

MAKKAI SÁNDOR

**AZ
ÉLET
KÉRDEZETT**

TANULMÁNYOK

IKÖTET

1935

RÉVAI KIADÁS

Copyright 1935 by Révai, Budapest.

A REJTELMES ARO

A nagyenyedi Bethlen-kollégium dísztermében, a szószék fölöött magasan, egyedül áll a Fejedelem képe. Barabás Miklósnak idealizált, de lélekkel és lelki igazsággal teljes alkotása.

Ahogy kisgyermekkoromban először megláttam ezt a képet, soha többé nem hagyott nyugodni. A homlok sápadt fensége, a szemek sötét, mély ragyogása, az arc királyi nyugodtsága teljes ellentétben állanak Bethlen Gábor valamennyi ismert arcképével. Gyermeki gondolatom az volt, hogy a történetkönyvekben látható Bethlen-arcok mind ennek a festménynek a torzképei. Mert egy pillanatig sem kételkedtem a felől, hogy a Barabás portréja az igazi, az egyetlen hűséges Bethlen-kép. Ezt a benső meggyőződést, éppen mivel a gyermekkor kritikátlan fogékonyságában keletkezett, soha többé nem tudta belőlem kiirtani semmi későbbi megfontolás.

Az az ellentét, ami Bethlen Gábor külső megjelenését illetőleg így nyugtalanított képeinek szemlélete közben, lassanként szenvedélyes érdeklődést ébresztett bennem személyisége, lelki arca és egész története iránt. Élő és életembe beleszövődő emberek se tudtak soha annyira érdekelni, mint ő. Valósággal személyes ügyemmé vált a Fejedelem igazi mivoltának a magam számára való tisztázása. Ezért is olvastam el róla és tőle mindent, ami csak a kezembe akadt s amit csak meg tudtam szerezni. Ezért töltöttem ifjúkoromban majdnem minden szabadidőmet azokon a helyeken, ahol Bethlen Gábor született, felnőtt, élt, munkálkodott megfordult és meghalt. Kezdetől fogva olyan élő és ható személyiségnek láttam őt, aki — mindazon felül, ami belőle és róla az idővel együtt elmúlt — az emberi életerőnek és a magyar sorsnak és a lelkiembernek egyik leggazdagabb, leghatékonyabb, legmaradandóbb hordozója és példája. A veleváló foglalkozásközben aztán különösen társult a Barabás-kép és a többi Bethlen-képek felőli meggyőződésem egy másik meggyőződéssel. Azzal, hogy a történetírásban kialakított különféle Bethlen-magyarázatok, többé-kevésbé, jó vagy rossz értelemben szintén

torzképei egy igazi Bethlen-jellemzésnek, amelynek valahol meg kell lennie.

Minél többet olvastam róla, annál bizonyosabbá lett előttem, hogy ő nincs benne teljesen és torzítás nélkül sem a reá vonatkozó adatokban, sem ezeknek az adatoknak különféle feldolgozásaiban. Már életében, aztán történelmi megítélésében is félreértések, ellentmondások, ellentétes magyarázó kísérletek tárgya volt. Az egykorú emlékek és jellemzések is legnagyobb részükben egyéni, sokszor tájékozatlan, elfogult s hozzá fölemelkedni nem tudó látás születtei. Legyőzhetetlen meggyőződéssé vált bennem, hogy igazi Bethlen-magyarázat mind máig nincs.

Nem akarom ezzel azt mondani, hogy az a nagy és értékes munka, amelyet sok kiváló történettudósunk éppen a Bethlen Gábor történetének és történeti jelentőségének tisztázására fordított, teljes egészében torz és hamis eredményre vezetett volna. Távol legyen!

Hiszzen a tény az, hogy Bethlen Gábor kora, élete, története egyike azoknak, amelyre vonatkozólag a szorgalmas kutatás az adatok és emlékek leggazdagabb tárházát halmozta össze. Alig van a magyar történelemben kor és ember, amelyet és akit annyi adat alapján ismerhetnénk meg, mint éppen Bethlen Gábort és korát. Nagyon sokat, szinte a legtöbbet róla tudunk történelmi nagyságaink között.

Kemény János fejedelem önéletrajza, Szalárdi krónikája, a Fejedelem levelei, a fennmaradt okiratok, az egykorú életrajzírók, aztán Gindely Antal, Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Fraknoi Vilmos, Angyal Dávid, Károlyi Árpád, Acsády Ignác, Váro Ferenc, Szádeczky Lajos, Veress Endre, Makkai Ernő, Bíró Vencel, R. Kiss István, Szekfű Gyula közlései, cikkei, tanulmányai, művei s a történelmi folyóiratokban elszórt hatalmas anyag magában véve olyan terjedelmű és értékű, hogy azt mellőzni, vagy lebecsülni teljesen jogtalan és igazságtalan volna, bár természetesen ez az irodalom is különböző értékeket jelent. Mindezeket szinte gyermekkorom óta tartó állandó tanulmányozás során ismerem és értékük szerint méltányolom. Bethlen Gábor igazi valójának, valódi lelki-arcának sok-sok igaz, értékes vonását tisztázta és emelte ki ez a nagy irodalom, a félreértésekkel és) a súlyos mértékhibákkal együtt. De, hogy csak a legutóbbi példát idézzem, Szekfű Gyulának Bethlen Gáborról írt legújabb könyve is olyan ellentmondásokat váltott ki, amelyek ismét igazolták, hogy a Fejedelem alakja, dacára az ismeretanyag gazdagságának, nem közelíthető meg teljesen az adatok holt betűin át s a „rejtély”, mely körülötte homálylik, nincs végleg és teljesen megfejtve.

Hiányzik Bethlen Gábor lelki arcának homálytalan rajza és történelmi jelentőségének a teljes megértés alapján való értékelése.

Annyi szaktudós nagy és odaadó munkája után természetesen nem. igényelhetek a magam számára döntési jogot ebben a kérdésben.

De személyes lelki szükségérzetet kellett kielégítenem azzal, hogy — mindannak felhasználásával, amit mások megláttak benne — megalkossam Bethlen Gábor lelki arcképét, mely az én számomra minden homályt és rejtélyt eloszlatott.

Nekem ez az igazi Bethlen-arc és talán másoknak is ad valami segítséget ahhoz/ hogy történelmünk egyik legnagyobb alakját jobban megismerhessék s a magyar sors szomorú sötéttségében a jövőendőbe mutató elpusztíthatatlan magyar lelki értéket világosabban megláthassák.

Bethlen Gábor sírja a történelem viharaiban elveszett.

A háromszáz esztendő sírja koszorút nem helyezhetünk.

De az a törekvés, hogy lelki arcának felidézése által újra megnyissuk az utat csodálatos személyiségének élő hatása előtt, a hozzá egyedül méltó mód, mellyel a háromszázados évfordulót megünnepelhetjük.

I.

ERŐ.

Tizenhárom éves korában árvaságra és teljes szegénységre jut. Anyai nagybátyja, akihez özvegy édesanyja viszi, egészen elhanyagolja szellemi nevelését. A fejedelmi udvarba vetődve, gyermeklelket a Báthory Zsigmond udvarának minden cselszövénye, szeszélyes és kockázatos politikájának zivataros fordulatai rohanják és terhelik meg. 1602-ben már a harcmezőn van s mindjárt bujdosásba követi urát Székely Mózeset. Huszonhárom éves korában ő a vezére a Vaskapunál, Szászvárosnál, Gyulaféhevárnál folyó diadalmas harcnak, de a fejedelem csatavesztése és eleste után újra menekül s egy évnél tovább bujdosik török földön, mint a menekülő csapatának lelke és irányítója. Bocskay fejedelemségének ő a kovásza, szabadságharcának erdélyi mezején vezére és jobbkeze. Bocskay halála után Báthory Gábor fejedelemségét ő viszi végbe. E zsarnok mellett őt rettenetes esztendő megalázó és csaknem elviselhetetlen szenvedéseit hordozza el. Mindenét elveszítve, ismét bujdosóvá lesz. Majd megint négy éven keresztül viaskodik fejedelemségének elismertetéséért a legvadabb és legméltatlanabb hajsza közepette. Háromszori hosszú és emésztő had-

járatban olyan vállalkozást visz végbe, mely testét-lelkét az *össze*-roskadásig gyötri és zúzza meg. Csak 1623 *végéig* negyvennégy csatában vett részt és igen sokszor forgott életveszélyben. Fejedelmi élete szakadatlan munka, naponként órákhosszat sajátkezülfog levelezik s csak fennmaradt leveleinek száma több ezernél. Napjai folytonos diplomáciai tárgyalásokban telnek el, s a magány utolsó pillanatait is betölti a fantasztikumig szárnyaló politikai tervezgetés, melynek szálai egész Európát körülfonják. Mind e melleit folytonosan építkezett, ráért a Szentírást huszonbatszor végigolvasni, németül tanulni, családjá nevelését irányítani, kultúrát alapozni, egyházát fölvirágoztatni, hadügyet, pénzügyet, kereskedelmet teljesen a maga gondolatai alapján irányítani, s mindezenközben fejedelmileg élni.

E tények folyamatában valósult meg Bethlen Gábor erdélyi magyar impériuma, az egész Európában számottevő kulturális, gazdasági és hadi tényező, egy békés, gazdag és erős ország, olyan előzmények után, amelyeknek ismerete alapján nyugodtan mondható, hogy Bethlen Gábor Erdélye a semmiből lett, egyetlen embernek teremtő géniuszából születve meg. Ezt a történelmi teljesítményt alig lehet a fennebb érintett tények pusztá felsorolásából megérteni és méltányolni. Ismerni kell azokat a külső-belső ellenséges hatalmokat, melyekkel Bethlen Gábor születésétől haláláig szinte szünet nélkül, élet-halálra viaskodott s ezzel szemben az életerőnek azt a lankadatlan és kifogyhatatlan sugárzását, mely a megpróbáltatás és megterhelhetés roppant súlya alatt alkotott és győzedelmeskedett. S végre számba kell venni azt, hogy Bethlen Gábor csupán 49 évet élt. Ha mindezeket ismerjük és számbaveszszük, csodálnunk kell azt, hogy 49 esztendő, emberi mérték szerint is nagyon rövid ideje alatt ilyen nagyszabású élet tudott kibontakozni, — de azt is, hogy emberi szervezet 49 évig ki tudta birni a testi és lelki megpróbáltatások ekkora súlyát.

Ez a jelenség: az emberi életerő rendkívüli megnyilatkozása, amely Bethlen Gábor személyiségére nézve elsődleges s egész élethez a megértés elemi kulcsát adja. Aki Bethlen Gábort meg akarja érteni és magyarázni, az semmiképpen ki nem térhet a fizikai és lelki ember törhetetlen életerejének alapténye elől, amely az egész Bethlen-probléma adott centruma. A testi és lelki energiák roppant nagysága, amely ebből a fejedelmi emberből kisugárzik, magátólérhető fénnyel vet egész történetére és természetesen módon világítja meg az érthetetlennek és homályosnak talált vonásokat jellemében is.

A rendkívüli életerő, mely Bethlen Gábor személyiségének sa-

játja, annál inkább bámulatraméltó, mert öntudatos és fegyelmezett. Viszont ez az oka annak, hogy nem egyszerre feltűnő jelenség^o. s talán ezért is került el a történetírók figyelmét, akik ezt az alaptényt mellőzve, vagy kellően nem méltányolva, magyarázatukat külsőlegesebb, mellékesebb vonásokra építették. Bethlen életereje, — bár saját bevallása szerint hamar haragvó, indulatos ember volt is, — sohasem féktelen, nem háborgott, lángolt, bömbölt, mint a Báthory Gábor magát és más pusztító életvihara; de ennek a bethleni életenergiának igazi, roppant nagyságát éppen a törhetetlensége, a számtalan csalódás és gátlás dacára is lankadatlan frissesége, elfogyhatatlan türelme és kitartó egyenletessége méri.

Ilyen életerőnek megszemélyesítőjéről csak egyet mondhatunk. Azt, hogy „nagy”. Egyelőre nem is értékítéletül, hanem inkább csak a „jelenség” mivoltának meghatározására, mintegy „természeti” értelemben kell *ezt az egyetlen jelzőt* alkalmaznunk rá. Bethlen Gábor személyiségének és történetének kulcsa, magyarázója a nagyság. Az emberi életnek és történelemnek ritka jelensége ez: az eredeti, töretlen, hatalmas életerő, a „született nagyság”, amely más életek nevelésére és vezetésére adatott. Ez a nagyság magában hordja magyarázatát, mint minden erő. Önmagában hordozott titka és értelme egyszerűen az, hogy van és lenni akar. A kibontakozás, a maga hatalmas állítása, az érvényesülés legbensőbb lényege és törvénye. Ami lesz belőle, amit végbevisz: saját magának megvalósítása alkotásaiban, *legyen* az politikum, vagy műalkotás. Ezért először is ömagából kell megérteni mivoltát és történetét. A nagy életerő természetében kell keresni céljait és eszközeit s csak mint második tényezőt szabad és lehet figyelembe venni azt, ami nem ő: korát, helyzetét, a neki adott környezetet, viszonyokat, kezeteket és embereket.

Ez az életerő bárhol, bármiféle korban és környezetben döntő, nagy valóság s mindig és mindenütt a saját természetének megfelelően nyilvánul és hat: ez az a tény, amivel a Bethlenre vonatkozó történetírás nem számolt kellő mértékben, amikor személyiségét a XVII. századbeli Európa ismeretéből, a XVII. századbeli Erdély képéből, vagy a XVII. századbeli ember típusából akarta megmagyarázni. A természeti és emberi miliő színezheti, korlátozhatja a született nagyság pályáját, de nem magyarázhatja meg és nem döntheti el. A XVII. század Európája, Erdélye, embere nem rakhatta össze Bethlen Gábot a maga atomjaiból; Bethlen Gábor az, aki a XVII. század Európájának, Erdélyének és emberének képébe, történetébe beleszötte a maga sajátosságát és *ezzel*, mint alkotó tényező, belefolyt annak alakulásába.

Ha a történetírás kellően méltányolta volna Bethlen Gábor eredeti, született nagyságát, ha ezt a nagyságot nem szerénykedte, vagy nem titkolta volna el, ha az egész magyar nemzet történetet tekintve, nem lökte volna ezt a nagy jelenséget és tényezőt a perifériára, ha az önmagában, adott és önmagáért való, bár természetesen másoknak szánt és küldött rendkívüli életnagyságot, mint alaptényt, nem becsülte volna le és nem mellőzte volna el, semmivé lett volna a legtöbb „rejtély” s ezzel együtt a gyanúsítás és vád is, amely Bethlen Gábort érte.

Akkor az az „önzés”, amely a Bethlenre sziszegő vádak közt szinte dogmaként sötétlik, nemzeti történetünk egyik legnagyobb értékeként ragyogott volna föl azokban a vigasztalan sötétségekben, melyek mindmáig reánk zúdultak, s amely önzésben csak az *az egy sajnálatos* és talán helyrehozhatatlanul szomorú, hogy nem válhatott egész terjedelmében valóra.

Mert az, hogy Bethlen önző és hiú zsarnok volt: nagy rátörő, hatalmat és dicsőséget hajhászó; kíméletlen, fősvény, magának-szerző és fogláló: pusztán egyes adatok fényében igaz lehet, a kortárs-uralkodókkal való összehasonlításban menthető is, — a kor általános embernívóját nézve, szinte természetes is, — de a nagy életerő uralkodó fényében szemlélve, nem igaz, nem szorul mentésre, s nem a kor látószöge szerinti természetessége magyarázza.

Bethlen Gáborban a halálraítélt magyar nemzet életősztone testesült meg s ömlött a teremtő géniusz életerejének öntudatos és fegyelmezett medrébe; nagysága „egész nemzetet hordozott” s „önzése” a magyarság lét jogának hatalmas felebbezése a világtörténelem ítélőszékéhez.

A modern történetírás tudományos és skeptikus latolgatásai kérdésbe teszik, hogy vajjon volt-e joga Bethlennek és helyes volt-e tőle szembeszállni a „törvényes magyar királlyal”, (azzal a Habsburg-uralkodóval, akinek világhatalmi terveiben a magyar nemzet alkotmánya semmiséggé foszlott) — a magyar nemzet életősztone azonban tiltakozva vágott Bethlen hatalmas karjával a „törvényes” király törvénytíró trónja felé; — a modern történetírás talán vakmerőségnek ítéli, hogy egy erdélyi köznemes magyar királyságról mert ábrándozni — de a magyar nemzet életősztone önmagát koronázta volna meg benne, hogy maga legyen a saját sorsának ura; — a modern történetírás azt kezdi hirdetni, hogy Bethlen valóságos impériumot alkotván Erdélyből, kettészakította a magyarságot és így meggyengítette azt; — a magyar nemzet elnyomott életősztone azonban azt kiáltja, hogy a magyarság szét-

szakíttatásáért azok is felelősek, akik egykor magyar létükre megakadályozták Bethlen magyar impériumának megvalósulását.

A modern tudományos történetírás nagy apparátussal dolgozik, ítéleteit nagy körültekintéssel és mérséklettel, az objektivitás hűvös előkelőségével állapítja meg. A kortárs nem volt tudós és eszközeiben nem volt modern, de a magyar nemzet életösztone sírt fel belőle, mikor a halott Fejedelem fölött ki merte mondani, hogy meghalt ez a nagy fejedelem, kinél különb magyar Szent Istvánon, és Mátyáson kívül nem volt, s nem is remélhető.

*

A nagyságra teremtett életerő és a tényleges lehetőségek között azonban nagy ellentétek vannak, s különösen Bethlen Gáborral szemben állottak, születésétől kezdve, emberileg szinte legyőzhetetlennek látszó akadályok energiáinak kibontakozása és megvalósulása előtt.

Szekfű megállapítja, hogy Bethlen korában a demokrácia minden, mai értelmű fogalma idegen, s hogy az individualizmus is csak a társadalom legmagasabb fokán kezd bontakozni. Ennél fogva rendkívüli jelentősége van annak, hogy valaki a maga társadalmi osztályából tudatosan, készakarva, a körülmények felhasználásával az uralkodó magányos magasztára emelkedik.

Ez a jelenség nemcsak rendkívüli, de páratlan a magyar történelemben.

Mátyás király pályája rokon csak vele, de Mátyást a trónra nem a maga tudatos akciója emelte, amihez nagyon fiatal is volt, hanem az ismert történelmi szituáció. Bethlen uralkodóvá létele, — emberileg szólva, — a maga tudatos akciója volt. Uralkodásra született életerejének ténye azonban úgy társadalmi, mint egyéni életkörülményei miatt, rendkívüli akadályok között jelenik meg.

Családja János Zsigmond, vagy a Báthoryak dinasztiájához mérve, teljesen jelentéktelen. Erdélyben gyökértelen is, hiszen közvetlenül csak atyja, Farkas kerül ide, mint a török elől menekülő földnélküli bujdosó, aki Marosilyét Báthory István fejedelmi kegyéből kapja. Ez a birtok sem mondható fejedelmi bölcsőnek, s ezt is elveszti egy másik Báthorynak, Zsigmondnak szeszélyéből.

Mikor Gábor tizenhároméves korában, első levelével megjelenik a történelemben, három kísérője van: árvaság, tudatlanság, jelentéktelenség.

Gyermek- és ifjúkorának legrészletesebb ismertetéséből (Véress Endre: B. G. fejedelem ifjúsága. Erdélyi Múzeum 1914.)

tudjuk, hogy atyját már 12 éves korában elveszítette (1592) s anyja, Lázár Drusiána, mint minden támasz- és vagyon nélküli özvegy asszony, vele és öccsével, Istvánnal, a csiki Szárhegyen húzódik meg testvérénél, Lázár Andrásnál, aki csik-gyergyó-háromszéki királybíró volt. De miután a Gábor 1593 augusztus 13-án Gyulafehérvárt kelt s Neczpáli Justh András rokonához írt első levelében az foglaltatik, hogy „sem anyja, sem atyja nincs, aki róluk gondoskodhatnék,” úgy látszik, tizenhároméves korában már apátlan-anyátlan árva lett. Noha ezt a kitételét úgy is lehet értelmezni, hogy bár anyja még él, de ő sem gondoskodna tük róla, ez nem változtat azon a tényen, hogy egészen zsenge korában immár teljesen magárahagyatva és utalva áll az étellel szemben. Bethlennek ez az első gyermekkori levele tizenhároméves korától kezdve tíz esztendőig az egyetlen írásos adatunk tőle és úgyszólván róla is. Szükszavú és rövid, de mégis sokatmondó. Azt mondja benne, hogy „még eddigelé tanult, de most már valakihez elszereztetné magát szívesen, ha módja lenne hozzá”.

Az a tanultság, amiről itt szó van, nem sokkal több a semminél, s alig nevezhető másnak, mint tudatlanságnak. Fejedelemtökorában maga említette, hogy „deákul sohasem tanult, s magyar írásnál egyebet nem tud.” Aki pedig abban a korban „deákul” nem tanult, az bizony egyáltalán nemigen tanult semmit. Árván s tudatlanul került a gyermek a világba, s még hozzá nagyon szegényen és jelentéktelenül is. Lázár András házánál igazán csak „kegyelemkenyér” jutott az özvegynek és árváknak. A királybíró zord, szigorú székely volt, erős hazafi és nagytekintélyű ember. A katolikus hitről reformátusra tért át, templomát átalakította a puritán kultusz számára s református prédikátort hozott Szárhegyre. Bethlen Gábor anyja katolikus volt és maradt: lehet, hogy ez a körülmény is hideggé tette vele és gyermekeivel szemben a bátyja szívét; de az is lehet, hogy ettől eltekintve, tehernek érezte őket a nyakán. Hogy a fiúk szellemi nevelésével nem törődött, az tény, legfennebb testi, harci gyakorlatokban fárasztotta őket. Gábor leveléből látjuk, hogy a fiú semmiféle jövendőt nem remélt mellette, s hogy közöttük megértés, szeretet, mélyebb kapcsolat nem létezett. Azok a kifejezések, hogy szívesen elszereztetné magát valakihez, hogy nincs aki gondjukat viselné, s Lázár András megengedné, hogy kimenjen Justhoz, ha az ima neki: szemérmes szükszavúságukban is világosan mutatják a nagybátya lelkületét, magatartását és céljait. Bizonyára semmiféle terve nem volt a fiúkkal, nem is vett észre Gáborban semmit, ami valami messzebbi cél érdekében neveltetésére ösztönözte volna s egyáltalában meg akart szaba-

dulni tőlük. Gábornak az a szándéka, hogy valakihez elszegődjék, a gyermek jelentéktelen és szegényes helyzetének bizonyosága.

Az árvaság, tudatlanság és jelentéktelenség abban a korban még sokkal inkább, mint ma, olyan gátak voltak, amelyeket közönséges képességek soha át nem törhettek volna. A Bethlen-fiúk sorsa a világ szerint meg volt pecsételve. Ahogy Istvánt későbből ismerjük, Gábor nélkül bizonyára el is veszett volna a porban. De ugyanezek a gátak a nagy életerőt, a született nagyság képességeit egyenesen megduzzasztják és a kibontakozás, az érvényesülés indítójává válnak számára.

Bethlen Gábornak ez az egyetlen gyermekkori levele azért olyan becses, mert ez dokumentálja a nagyságra termett lélek igazi mivoltát.

Tizenhároméves árvagyermekről van szó, aki kezébe meri venni a maga és kis öccse sorsát, abban az elhatározásában és tetteiben, hogy öccsével felmegy a fejedelem udvarába és visszaszerzi atyai birtokát, benne van a magyar népmese lelke, benne van a nagyságnak az a naiv-ősi vonása, amely a magyar nép fantáziájának annyira kedves királyfin ragyog, aki elvesztett királyságát keresi. Arany Toldijában is ez az ösztön dolgozott. „Mesés”, a kis Gáborban az az elhatározás is, hogy szolgálattal szerzi vissza, érdemli ki atyai jussát. És ifjúságában valóban a mese lesz valóságga. Szolgálattal szerzi vissza igazi, neki rendelt jussát: nem Marosilyet, hanem Erdélyt. — A tizenhároméves fiúról bizonyára nem szabad feltételeznünk, hogy már ebben a pillanatban ilyen nagy tervei lettek volna. De nem is kell föltételeznünk. A született nagyság életerejé maga a fontos, annak öntudatos kibontakozása szükségképpen következik be az életküzdelem fordulataiban. A nagyság ösztöne, sejtelve és álma azonban ott élt a gyermek lelkében s éppen ez az ösztönös erő hajtotta őt a csiki hegyek eltemetett zugából a fejedelem udvarába.

A történelem igazi nagyjaira jellemző, hogy megvalósított életművüket szemlélve mindenütt rábukkanunk a *gyermekkori* életformákat megőrző kibontakozás tenyérére. A nagy életek gyermekkorai életművük modellje. A kor és környezet későbbi tényezői kereteket, módokat, anyagot adnak ehhez a kibontakozáshoz, de annak törvényét és természetét sohasem változtatják meg. Bethlen egész életére gyermekkorai volt döntő hatással.

Csodálatraméltó életerejé az árvaság, tudatlanság és jelentéktelenség gyermekkori gátjai közül bontakozik ki s ezek a gátak valóban életformáló tényezőkké lettek számára: meghatározóivá férfiúi és fejedelmi életének.

Az árvaság, amely őt oly korán sújtotta és olyan zsengén a maga lábára kényszerítette, életének egyik fő és döntő tényezőjévé vált. Elfogadta ezt az adottságot, nemcsak mint gyermekkori kényszerű és szomorú tény, hanem mint férfiúi és fejedelmi életformát. Ami a gyerekekre nézve az egyedüllet keserves gátja volt, azt ő „az uralkodó magányos magaslatává” tette férfiúi mivoltában. Az egyedüllet, a társtalanság, számára az önállóság forrása és mindvégig megőrzött biztosítéka lett. Csak az igazi nagy életerő képes erre, hogy azt a tény, amely kibontakozásának voltaképpen legnagyobb akadály a világban, szinte programjává tegye, végig megőrizze, s az emberektől való elhagyatottságot az emberek fölé emelkedő egyedüliség és önállóság függetlenségévé bontakoztassa ki. Ha végig kísérik élete történetét, látnunk kell, hogy e-z az élet alapformájára egyszerűsítve, az árva gyermek története a fejedelmi árvaságig kiszélesítve. Kevés nagy emberünkről mondhatjuk el olyan igazán, mint róla, hogy élete végéig magára utalva egyedül állott, élt és munkálkodott. Sohasem voltak hozzá mérhető és *igazi* barátai. A vele egyenrangúak részéről állandó bizalmatlanság környezte. Senki soha igazán meg nem értette. Akik hívei és munkatársai voltak, azokat maga választotta és nevelte, de nem lélekének osztályosaiul, hanem gondolatainak végrehajtóiul: ezek mind alatta állottak, s a szeretet, amellyel reá felnéztek, s amellyel ő nézett le rájuk, egyedüliségét nem szüntette meg, sőt csak magasabbra kiemelte.

Házasságaiban is nagymértékben társtalan. Első feleségével, Károlyi Zsuzsannával, bár igaz és hű szeretet kapcsolta őket össze, hánytvetett ifjúsága és első fejedelmi éveinek küzdelmei közt keveset volt együtt s a fejedelemszony hamar meg is halt; második felesége, Brandenburgi Katalin nem volt hozzá méltó s bár ő forrón és határtalanul szerette ezt az asszonyt, lélekben teljesen egyedül, idegenül és árván maradt mellette. Ez az egyedüliség természetesen kirívó azok között, akik rágalmaikkal Európa-szerte mocskolták, akik diplomáciával, fegyverrel ellenségei voltak és életére törtek. Teljes egyedüliségben és idegenségben áll a császári udvar és a török porta között; „barátkozásai” nem szívbeli társaság keresésére és élvezésére valók; de értetlenül áll európai és magyarországi szövetségeseivel szemben is; a külföldi követek (Roe, Strassburg) „nem értik a fejedelmet”, — és ez az egyedüllet fejedelmi dicsőségének teljében, saját impériumában és népei közt is körülveszi őt. A magyarok és székelyek előtt, a királyi és fejedelmi hagyományok mértéke szerint, mindig idegenszerű, mert túlságosan polgári volt az a fejedelem, aki nem a dőzsölés-

ben vadászatban, henyélésben kereste méltóságát, hanem sajátkezűleg órákhosszat, nap-nap után rendszeresen írta leveleit, követeinek utasításait s a szellemi foglalkozásokat becsülte; viszont zászok túlságosan is katonainak, gőgösen fejedelminek tartották megjelenését, udvarát, szokásait és gondolatvilágát. Idegensége, egyedülvalósága tükröződik a történetírásban is: mindig rejtélyes” maradt, az utókorszemében is érthetetlen, titokzatos, vagy őszinteség nélküli.

A nagy lélek árvasága emberileg szomorú s végeredményében tragikus. De Bethlennél az egyedülvalóság tudatosan választott életforma is, a gyermekkori adottság öntudatos felvállalása és ebből kifolyólag gyönyörködés is az egyedüliség, az önállóság erejében. Bíró Vencel (Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kvr. 1917) világos összefoglalásban mutatja fel, hogy milyen nagy mértékben önmaga volt egész országának lelke, gondolkozó nagy és cselekvő keze s mennyire személyes ügye és akciója volt a törvényhozás, külügy, hadügy, pénzügy, igazságügy, vallásügy, kultúra, ipar és kereskedelem. Ezt a szuverén egyedüliségét festette meg Szekfű Gyula, művének „A tetőpontra” című legszebb fejezetében.

Mindennek gyökere ott van a gyermeksors eldöntő adottságában. Bethlen Gábor csak az árvaságból nőhetett ki s csak annak életformájában valósulhatott meg, — igaz, hogy csak Bethlen Gábor, azaz csak eredeti, igazi nagyság lehet az, aki a gyermekkori árvaságot uralkodói életformává dicsőítheti át.

Élete kibontakozásában nagy jelentősége van gyermekkori szegénységének és jelentéktelenségének is. Más értelemben, mint árvaságának. A szürke, igénytelen, jelentéktelen egyszerűséget nem életformául tartotta meg és nem fejlesztette fejedelmi vonássá. Fejedelmi ambíciója nem Attila fatányérja és fakupája, Sokkal inkább Mátyás király magatartása lebegett a szeme előtt. A szegénység és jelentéktelenség hatalmas ösztöke és rugó az ő nagy életereje számára, hogy gazdag, hatalmas, elismert, tisztelt és becsült legyen. A legnagyobbra törő önértzet és ambíció feszítették. Kortársai és főleg ellenfelei nem is fősvénykedtek a nagyravagyás, hiúság, dicsőségkergetés vádjaival. A „homo novus”, a „jövővény” még Erdélyben is ki volt téve ezeknek a vádaknak, annál inkább Magyarországon és a császári udvarban. A kor szelleme vakmerőnek látta és bélyegezte ezt a nagyratörést. Rendkívüli is volt ez akkor. De rendkívülivé főleg a jogosultsága tette. Kalandorok, szélhámosok, szerencsefiak persze akkor is voltak, sőt nagyon is voltak, — a kor viszonyai, lelkülete tenyésztették őket — de amennyiben csak ezek voltak, erőlködésük végre is átlátszó lett,

nevetséges, vagy megvetett. Az igazi életerő, a jogosult és képes önérzet azonban természetesen vált gyűlöltté, mert komoly és veszedelmes ellenfél volt. Annak a gyermeknek a lelkében, akit a csiki hegyek között paraszttá akart süllyeszteni a bikkfejű nagybátya, királyi önérzet élt s gyermeki elszánása, mellyel a fejedelem udvarába megy „szerencsét próbálni”, már telítve van azzal a törekvéssel, hogy a szegénység és jelentéktelenség szürke gubáját lefogja hányni magáról s megmutatja a világnak, hogy Ő királyfi, hogy törvényes örökségi joga van a nagy élethez. Gyermekkori szegénysége és jelentéktelensége örök hajtóerővé vált a lelkében, amely fáradhatatlanul ösztökélte az életerő arányaihoz méltó életformák megteremtésére. A nagy ambíció mellett ott volt lelkének egy szintén eredeti tulajdonsága: a pompa és a szép szenvedélyes szeretete. Nem volt puritán lélek. Nagyon erős szálak fűtték a világhoz, s nagyon sok húr rezdült benne az életöröm érintésére. Hogy a csiki hegyek sötét, zord zugából éppen a Báthory Zsigmond udvarába került — az ellentét erejénél fogva is — döntő hatású fordulat. Itt minden ellentéte volt annak, ami őt ott környezte. S mivel ránézve mindaz, ami ott volt, a halált jelentette, természetes, hogy viszont mindenben, ami gyermeki valóját itt megrohanta, az életet üdvözölte és ölelte szívére, a megszabadulás boldog felujjongásával. Báthory Zsigmond udvarában látta meg először a pompás nagy életet; urak és dámák csillogását, olasz bohócok és színészek mutatványait, olasz muzsikát, táncot, palotás építkezést, a földi kincs hatalmát, az udvari etikettet s a Zsigmond szeszélyes politikájában kavargó élet szédületét, mámorát. Ez a hatás örökre kitörülhetetlen marad a lelkéből s mintegy köntöst, formákat adott a nagy életre való hatalmas, belső ösztönöztetésének. Ennek az ösztönnek félelmes erejéről csak akkor lehet fogalmunk, ha elgondoljuk, hogy a szegény és jelentéktelen árva világtényezővé küzdötte fel magát korának történetében.

Legmélyebben azonban gyermekkori nevelatlansága és tudatlansága szabta meg életének irányát. Bár nem a legláthatóbban, mégis a legmélyebben.

Az árva előtt a legnagyobb magaslat az uralkodó szuverén magánya. A szegény és jelentéktelen gyermek álma már ezen is túl merészkedik: nem elégszik meg az addig ismert fejedelmi hatalom körével és egy területhez kötött akciójával, hanem az európai politika tényezőjévé gazdagodik és jelentősödik.

A tudatlanságban hagyott lélek mindezeknél többre tör: a szellemi, a lelki ember életcsúcsára.

Mindazokban a tevékenységeiben, melyeket Bethlen úgy a

maga művelése, mint mások szellemi felemelése érdekében végzett, életének legmélyebb szomjúsága keres kielégítetést, gyermekkorának legfájóbb és sebzőbb sérelme elégtételt.

Kultúrpolitikájából, vallásos életéből és az embervilághoz fűződő kapcsolataiból az az igazság ragyog ki, hogy politikai terveit felülmúlóan, fejedelmi és világtényezői mivoltát meghaladóan legbensőbb törekvése, legforróbb küzdelme és legmagasabb ambíciója a lelki és szellemi fölény kivívása volt.

Ennek bizonyosságául szolgálnak levelei.

Régebben Károlyi Árpád (Budapesti Szemle 1880), legújabbban Szekfű Gyula elemezték behatóbban Bethlen levélírást, melynek nagyrészt Szilágyi Sándor adta ki a Tört. Tárbán. Az előbbinek tulajdonképeni célja az volt, hogy leveleiből cáfolja meg a fejedelemtől megöröködött rosszhiszemű, ferde, félrevezetett közutadatot s rajzolja meg igazi tiszta jellemvonásait. Az utóbbi a levelezésnek inkább a külső karakterét (törökös és barokk jellegét), valamint a levélíró dialektikáját tette éles és alapos megvilágítás tárgyává, azzal az eredménnyel, hogy a politikust állította elének, akinek egész érdeklődése és egész élete a politika, melynek szolgálatába állítja nemcsak hatalmas őseredeti szobódságát, stílusát, hanem gazdag érzelmi-skáláját is. Végeredményében azonban mind a két tanulmány (lelki szempontból) Bethlen őszinteségének kérdése körül forog. Szekfű rámutat arra, hogy Bethlen leveleiben a szellemi felsőbbség öntudata nyilatkozik meg. Sokszor kerültem el ezekben a levelekben. Nagy tömegükből egyeseket különösen is, sokszor elemeztem és tanulmányoztam. Lehetséges, hogy fel fogásom, meggyőződés, mely bennem végre is uralkodóan kialakult, egyéni jellegű. De nem abban az értelemben az, hogy valamely egyéni teóriát húztam volna reá levelezésének magyarázatára, hanem abban, hogy éppen ezek a levelek alakították ki bennem Bethlen lelki arcát.

A Fejedelm levelezése teljesen őszinte. Természetesen nem azt jelenti ez, hogy a politika és diplomácia — ellenfelei eljárásának megfelelően — ne érvényesülne bennük. Azt sem, hogy ment volna a törökös, vagy barokk-divat és alkalmazkodási szükség külső burkaitól. De jelenti azt, hogy e levelezés Bethlen igazi lelkületét, legbensőbb törekvését, élete legmélyebb és legnagyobb ambícióját ragyogó világossággal tárja fel.

Ez a levelezés is hadjárat, és pedig a legőszintébb, a leglángosabb, a legelszántabb. Tanúbizonyossága annak, hogy Bethlen Gábor a fegyver és a pénz hatalmánál nagyobb hatalomnak tartotta, nagyobb hatalommal akarta tenni a szellem hatalmát.

Nem hiába fordította idejének legnagyobb részét e levelek írására: ezzel is bizonyítja, hogy a szellemi ember győzelmét fontosabbnak és maradandóbbnak tartotta a fegyverek és a pénz győzelménél.

De mélyebbre kell mennünk. Vissza, egészen a tudatlan gyermekig, aki „deákul sohase tanult s magyar írásnál egyebet nem tud.” Ennek a gyermeknek égető tudatlanságából érthetjük csak meg azt a legégetőbb és legtitkosabb sóvárgást, hogy; szellemi fölénybe jusson ellenségei fölött.

E levelekből az árad ki, hogy Bethlen Gáborra nézve a műveletlenség rágalma, a szellemi és lelki alacsonyrendűség gyanúja volt a legfájóbb és a legelviselhetetlenebb.

És ezen a ponton kellett ugyanazt a harcot megvívnia, de sokszorosan nehezebb feltételek között, mint amit a „homo novus” iránti göggel és a jelentéktelen szegénység iránti lenézéssel szemben mint fejedelem, diplomata és hadvezér, olyan, nagy sikerrel vívott meg.

Ezen a téren — életének folytonos zaklattatása és rohanó külső eseményei miatt — messze elmaradt korának szellemi előkelőségeitől, műveltjeitől és tudósaitól. A rendszeres nevelés, iskoláztatás és világlátás súlyos hiányát sohasem pótolhatta. Az autodidakta fogyatékos módszerére volt utalva, idő tekintetében pedig a legszűkebb, szinte számba se jöhető lehetőségekkel.

De amit másnak csak a rendszeres nevelés és tanulás adhatott meg, azt neki megadta született életerejének szellemi kvalitása, mely az élet tapasztalatait nem hagyta reflexió és földolgozás nélkül elperegni, hanem azonnal a legmélyebb vonatkozásba hozta az élet értelmével és céljával s világnézetté, erkölcsi eszménnyé, életbölcsességgé fűzte össze. Korának igen sok szülőtte bejárta az akkori művelt világot, de Bethlen többet látott abban a szűk körben, ahol megfordult, abból, ami emberileg jelentős; sokan részestültek akkor is gondos nevelésben és tanításban, sokan jutottak el a kor lehetőségei közt a tudományosság mélységére és magaságára, de Bethlen valóban iskolává tette az életet a maga számára, amelyből tényleg tanult és az emberi lelkek tanulmányozása terén mélyebbre és magasabbra jutott el gyakorlati eredményben, mint az elmélet emberei.

Mások tudtak, Bethlen látott. Érezte, hogy a céhbeliség fennhéjzásával szemben neki az Isten ajándékából valót kell diadalra juttatnia.

Így lett tudatlansága hatalmas ösztönzőjévé a szellemi és lelki nagyság kibontakozásának. Levelei önvallomások, saját belső gaz-

dagságának kitérői, a született erő és tehetség manifesztációi s egyúttal, kétségtelenül, az erő játéka is, gyönyörködés a lélek és szellem izmaiban, csillogtatása az eredeti fölénynek, el nem fáradó, részletekben is élvezettel kiterjeszkedő, változatos, fordulatos, a gondolatok és érzelmek nagy skáláján zengő életakció.

Bár természetesen, a levelek mindig bizonyos célból íródtak és teljesen gyakorlatiak, azért nála öncélnak is kell vennünk a levélírást, lelki és szellemi életformának, melybe beleöntötte legbensőbb lényét. Ezért is volt az neki állandó foglalkozása, életének része, életharcának egyik és pedig szubjektíve a legfontosabb frontja és iránya.

Szellemi fölényének titka abban a rendkívüli képességében rejlett, mellyel az emberi lelket, korának emberét legbensőbb rugóiban és legmélyebb lényegében tudta megismerni. Levelei mindig az általa ismert emberi lélekhez szólanak — noha nem mindig az egyéni lélekhez, — éppen ezért próbálja ki azokon, akikhez szól, a lélekre való hatás mindenféle eszközt. Hatalmas, gazdag lelke szinte zuhogva árad ki ezekből a levelekből, melyeknek az ad olyan nagy erőt, hogy olyan nagyon emberiek. Akinek életformája volt a levél, az öntudatos levélíró volt, de viszont nem lehetett mesterkéltséggel író; a legbonyolultabb és legrejtettebb formákon át is önmagát adta és ebben az értelemben mondható, hogy levelei őszinték, lényének tiszta és világos tükrői.

*

Gyermekkorának ösztönös nagyságérzete a „szolgálat” útján tört előre. Az árvaság, tudatlanság és szegénység gátjai ugyan maguk is elég nagy tényezők ahhoz, hogy az érvényesülni akaró életerőt erre az útra szorítsák, még is több volt az egyszerű kényszernél. Bethlen lényének sajátossága ez s egyike nagysága legmélyebb indítékainak.

Az életében legnagyobb szerepet játszó kortársnak, Báthory Gábornak esete mutatja, hogy a nagy életerő uralomra tör, fekély és korlát nélkül lángol, még ha önmagát emésztí is meg. Igaz, hogy Báthort, — aki maga is árva sorban kezdte — nem fékezte és kényszerítette a szolgálat útjára a szegénység és jelentéktelenség, mint Bethlent, mert Báthory István országbíró, aki örökbefogadta, az ország leggazdagabb és leghatalmasabb főura volt s a gyermeket a Báthory-nemzetség nimbusza ragyogta körül, amely nemzetségből „koronás fők és fejedelmek származtanak.” De Báthory Gábort, a Bethlen Gáboréhoz hasonló körülmények sem tették volna képessé arra, hogy a lényét feszítő szertelen életerő a szol-

gálat útjára igazva magát, mint fegyelmezett és gyakorolt energia, lassan és ellenállhatatlanul bontakozzék ki. A nagy életerő két végletes formája ez. Bethlen Gáborra nézve a gyermekkori körülmények éppen az ő lényének megfelelőek voltak, kedvező feltételekül adattak számára, mert életerejé, képességei, melyek nagyságukat tekintve semmivel sem állottak alatta a Báthoryénak, olyan alkatúak voltak, hogy csak a gátló és ellentétes körülmények vált-hatták ki lendületüket, akciójukat.

Bethlen mint 13 éves gyermek is — első levelének tanúsága szerint — teljesen meg volt győződve arról, hogy igazságtalanul jutott szegény és jelentéktelen sorsra. Mégis gyermeki elkenek szándéka és gondolata nem az, hogy egyszerűen ennek az igazságtalanságnak belátását kérje a fejedelemtől, hanem az, hogy meg-szolgálja, kiérdemelje a maga apai jussát és ezzel jövőjét.

Született nagyságának ez az etikai alapvonása adja meg kezdettől fogva a sajátosságát. Önmagában hordja a féket, amely hatalmas életerejét megköti, szabályozza, mindig cél felé irányítja s nem engedi elpuffogni, ellángolni, vagy szétterülni. Ez a fék a szolgálat ösztöne, vágya, akarata. Ebből következik, hogy Bethlen eredeti nagysága, zsenialitása nem tartozik a rendkívül feltűnő, üstökösként föllobogó, káprázatosan ragyogó jelenségek közé s talán ez az oka, hogy sok szemlélőjét meg is téveszti, akik nem hatolva lényének mélyére, amit nem láttak meg benne, azt nem is tartják létezőnek.

Pedig a valóság az, hogy ő a ritkább és ennél fogva hatékonyabb s jelentőségtejtesebb nagyságok közé tartozik, akik éppen mélységük és méreteik arányai miatt nem foghatók át egy szem-pillantásra.

A nagyon feltűnő és nagyon híres lángelmék többnyire a rakéták természetével bírtak; életük szeszélyes és sokszor romboló vihar vagy áradat; Bethlen az építő, a szolgáló lángelme ritka példája történetünkben.

Nagyságát különösen érdekessé teszi az, hogy a szolgáló erőt leginkább ifjúkorában, a csapongás természetes időszakában látjuk érvényesülni.

A szó közönséges értelmében neki nem is volt ifjúsága.

Megjelenésének első pillanatától fogva férfiúi létsors és feladatok elé állítottott és pedig olyan körülmények közé, melyek a legtapasztaltabb férfiakat is a végsőkig megpróbálják. Mindenesetre jellemző adat ifjú korában megnyilatkozó lelkületére és magatartására az, hogy a török Görcsi Mehemed már a bújdosásban hányódó ifjúnak megjósolja, hogy magyar király lesz belőle.

Amennyire elismerésre méltó ennek a töröknek jó szeme, épanyyira jellemzi Bethlent is, hogy a lelke titkos vágyának eme meglátogat még fejedelem korában is „apám”-nak szólítja s ezzel a szóval nemcsak frázist mond, hanem lelki értelemben való igazságot, visszagondolva erre a reánézve bizonyára nagyjelentőségű proféciára. Mert kétségtelen, hogy míg Bethlen a leghűségesebb szolga tudott lenni, — lelkének szeretete és ragaszkodása azokhoz tapadt, akik igazi arcát meg tudták pillantani az alárendelt sorsban is. Az ilyenek, mint Görcsi pasa is, valósággal nagy hatással voltak életére. Sokat emlegetett török barátságának lelki alapja voltaképpen ott gyökerezik, hogy a törökök között sokan akadtak, akik igazi arcát meglátták és nagyságát megsejtették s kezdetől fogva bizalommal, jóakarattal, majd tisztelettel tekintettek reá.

Az a tény tehát, hogy az ifjú Bethlen Gábor a szolgálat útját választotta életerejének érvényesülési módjául, lényének, természetének benső sugallatára történt s még az is, hogy életkörülményei ezt az utat mutatták neki, sokkal inkább lelkületének kedvező, mint azzal ellentétes, kényszerítő jelenség. Ifjú korához címnek lehetne írni: „Az erő a szolgálatban.”

Ez a szolgáló erő Bethlen Gáborban mely gyökerekből táplálkozik: öröklött családi tulajdon, századok alatt a család jellemvonásává, lelki tényezőjévé vált magatartás és életforma.

Amióta, 1233-ig kimutathatólag, a bethlenősi-i Neczpáli család, melyből később a XIV. század elejétől az Iktári Bethlen-család ágazott, a magyar történelemben szerepel, Gábor ősei olyan köznemesek, akik náluk hatalmasabb és nagyobb urak, eleinte egyes oligarkák, aztán királyok és fejedelmek szolgálatában állnak, ügyükért harcolnak. Így Gábor atyja, Farkas is a török elől menekülvén, előbb János Zsigmond, aztán Báthory István szolgálatába áll, a Bekes Gáspár elleni harcban tünteti ki magát, ezért kapja Hlyét s István fej edelemet Lengyelországba is elkíséri, mint királyt. Onnan visszajöve, továbbra is a Báthoryak, Kristóf és Zsigmond szolgálatában marad, míg végre ez az utóbbi megharagszik reá és birtokát elveszi, amit csak kevéssel élhetett túl. Nem kell azt gondolni, hogy ez a „szolgálat”, mely a Bethlen-családnak állandó életmódja és hagyománya, valami szolgaság lett volna. A szabad, vitéz, ízig-vérig katonanemeseknek önkéntes vállalkozása ez, amelyben éppen jó adag van a függetlenséget szerető, a harcért, kalandért élő-haló, erre alkalmat kereső magyar ur ősi természetéből. Mivel főrangú vagyónak nem volt, önállóan nem is kezdeményezhettek, vagy vezethettek nagy akciókat,

s mint a köznemeseknek általában, az volt a „pályájuk”, hogy hatalmas ember vagy uralkodók vállalkozásaihoz szegődtek. Ez volt rájuk nézve a birtok- és vagyonszerzés útja is: megszolgálták, kiérdemelték azt. Ha Gábor lényéből szabad visszakövetkeztetünk az ősök azon hosszú láncolatára, akiktől származott, feltehetjük azt is, hogy a Bethlen-családban az általános köznemesi indító okok mellett, az országos közügyek, a politika iránti érdeklődés is bizonyára élénk volt, talán élénkebb, mint sok más nemes családban s éppen ez a bethleni vonás: az élénk, erős, ösztönző energiáknak szolgálat útján érvényesülést szerezni. Ősei közül többen országos hivatalokat is viseltek, Szörényi bánok voltak, Bethlen Domokos pedig Mátyás király korában erdélyi vicevajda volt. A Bethlen-család vitézi vállalkozókedve, birtok- és vagyonszerző törekvése, politikai érdeklődése olyan családi tradícióvá fejlődtek, mely Gábort, akiben a család összes energiái a legmagasabb fokon virultak ki, életkörülményei mellett ösztönösen, természetere szerint irányította a szolgálat útjára.

Az ember két okból keres urat magának. Vagy gyöngeségből, amikor támaszt, védelmet, irányítást keres a maga kicsinységében, hogy a nagyobbak árnyékában oltalma és élete legyen. Vagy erejének tudatában, amikor iskolát, példát, érvényesülési módot keres és biztosít magának, hogy ebben a szolgálatban elsősorban magának urává legyen, önállóvá váljon és végre másokat vezetni és kormányozni tudjon.

Bethlen Gábor esetében az erő keresett urat magának, hogy a szolgálatban úrrá nőjjön. Ez az öntudatos erő esete. Mert a maga méreteivel tisztában levő erő mindig megfontolt, fegyelmezett és iskolázott. Minél nagyobb a cél, amelyre tör, annál nagyobb a józan önuralom, mellyel a célhoz edzi magát.

A gyermek Bethlenben nem a férfi öntudatosságát keressük, bár bizonyos, hogy életkorát messze felülmúlóan érett volt, — hanem azt az ösztöni bizonyosságot, amely adatott, amely az igazi öntudatosságnak a gyökere s amely már akkor a helyes irányba, a nagy célra való fegyelmezésre és szolgálatra hajtja az erőt, mikor még az öntudatosság teljességéhez a megfelelő tapasztalás hiányzik.

Éppen ebben van Bethlen nagyságának titka. Nem vakon, esztelenül, szertelenül robbant ki gyermeki lényéből az életerő, hanem a küldetés mélységes ösztöne által a biztos megedződés útjára, a szolgálatra irányítva.

Egyike a legritkább és legszebb jelenségeknek történetünkben a nagyraihivatott léleknek ez a szolgáló önfegyelmezése, mely már a zsenge gyermekkorban a biztos útra vezérli a kiválasztott embert.

Bethlen élete éles, töretlen tisztasággal sugározza azt az igazságot, hogy igazi vezér csak az igazi szolgából lefest. Senki nem vezethet és uralhat építőleg, gyümölcsözőleg másokat — nemzetet, országot éppen nem —, akik előbb az engedelmisség iskoláját teljes sikerrel ki nem járták. Ennek az igazságnak ellenképét mutatja Báthory Gábor élete, ennek az igazságnak legragyogóbb magyar példáját adja Bethlen Gáboré.

*

Bethlen ifjúsága négy fejedelem: Báthory Zsigmond, Székely Mózes, Bocskay István és Báthory Gábor szolgálatában telt el.

Báthory Zsigmond udvarában töltött éveiről keveset tudunk. Eleinte apród s Szekfü Gyula szerint a fejedelmi előszobában álldogált és apródi szolgálatokat, levélvivést s efféléket teljesített. De gyermeki tanúja lehetett a Bocskay István által vezetett császári szövetekezéseknek. Egyébként udvari szokásokat is tanult, csiszolódott. 16—17 éves korában Zsigmond fejedelem magával vitte egyik prágai útjára is, Rudolf császár udvarába. Mivel sem tőle magától, sem másoktól nem tudunk róla semmi egyebet egészen 22 éves koráig, éppen a legfogékonyabb éveit illetően olyan hiány maradt életrajzában, amit csak későbbi életéből visszakövetkeztetve méltányolhatunk. Egyik dolog, ami biztos, az, hogy apai örökségét visszakapta, mert 1600 december 22-én megosztozott öccsével rajta s ez alkalommal tartotta meg magának Hlyét, még 1000 firt-ot fizetve rá a többi részre, amely Istváné lett. Későbbi feljegyzések mondják el, hogy Zsigmond alatt nyert udvari hivatalokat, generálisságot és tanácsosi méltóságot. Mindez 20 éves koráig történt. A fejedelem és Bocskay, aki Zsigmond fő-fő embere (anyai nagybátyja is) volt, fölfedezték és méltányolták képességeit s ő hűségesen, odaadón és eredményesen szolgálta urát a reá bízottakban. Feltűnően fiatal volt még a kapott tisztségekre s mivel senkije sem volt, aki családilag, vagy befolyással támogassa, bizonyára csakis kiváló képességei, korai érettsége és megbízhatóságának rendkívüli mértéke lehettek előhaladásának okai. Ez az adattalan, homályban maradó időszak azonban nagyon fontos, döntő lelki eseményt takar. Ez alatt ment végbe Bethlen lelkében a Habsburg-politikával való tisztábajövés és a németes magyar gondolkozástól való elfordulás. Hogy ez így van, azt a Mihály vajda és Basta uralma alatti magatartása igazolja. Bethlen ezekben a rettenetes években nem vett részt a közéletben és a pártok tusáiban. Helyére vonult vissza és ott, bizonyára nagyon termékeny magányban szemlélődött az események fölött. Summázta élete addigi tapasztalatait s jutott végérvényes elhatározásra életiránya és hun-

kája felől. Ez a visszavonulása és érdektelensége bizonyítja, hogy már ezt megelőzőleg leszámolt a Habsburg-politikával s attól teljesen elidegenedve, máshol kereste a nemzet megtarthatásának lehetőségét.

Az 1602. év tavaszán, 22 éves korában lép ki ebből a magányból, mint Székely Mózes katonája Basta és a császár ellen. Ebben az 1603 július 17-ig tartott szabadságharcban egyszerre nagy fontosságot nyert személye és munkája. Voltaképpen ő a lelke, mindenestre ő a keze-lába az egész vállalkozásnak.

Székely Mózes szerencsétlen vezér volt, a szabadságharc mindkét döntő csatáját, a váradjait (1602 júl. 2) és a brassóit (1603 júl. 17) — ez utóbbit életével együtt — elvesztette.

Annál tevékenyebb, sikerebb és csodálatosabb volt az ifjú Bethlen Gábor részvétele e szerencsétlen ügyben. Tévedhetetlenül látszik, hogy ha ő lehetett volna már ekkor a vezér, minden másképpen üt ki. Csakhogy ő ekkor szolgálatban volt még, a magaválasztotta urat szolgálta. A váradjai csatavesztés után Székely Mózessel s néhány más társával együtt Sólomosra menekült, török földre. Ezt a menekülést már ő tanácsolta és vezette, ő az, aki Nándorfehérvárnál Hasszán pasát meghatja az erdélyi siralmas helyzet rajzával s ráveszi, hogy a bujdosókat pártfogásába vegye és közbenjárjon a török fegyver segítségül adásában. Az egész telet a törökök oltalmában töltik s Bethlen ez alatt is folytonosan módját ejti az erdélyiek biztatásának és készenlétre buzdításának. Székely Mózes el volt csüggedve s magától nem vállalta volna az új kísérletet. Bethlen az, aki erre ráveszi őt, a török segítséget tényleg megszerzi s tervük helyeslését a nagyvezérnél is kiviszi. Igaz, hogy az 1603 tavaszán a Vaskapun bejövő sereg nagyon kiesi: 1000 török és 120 magyar lovas. Annál csodálatosabb, amit Bethlen művelt. Megostromolta és bevette Szászvárost, a német őrséget kardélre hányatta, a kapitányt elfogta. A Maros egész völgyét a határig megtisztította a német kóbor katonáktól. Ilyén amolyan főhadiszállást rendezett be s innen folytatta toborzó munkáját, mélyel az erdélyieket Székely Mózes mellé sorakoztatta. Majd 3 heti ostrommal Gyulafehérvárt is bevette s aztán sietett a Székely Mózes táborába, ahol azonban bekövetkezett a brassói csatavesztés. Ebben a csatában Bethlen a Hunyad és Zaránd megyei nemesek csapatával harcolt s ezekkel menekült Barcsára. A csapat vezére nem ő, hanem Borbély György. Az üldöző Basta-csapatok szétverik őket s csak egy részük jut ki török földre. Itt, mint legifjabbat, őt küldik a nagyvezérhez írt levelükkel Nándorfehérvárba, hogy segítséget és szabad fejedelmválasztást kérjen.

Ekkor következik be az az érdekes esemény, hogy úgy a bujdosó nemesek egy része, mint a török vezérek Bethlent óhajták fejedelemmé tenni, sőt a porta hozzá is járult ehhez s Bethlennek költséget, posztót, és a katonaság számára 16.000 tallért rendelt.

Az ifjú Bethlen jelentőségével már ekkor tisztában vannak az emberek, főleg a törökök. Ez utóbbiak úgy látszik, kezdetől fogva észrevették, hogy ő az ész és akarat. Őt tekintették a bujdosók igazi vezérének s csak vele tárgyaltak. Rokonszenves volt előttük az első pillanattól fogva, bíztak benne és nagyrabecsülték. Bethlen ezt azzal vívta ki, hogy azonnal tudott hozzájuk alkalmazkodni, szokásaikat, gondolkozásukat gyorsan fölismerte, „szájuk-ízét” rögtön eltalálta és titokzatos, ösztönös módon imponált nekik. Hogy a törökök mennyire komolyan vették őt, azt bizonyítja az, hogy amint a magyarok egyenetlenkedni kezdtek a fejedelemség felett s Szilvási Boldizsár elleneállt Bethlen fejedelemségének (azzal, hogy fejedelmet csak országgyűlés választhat), a török azonnal abbahagyott minden intézkedést s a bujdosókat Szendrőbe rendelte téli szállásra. Bethlennek ez első „fejedelemsége” felett egy pillanatra meg kell állanunk.

Bizonyos, hogy ekkor még ő maga sem fogadta volna el azt. A török pasák előtt, akik ezt nem értik, ifjúságára hivatkozik. Ez a hivatkozás csak részben fejezi ki meggyőződését. Hiszen később a csak 18 éves Báthory Gábort nem tartotta „ifjúnak” a fejedelemségre. A maga helyzetére nézve azonban ez a védekezése igaz volt. Az ország közvéleményének hiányában, az országgyűlés törvényes akarata nélkül, megfelelő vagyon nélkül, csak alig föl-hajnaló névvel tényleg fiatalnak érezhette magát az uralkodásra, óvatosság, önmérséklet, a megfelelő erő hiánya, a még nagyon friss török szimpátia kipróbálatlansága és igazi terveinek kialakatlansága, ifjúságának érett öntudatosságában mind arra a meggyőződésre juttatták, hogy az ő ideje még nem jött el. Egyet azonban örömmel épített bele öntudatába s ez maga a bizalom ténye volt, hogy mások is meglátták benne a nagyrahivatottságot.

Ez az érzés tette fontossá reánézve ezt az epizódot s ez meg is látszik innen kezdve egész magatartásán és munkáján, különösen Báthory Gábor uralma alatt. A fejedelemségről való önkéntes és azonnali lemondásában olyan ügyesen tudta viselni magát, hogy sem a magyarok, sem a törökök szemében semmit nem csökkent rokonszenvesége és tekintélye. A magyarok nem láttak benne sértett önérzetből való duzzogást, haragot, félreállást; a törökök nem vettek észre benne gyöngeséget, határozatlanságot, súlytalanságot.

Úgy folytatta, és pedig fokozott lendülettel — s lényegében teljesen vezéri módon — a vállalkozást, mintha semmi sem történt volna s mintha az ő alárendelt szolgálata a legtermészetesebb dolog lenne azok között, akik képességek dolgában jóval alatta állottak.

Angyal Dávid rámutatott (B. G. életrajza. Magy. Könyvtár 133.), hogy szendrői tartózkodása alatt mélyült el és állandósult a törökökhöz való személyes viszonya s ez alatt történt meg öntudatos, alapos ismerkedése a török gondolkozással, melyre aztán fölépítette a független magyar Erdélynek török segítséggel való megteremtése tervét. Teljesen önállóan, vezéri öntudattal és messiázi távlatlalt — de minden külső jelentőség kerülésével —, úgyszólván a barátság szférájában kezdte meg itt életművének megtervezését, melyben a tartó pillér a török ismerete és ez alapon alkalmazkodva, való tudatos felhasználása volt. A fejedelemségre becs ültetés erős rugó lett lelkében az arra való komoly és elszánt fölkészülésre.

Rendkívül jelentős és jellemző egy másik tény is. Bethlen friss és rugalmas lelki hajlékonysággal tudja meggyőzni bujdosótársait arról, hogy cseppet sem neheztel a hátrátételért s azt egészen természetesnek találja, — de ugyanakkor a vezér önudatoságával maga veszi a kezébe a fejedelemkeresés ügyét és rendkívüli ügyességgel útját vágja annak, hogy a bujdosók csapatában újabb, szerencsétlen, vagy indokolatlan fejedelmi ambíciók keljenek. Ezt úgy viszi véghez, hogy éppen az ő fejedelemségét ellenző Szilvási Boldizsárt veszi rá, hogy együtt keressenek Erdélynek megfelelő, igazi fejedelmet. Bámulatraméltó látóerejét, zsenialitását bizonyítja az, hogy tekintete Bocskay Istvánra esik s Szilvásit rábeszéli, hogy a „németszívű” Bocskayt nyerjék meg a fejedelemség vállalására. Tudta, hogy Bocskay megnyerésével egyszerre és teljesen vége van Erdélyben mindenféle Habsburg-orientációnak. Bethlennek ez a szerintem kellő jelentőségében fel nem mért és nem méltányolt cselekedete igazi vezéri és fejedelmi tény volt, melyet még a szolgálat köntösében hajt ugyan végre, de mégis ő az, aki Erdélynek vezért és fejedelmet választ és pedig az egyetlen, aki az adott körülmények között az ő gondolatát megvalósíthatja s az ő útját elkészítheti. Hogy Bocskay vállalkozásában Bethlennek orozlánrésze volt, az világos.

Bocskayt sokan vádolják azzal, hogy nem öntudatos, államférfiúi meggyőződés adta kezébe a zászlót, hanem sértődöttség és egyéni érdek s hogy lelkében császárpárti magyar volt akkor is, amikor felragadta a kardot, csakhogy sértett császárpárti.

Bizonyos az, hogy nagyon nehezen szánta rá magát az ak-

cióra bár aztán fényesen bebizonyította hadvezéri, államférfiúi és emberi kiválóságát, rátermettségét.

De kétségtelen, hogy a Bethlen kapacitálása és agitáció ja előntő volt a dologban s hogy Bocskay fejedelemsége előbb élt e Bethlen gondolatában, mint a sajátjában s ebben az értelemben a Bethlen tudatos műve volt.

Az uralkodásra hivatott, de még föl nem szerelkezett erő ez-úttal olyan urat keresett magának, kinek szolgálatában bizton remélhette kiérlelődését és felkészülését a saját fejedelmi életére.

1604 tavaszán tehát Szilvási Boldizsárral jött Bethlen titkon Erdélybe, s sikerült rávennie Bocskay István váradi főkapitányt a fejedelemség vállalására. Innen Lengyelországon át Konstantinápoly felé tartott, hogy a porta beleegyezését is kieszközölje. Mint saját leveléből tudjuk, a nagyvezért sikerült is megnyernie a tervnek s négyszáz bujdosó társával és a török segítséggel Nándorfehérvár felől Erdélybe igyekezett. Temesvárnál azonban Dampierre lippai kapitány hajdúi megtámadták őket s Bethlen csak gyalog tudott a várba bejutni. Hóstatí szállásán, sietteben hátrahagyott dolmányában találták meg Bocskay levelét, melyben a fejedelemséget vállalja. Ez a levél is bizonyítja tehát, hogy Bocskay fejedelemségének végbevívője tényleg Bethlen volt.

Bocskay álmosdi döntő diadala meghozta tervének teljes sikerét. A szabadságharcban Bocskay Bethlent az erdélyi harctéren működtette. Itt a várak visszavívása és Erdély végleges megtisztítása volt a feladata, amelyet nagy hévvel és kitűnő vezéri taktikával vitt végbe. Közben az 1605-iki szerencsi országgyűlésen is részt vett, nagy jelentőséggel folyva be Bocskaynak Erdély és Magyarország fejedelmévé választásába.

Abban, hogy Bocskay szabadságharcában Bethlen csak Erdélyben kapott szerepet, Szekfű bizonyos hátratételt, mellőzést lát, vagy sejtet, s ezzel mintegy kisebbnek is tünteti fel Bethlen egész jelentőségét a Bocskay művében.

Ez a felfogás semmiképpen sem illik bele abba a képbe, amely Bethlen személyiségéről, valóságos szerepéről a már fentebb vázolt tényekből alakul ki. Ellentmondásban van különben magának Szekfűnek megállapításaival is, melyeket Bethlennek a Bocskay fejedelemségét előkészítő ténykedéseiről ír.

Az én meggyőződésem az, hogy Bethlen a neki megfelelő, az őt igazán érdeklő és ami a fő, a legfontosabb szerepet kapta Bocskaytól Erdély fölzsabadításának missziójában, s egy cseppet sem kételkedem abban, hogy ő maga kérte, igényelte magának éppen ezt a szerepet.

Minden esetre ő volt Bocskay fejedelem legkitartóbb, leglelkesebb, legértékesebb híve és támasza s szolgálatai, melyeket az ő ügyében tett, az egész erdélyi problémára döntő hatásúak voltak.

Az egész magyar nemzettel együtt Bethlenre nézve is súlyos csapás volt Bocskay fejedelem váratlan, korai halála.

Az első pillanatban úgy látszott, hogy egész keserves ifjúságának súlyos szenvedéseivel, fáradságával és szolgálataival mármár megépített jövője összeomlott. A diadallal befejezett szabadságharc és az országos törvénybe iktatandó bécsi béke, emberi ítélet szerint, véglegesen eldöntötte Erdély sorsát s bizton remélhette, hogy a nyugodt munka, az országszervező béke és a gyarapodás áldott ideje köszönt be reá nézve is. Három fejedelem alatt vébevitt hűséges és értékes szolgálatai fejében felemelt fejjel és nyugodt önérzettel várhatta úgy vagyoni helyzetének, mint a közéletben való méltó elhelyezkedésének végleges megszilárdulását. Erre oly bizton is számított, hogy még a harc idején, 1605-ben megházasodott, feleségül véve Károlyi László árva leányát, Zsuzsannát. Bár kitűnő, sőt szenvedélyes katona, igazi vágya a konzolidált ország békeességében való építő munka volt s a csendes boldog családi élet. 26 éves szívvvel és elmével gondolt egy távoli célra, annak a fejedelmi széknek egykori betöltésére, melyben most az ő szeretett fejedelme ült, akinek teljes lélekkel való támogatásával akart segítségére lenni az erdélyi impérium megszervezésében és felvirágoztatásában.

Mindezeket a szép álmokat összetörte Bocskay halála, mely Bethlen Gáborra nézve életének legsúlyosabb időszakát nyitotta meg: a Báthory Gábor fejedelemségének öt esztendejét (1608—13).

Angyal Dávid szerint Bethlen életrajzának legizgatóbb kérdése a Báthory Gáborral való viszonya. Ennek a kapcsolatnak valódi értelme, magyarázata tényleg mélyebb vizsgálódást kíván. Ha kívülről nézzük ezt a kapcsolatot, érthetetlennek találjuk Bethlen magatartását és ellentmondónak tetteit.

Mi indította őt ennek a szertelen, vad fiatal gyermeknek fejedelemmé tételére? Mi magyarázza meg szinte megalázkodóan hűséges szolgálatát iránta, mikor ez a szolgálat legtöbbször elvei és meggyőződése ellenére volt?

Mi lehetett az, ami férfiúi és férji mivoltában ért megalázások dacára is ott tartotta a fejedelem mellett?

S végre miért kellett mégis neki vállalnia megbuktatását?

Báthory Gábor és Bethlen Gábor minden tekintetben a legellentétebb két lélek és jellem.

Báthoryt kis fiú korában nagybátyja, a hatalmas és dúsgazdag ecsedi Báthory István országbíró fogadta örökbe, mint árva gyermeket, miután atyja halálával mostoha anyja is Lengyelországba távozott.

Az ecsedi várban nőtt fel a fiú, Anna húgával együtt, de bár a vár ura gondot viselt arra, hogy őket a „pálista bálványozásból” megmentse és a szigorú kálvinizmus szellemében oktattassa, egyébként — betegsége és felesége nemtörődömsége miatt is — neveletésük kisiklott a kezéből. Gábor a katonák, cselédek és pákászok közt nőtt fel, öröklött féktelen hajlamaiban is korlátozás nélkül szabadjára hagyva. Testileg korát messze megelőzően fejlett, gyönyörű ifjú lett, szellemileg is koraérett, a lángelme nem egy vonásával, de viszont vad, szenvedélyes, parancsot, engedelmeséget nem ismerő, lobogó éltvággal tele lélek. Családjának öröklött nagy életereje és szép tulajdonságai mellett fokozottan hurcolta magával a familia abnormis terheltségét is, a beteges szeszélyességet, zsarnoki önkényt, kiszámíthatatlan csapongást. A Báthory név dicsőséges nimbusza és a gyermekkorban reászakadt óriási vagyon megmérgezték a lelkét: az egész világot csak abból az egy szempontból nézte és becsülte, hogy az szolgálja és kielégítse telhetelen éhségét a hatalom, élvezet és dicsőség után. Nemcsak az életkor természetes különbségei, de a lélek szerkezete szempontjából is ellentéte Bethlennek. Annak súlyos, megfontolt, fegyelmezett életereje, öntudatos és célbafutó szelleme s nagy élettapasztalatokban megedzett jelleme olyan volt, mint komor, nehéz árnyéka annak a fénynek, amely az ő ragyogó ifjúságából, robbanó szenvedélyességéből és ellentmondást nem tűrő zsarnoki éltvágyából lobbogott ki.

Báthory Gábor kielégíthetetlen természet volt. Bethlen igénytelen, a legnagyobb célokért élve is, minden lépésnyi előhaladást megbecsülő. Báthory tulajdonképpen céltalan lélek, mert önmagán túl nem ismert nagyobb célokat, Bethlen minden ízében magánál nagyobbak tisztelt célok szolgája. Báthory éppen ezért a legnagyobb vállalkozásokra törő fejedelmi álmok és a legalacsonyabb testi szenvedélyek hajszolása között vadul hanykódó szerencsétlen lélek, aki a dicsőség és a bor mámorának csebréből vedrébe esett, míg Bethlen józan, önmérséklő, rendszeresen munkáló elme, akinek a dicsőség nem istene s a bor nem ördöge, aki előtt a „tisztesség” fogalma a döntő.

Báthory elméjében hiányoztak a méretek, melyek elválasztják, megkülönböztetik egymástól az országok vagy az asszonyok hódítását, az étvágy dühösségében neki mind a kettő csak „megenni,

meginni való”; Bethlen nem éhes: hideg magad önmagával szemben, mert nem a hódítás a természete, hanem a szolgálat.

Döntő különbségül kell tekintenünk azt is, hogy Báthory nem Erdélyből nőtt ki, nem is ismerte Erdélyt s annak se földje, se sorsa, se lelke nem nőtt szívéhez, míg Bethlen mindenestől igazi erdélyi ember és lélek, aki életét, családját, jövőjét teljesen összeforrasztotta Erdély földjével, sorsával, lelkével.

Mindezek után méltán kérdezhetjük: mi vitte rá Bethlent, hogy az öreg Rákóczi Zsigmond fejedelemségével szemben — minden veszélyt vállalva, börtönt és vagyonvesztést elszenvedve — olyan teljes odaadással és hévvel küzdjön Báthory Gábor fejedelemségéért?

Mégsem szabad róla feltételeznünk, hogy láncot, koldusbotot, bujdosást, feleségének hazátlanná és hazátlanná tételét s annak a rokonságnak kényére adását, mellyel még a hozományért is szinte verekednie kellett, úgy vállalta volna fel, hogy ne ismerte volna annak természetét, akiért mindezt el kellett szenvednie.

Igaz, nincs semmi adatunk arról, hogy Báthory Gábort korábról és állandó kapcsolatok révén ismerte volna: mindaddig gyermek is volt az, aki nagybátyja mögött, vagy Bocskay alatt semmiféle szerepet nem játszott. Mégis — Bethlent ismerve —, úgy kell lennie, hogy tudta, kivel van dolga. Ahhoz, hogy tisztába jöjjön vele, neki, a nagytapasztalatti gyakorlati emberismerőnek, nem is kellett hosszú idő, azt pedig tudjuk, hogy az 1607—8. esztendőben többször és hosszabb időt (még feleségével együtt is) töltött Báthory Gábornál, Ecsed várában.

Az a kérdés is fölvetődhetik, hogy az a Bethlen, akit már 22 éves korában fejedelemségre méltónak ítélnék bujdosótársai és a török vezérek s aki Bocskay trónjának felállítója és legfőbb támasza volt s ezt mindenkinek tudnia kellett róla: miért nem a maga fejedelemségéért küzdött s miért nem látta arra elérkezettnek az időt még most sem? Azok az okok, melyek az első alkalommal vezethették a lemondásban, Bocskay diadalmas harca után talán már könnyen eliminálhatók lettek volna. Bethlen kétségtelenül gondolt is a maga fejedelemségére. Nevét emlegették a számos önjelölt és jelölt között. De valószínű, hogy csak a hangulat kikémlcléseért hagyta azt emlegetni s úgy látszik, azonnal vissza is vonta s véget vetett minden effajta mozgolódásnak azzal, hogy egyszerre, nyíltan, hévvel Báthory mellé állott.

E tettének okaira ő maga nem mutatott reá se akkor, se később. Kortársaitól sem maradt fenn errenézve útbaigazítás. A tények sem világítanak be lelkének indító-rugóiba. Levelei éppen eb-

ból az időből hiányzanak, vagy nem is voltak. Itt is, mint életének más döntő szakaszában, sötétségben vagyunk. Ő maga is abban hagy minket, más források sincsenek. Ennélfogva állásfoglalásának valódi okaira csak jellemének ismeretéből következtethetünk.

Úgy kellett megítélnie a helyzetet, hogy Bocskay korán halt meg ahhoz is, hogy az ő számára a fejedelemség lehetősége komoly lehetőséggé válhassék. Bizonyára hosszabb, alaposabb, nagyobb időt és más viszonyokat igénylő életprogramot állapított meg magának, melynek fokenkénti megvalósítása emelte volna őt a maga idejében Erdély természetes vezérévé és urává. Első megdölgölása tehát az lehetett, hogy még mindig nem elég jelentős személyiség a fejedelemség igénylésére és vállalására. Bár a törökök támogatására minden bizonnyal számíthatott s az is valószínű, hogy a külső ellenállást le tudta volna győzni, ez a siker nem felelt volna meg saját belső elgondolásának és veszélyeztette volna a megnyert trónról végzendő munka sikerét. Nem is annyira magát, mint inkább Erdélyt nem tartotta előkészítettnek és megérettnek a saját programja megvalósítására.

Tekintettel azokra a tulajdonságokra, melyek Báthory Gáborban rokonszenvenssé tették a fejedelem jelöltet az erdélyiek szemében, Bethlen számot vetett „a közvélemény” természetével és hangulatával is. Ezt a közvéleményt ő nagyon jól ismerte, hiszen maga személyesen járta végig és kapacitálta a főurakat s általában a társadalmi rétegek mindenikében való sűrű forgolódása folytán nyitott könyv volt előtte az erdélyi lélek. A gazdaságilag is tönkretett, tíz esztendei szenvedésekben szinte rommá lett Erdélyben két olyan tulajdonság imponált a fejedelemben, melyre biztosan lehetett építeni: a név és a vagyon. Ez a kettő Báthory Gáboré volt.

Viszont Bethlen, bár neve már közismert, nem tévesztette szem elől, hogy azt a nevet csak ő szerezte, családi és történelmi fény még nem ragyogta körül, mint a Báthoryét. Főként pedig még mindig szegény ember volt. Rákóczi Zsigmond még Vajdahunyad várát is elvette tőle. Nemcsak az erdélyiek szemében volt fontos a leendő fejedelem neve és vagyona, de Bethlen jól tudta, hogy ezek a tényezők kifelé is fontosak: a portán, a magyarországi rendek és a császári udvar előtt. Az önálló életre vergődő Erdély megteremtésének kulcsa e pillanatban egy olyan fejedelmi tekintély felállításában rejlett, melyet a porta a maga anyagi szempontjából, a magyarországiak és a császári udvar pedig a gyökeresség szempontjából respektálhasson.

Bethlen világosan látta, hogy ha ő lenne a fejedelem, az országnak magának kellene vagyont és tekintélyt adnia neki. Ez

pedig a „közvélemény” előtt lehetetlennek tűnt volna fel. Az ország „közvéleménye” olyat akart, aki már előre ajándékokat oszthat híveinek s gazdagabb, mint bárki az országban, talán magánál az egész tönkretett országnál is. Jól tudta, hogy a megválasztott fejedelem mindent elvehet az országtól, de csak akkor, ha előbb bőkezűen adott. A Báthory neve és kincse azért kellett, hogy a földhözvert, éhező és nyomoralt ország népe az élet reményességét ragadhassa meg benne, hogy nevének fényétől és aranyainak csengő esőjétől már előre káprázzon és részegedjék meg. Az ország tekintélyt, hatalmat, erőt akart látni, mert csak az adhatta vissza teljesen megrendült életkedvét. A rendszeres, lassú, alapokból való fölépítés és gyarapítás programja, melyet Bethlen hozott volna, e pillanatban egyáltalán nem volt népszerű és senki se lelkesedett volna érte. Ennek nem jött el még akkor az, ideje. Ha, amint feltehetjük, Bethlen ismerte Báthory Gábor jellemét, — bár alkalmasnak is találta őt arra, hogy az élet reményességét ébressze és szimbolizálja Erdélyben, viszont látnia kellett, hogy az ország és a nép igazi javát nem várhatja tőle. Félnie kellett attól, hogy az ország a bőrrel fog fizetni rövid mámoráért és nem gyapjasítót, hanem nyúzót és farkast vesz a nyakába. Ha föltételeznők, hogy ezt nem is sejtette, jóhiszemű tévedésében mindenesetre kisebb lenne a felelőssége azokért, amik bekövetkeztek. De ő végig vállalta a felelősséget Báthory mellett s ez arra vall, hogy — amit előttem egész mivelta is kétségtelenné tesz — nagyon jól tudta, ki mellé állott.

Mi lehet a mentsége és magyarázata ebben az esetben? Az az egy, hogy bízott a maga befolyásában. Ez alkalommal a szolgáló erő legnehezebb munkájára vállalkozott s ezt a vállalkozását kellőképpen szükséges méltányolnunk.

Bethlen tudott volna fejedelem lenni. Meg volt hozzá az ereje, az önbizalma, a határozott programja. Csakis azért nem küzdött meg érte, mivel mindenk felett valónak becsülte a vérevesztett, haldokló Erdélyre nézve a nagy név és óriási vagyon, a született tekintély rögtöni, életmentő jelentőségét. De amit már eddig is, a szolgálat köntösében, a második hely alárendelt szerepkörében öntudatosan vezetői, irányító munkát végzett, ezúttal bizonyára még fokozottabb öntudatossággal tette szolgává magát azzal az elszánt céllal, hogy a szolgálat formájában irányítani és vezetni fog. Úgy látszik teljesen bízott önmagában, befolyásának döntő erejében. Azt gondolta, hogy az a gyermek ifjú, aki jól tudja, hogy nélküle nem lehetett volna fejedelem, akit, kereken kimondva, ő tett fejedelemmé s ezért óriási fáradságokat, kockázatot, vesze-

eleimet hordozott el, természetesen mégis csak reá fog hallgatni s fékező és irányító kezét nem fogja eltaszítani a maga és országa vesztére. Ismerve Báthory féktelen szenvedélyességét s mérhetetlen hiúságát és dicsőségszomját, — nagyon óvatos formát választott a befolyásolásra.

A maga részéről minden óvintézkedést megtett arra nézve, hogy a saját szerepének rosszul való játszása föl ne borítsa a közjóért hozott áldozatát. A hűséges és hasznos szolga szerepét vállalta fel mellette.

Ez a szerepvállalás Erdélyre nézve gondviselészerű volt s ha magának Bethlennek is szüksége volt reá, ez nem vonhat le semmit vállalkozásának óriási értékéből, különösen ha mérlegeljük azokat a súlyos megpróbáltatásokat és szenvedéseket, amelyeket némán és megalázkodva el kellett viselnie ezért a vállalkozásért.

Ha a saját fékező, befolyásoló és irányító erejét túlbecsülte is, ha szerfelett is bízott önmagában s e miatt egyesekre éppúgy, mint a közre veszedelmeket zúdított, ezt a hibáját helyrehozta s érte teljesen eleget tett egyrészt azokkal a kibeszélhetetlen szenvedésekkel, amelyeket önmagára vett és elhordozott, másrészt azzal, hogy a végső pillanatban megmentette hazáját, nemzetét zsarnok pusztítójától s dicsőséges uralkodásában bőségesen kárpótolta minden veszteségért.

Nem szabad eltitkolnunk egy percre sem, hogy Bethlen Báthory fejedelemségében a saját érdekét is szolgálni akarta. Ennek elhallgatása meghamisítaná azt a realizmust, amely lényének egyik főalkotója. Családi hagyományát, őseinek életformáját követte most is s ami eddig nem sikerülhetett neki, azt remélte Báthory szolgálatától: a vagyonban való meggyarapodást, a gazdagságot, a teljes anyagi függetlenséget s ezzel a jelentőssé válást az ország közéletében. Ez az erőgyűjtés nélkülözhetetlen volt reá nézve. Ismerve Báthory jellemét, magabizásában reáépítette jövőjét arra, hogy a fiatal fejedelemnek éppen csapongó és szeszélyes lelkületét fogja a nagylelkűség, a jutalmazás, a méltánylás irányába korlátozni.

Itt volna tehát Bethlen önzésének ténye, mely szerint a Báthory fejedelemsége melletti agitálás indítóokául — egyebek mellett, de kétségtelenül — saját megvagyonosodásának vágya és reménye szolgált.

Ez így van, de ennek így is kellett lennie. Két olyan megfontolással kell ezt az „önzést” mérlegelni, amelyek alkalmasak azt igazi jelentőségében világitani meg.

Az egyik az, hogy a Báthoryt körülvevő kalandor, szélhámos, hízogó és jellemtelen udvaroncok falkájával szemben Bethlen csak hűséges és jó szolgálatokért várt méltánylást, előmenetelt; minden tanácsa és ténye, amit Báthorynak adott vagy érte tett, erkölcsileg feddhetetlenül tiszta és politikailag fellebbezhetetlenül bölcs. Mihelyt arra került a sor, hogy Bethlen erkölcs-telen vagy politikailag esztelen terveket támogasson, rögtön kész volt szembeszállani a fejedelemmel s habozás nélkül vetette kockára megnyert méltóságait, tisztégeit, vagyonát, sőt életét is. Bizonyára, Bethlen nem valami holdsugárból szött idealista álomlovag, aki szolgálataiért ne igényelte volna a megfelelő méltánylást, de vasból kovácsolt, törhetetlen jellem, aki semmiféle bérért nem volt hajlandó tisztátalan vagy pusztító szándékok elősegítője lenni. „Önzésének” ez az egyik jellemző vonása. A másik az, hogy a Bethlen vagyonosodása, előhaladása, döntő tényezővé válása nemcsak a maga érdeke volt, hanem egyben az ország és a nemzet érdeke is, olyan önzés tehát, amely magának az erdélyi géniusznak önzése volt, hogy az élet-halálharcban a maga megmaradását biztosítsa. Ebben a megvilágításban nyugodtan lehet beszélni Bethlen önzéséről, mert az nem fogja kisebbiteni sem egyéni tisztességét, sem politikai önzetlenségét.

Mindezek az okok talán eléggé megmagyarázzák Bethlennek Báthory Gábor fejedelemsége melletti állásfoglalását és küzdelmét.

Mégis úgy érzem, emberileg kellett még lennie egy indoknak, melyet természetesen sem tényekkel, sem forrásokkal igazolni nem lehet. Megérzés ez, melyet a Báthory melletti szolgálat egész képének áttekintő szemlélete ébreszt. Néha egy-egy hang, gesztus is, mellyel Bethlen később megemlékszik boldogtalan elődjéről s talán a kegyeletes eltemettetés késői fényének kisugárzása. Ez az indok nem politikusnak, hanem embernek lelkéből jön. Ez az indok a szeretet. Hogy Bethlen szeretetből állott Báthory mellé, azt mégis fel kell vennünk indokai közé. Melléje állása önkéntes és ami fő, hirtelen állásfoglalás volt. A meglátás, találkozás, megismerés spontán hatása alatt keletkezett. Minden egyéb meggondolás mellett is bizonyosnak kell tartanunk, hogy az elbűvölő szépségű és kedvességű ifjú (mert az is tudott lenni), meghódította Bethlen szívét.

A történelmi alakokban hús-vér embereket látni már szokatlanná vált a történetírás modorossága, „obiectív” tudományosságának kothurnusa miatt. Megszoktuk, hogy ezek a nagyságok mindig érzés és személyesség nélkül cselekszenek, politikából, számításból, közérdekből. A valóságban bizonyára nem így volt ez.

Érzéseik személyiségük, emberi mivoltuk éppúgy befolytak tetteikbe mint a kis emberekéibe, mind a mai napig.

Báthory Gáborban nagy mértékben voltak szeretetreméltó, hódító tulajdonságok. Daliás szépsége, fiatalos életkedve, merész szárnyalású gondolkozása, szenvedélyes őszintesége, heves szeretetre kész szíve, nagylelkűsége lobbanó természete, hibáinak gyors megbánása, pillanatnyilag igaz és keserű bünbánata, rögtöni bocsánatrakézsége, a született előkelőség naiv bizakodása, a sérthetlenség tudatából származó közvetlensége és egész lényének gyermekiessége a nagy tömegek előtt ellenállhatatlan varázst alkottak alakja körül, amely varázshatásnak sok esetben az országgyűlések is spontán hódolattal lettek rabjaivá s amely még az olyan kemény szírtet is, mint Bethlen Gábor, meg tudta ostromolni, ha nem is állandó sikerrel.

Volt valami az ifjú fejedelemben, amit Bethlen nemcsak szeretett, hanem csodált is, annál inkább, mert önmagából hiányzott.

Ellentétes jellemek voltak, képességek dolgában legalább is egyenrangúak, azonban a két született nagy életerő között a fő eltérés az, hogy Bethlen életerejéből, nagyságából hiányzott a szín, a láng, amely Báthory ifjú-szép életét átragyogta és pompázva, zengve csapott ki belőle.

Bethlen későbbi élete mutatja, hogy az ifjúkorában annyira megtagadott és nélkülözött életörömöt, lángot, az élet színes és forró pompázását csak nélkülözte, de az nem állott távol a lelkétől, nagyon is vágyott arra s őszintén és sóvárogva csodálta meg másokban a belőle hiányzó és tőle megtagadott hódítóerőt.

Bizonyos tekintetben a saját énjét szerette és csodálta Báthory Gáborban, a maga énjének titkos vágját, a nagy élet lángját, amely belőle hiányzott, de amely sóvárgásának tárgya volt. Egy lehetőséget csodált és szeretett benne, amely reánézve elveszett. Kiegészítőjét látta benne a maga súlyos, komor, mindig alapokból induló és lassan kibomló életlényegének. Lehet, hogy azt a végzetet is csodálta és szerette benne, amelyet ő elkerült ugyan, de amelynek üstökösszerű ellobogásában mégis volt valami, amit nagygnak, szépnek, kívánatosnak kellett tartania.

Eleinte úgy látszott, hogy a magában való bizodalma helyes volt és irányító szerepe a szolga köntösében megvalósul.

A fejedelem hálásnak mutatkozott iránta, tanácsadójává, hunyadmegyei főispánná és az udvari hadak főkapitányává nevezte ki.

Bethlen mindjárt átvette az első szolga szerepét s véghezvitte a két legkényesebb és legfontosabb feladatot: megnyerte a szultán

jóváhagyását Báthory fejedelemmé választásához s a pozsonyi országgyűlésen előkészítette Báthorynak és a magyar királynak kibékülését; voltaképpen már ekkor biztosította Erdély függetlenségét is. Portai és pozsonyi útja egyképpen óriási szolgálatot tett a fejedelemnek és az országnak, — a maga részére pedig megnyerte II. Mátyás király jóindulatát is.

Báthory tovább méltányolta Bethlen szolgálatait s a csíki kapitányságot és a vashámor birtoklását, majd nagy hunyadmegyei jószágokat adományozott neki s Déva és óriási uradalma birtokában feleségével együtt megerősítette.

Bethlen ezt azzal viszonzta, hogy a Kendi-féle összeesküvés után úgy az országgyűlésen, mint a merénylők megbüntetése s a pártosok kibékítése által megszilárdította a fejedelem trónját.

Báthory hálás volt, leereszkedő. „Nagyságos” címet adott Bethlennek, barátjává tette, jószágain hetekig vendége volt, sőt komája is lett, egyik korán elhalt gyermekének keresztatyja.

Bethlen hát nem várt gyorsasággal elérte célját. Egyrészt szolgálatai által a fejedelem bizalmasa lett és sikerült neki azt jótanácsaival helyes irányba vezetni; másrészt az ország leggazdagabb főura és a fejedelem után első embere, aki minden országos okmányt elsőnek írt alá. A siker túlságosan nagy és korai is volt.

Bethlen egy ponton nem számított jól és egy ponton nem volt képes Báthoryt kézbentartani. Erről nem tehet: ez — Istennek hála — egyéniségének hiánya volt. Hiány, ami miatt Báthoryt állandóan lekötnie nem lehetett. Bethlenből hiányzott az udvaronc és a pajtás.

A nélkülözhetetlen, hűséges, sziklaszilárd megbízhatóságú és hatalmas támasz volt ő, tiszteletteljes alattvaló és szíves jóbarát is: de hízelegni és fajtalan féktelenséggel együtt dorbézolni, aljas módon dicsőíteni és alávaló kalandokat megrendezni nem tudott. A fejedelem öröklött rossz természete és duhaj hajlandósága volt tehát az a pont, ahol ő magára hagyta, ahol nem tudott hozzányúlni s amelyet megragadtak, fújtattak, tápláltak, szolgáltak irigy és féltékeny ellenségei: Imrefi kancellár, aki még a feleségét is odaadta Báthorynak és könnyű érvényesülést kereső, jellemtelen társai. Ezeknek a hatása, cimborasága miatt lett Bethlen a fejedelemre nézve félelmes és unalmas. A földagasztott dicsőségvágyra nézve, a politikában félelmes lett a fejedelem előtt ez a megfontolt, óvatos, bölcs, józan államférfiú, aki minden kalandtól életével kész volt megvédeni a halálos betegségből éppen csakhogy feleszmélő Erdélyt; a fejedelemséget halványra emelt udvaroncok által

szentesített embertelen orgiákban pedig unalmassá lett a becsületnek tisztességnek, férfiúi szeméremnek és a családi élet szent-ségének ez a komoly, nehézkes hódolója.

A félelmes és unalmas ember pedig kegyvesztett ember lett Báthory udvarában.

Innen kezdve, mintha Báthory mindent csak azért is, Bethlen ellenére tett volna. Mintha furcsa, hóbortos szabadságharcba kezdett volna Bethlen ellen, hogy befolyása, irányítása alól fölszabadítsa magát, vesztére és országa veszedelmére. Titkos, izgalmas párviadal kezdődik a két nagy élet között s a lángoló vihar fölveszi a harcot a higgadt, tömör sziklával.

Báthory a maga jobb énjét gyöngeségnek, meghunyászkodásnak, oktalan alárendelésnek tekinti és megöli önmagában, s igazi valójául a rosszabbik ént: a mindent elnyelő, elpusztító, éhes vadállatot ismeri el, szertelen uralomra és dicsőségre való sóvárgásában látva a nagyságot, melyet gyűlöletes ellenfele félelembe és unalomba akar fojtani, meg akarva nyergelni a sárkányt, hogy az elbolondított fenevad hátán maga vágdtasson be a fejedelmi székbe.

Ez a harc nem egy pillanatban tört ki s nagy részében rejtett, kirobbanásait is fedezni igyekvő, de élet-halálra menő ádáz küzdelem volt. Ebben a viaskodásban Bethlen magatartása éppen következetességében nagyon érdekes és jellemző.

Tudta jól, hogy a fejedelem hiúságára és alacsony ösztöneire építő rágalmazók, besúgók, irigyek állanak Báthory mögött. Ezért mindent elkövetett, hogy őt változatlan jó szolgálatokkal és nyugodt, szilárd magatartással f egy vérezze le, térítse jobb meggyőződésre.

Ebben a törekvésében úgy is mint politikus, úgy is mint férfi, sőt úgy is mint férj, súlyos megaláztatást és szenvedést vállalt magára.

Mint politikusnak, jó tanácsai ellenére, elvei és meggyőződése megtagadásával kellett részt vennie azokban az oktalan vállalkozásokban, melyekkel Báthory Szeben cselrel való elfoglalása által a szászokat, a havasalföldi bevonulással és a lengyelországi kalanddal pedig a portát is, a császárt is végképpen ellenségévé tette. E mellett a vállalkozások kudarccal jártak, az országra veszedelmét, támadásokat, pusztulást hoztak. Bethlen volt az, aki Báthoryt és az országot a kelet és nyugat felőli betörésektől megmentette, s főleg a bécsi udvar felé Erdély önállóságát biztosította.

De Báthory tanácsadóinak és a maga dühének megvilágításában dicsősége megrablóját látta a békeszerző Bethlenben s életére tört.

Makacs törökellenes politikájával és a porta oktalan sértegetésével pedig az országra a végső veszedelem rémét idézte föl.

Bethlen látta, hogy Báthory elvesztette magát és buknia kell. Egyetlen lehetősége és kötelessége az ország megmentése maradt.

De a végletekig túrt és várt. Pedig élete sem volt biztonságban. Háromszor rántott reá kardot a fejedelem. Először, mikor Váradon felesége ajtajára tört s Bethlen útját állta. Másodsor, mikor Bethlen szebeni szállásán egy meglazult kő a lábai elé esett s a Bethlenre rántott kardot Némethy Gergely fogta meg. Harmadszor, mikor mint vendégére, asztalánál húzta ki a fegyvert s Bethlent csak két befutó híve mentette meg a haláltól. Ezenkívül is megalázta és megsértette őt azzal, hogy felesége után vetette magát, máskor meg, hogy az égő gyertyát a Bethlen szakállába nyomta, mert az megakadályozta a szász nők elleni merényletét. Végre kijelentette, hogy tanácsaiért a megölt Kornis Boldizsár táncára vonssa. Bethlen mindannyiszor csodálatos önmérséklettel fékezte és alázta meg magát, inkább félreállt az útjából, csak hogy katasztrófa ne legyen s ő észre térjen. Látszólag Báthory többször meg is bánta ostobaságát, de a lelke már végleg elborult és megmérgeződött. Feltartózatlanul rohant vesztébe.

Mikor Bethlen előtt kétségtelenné vált hívei üzenete folytán, hogy halálra van ítélve, dévai várából, 1612 szeptember 13-án török földre ment, hogy Erdélyt fölzsabadíthassa.

Harminckét éves korára oda jutott vissza, ahonnan kiindult: megint árva, szegény, jelentéktelen bujdosó lett. Megint a népmesék hazátlan királyfia, aki elvesztett országát keresi. Még az is a mesék színébe öltözteti, hogy a portán keresve támogatást, megmenti a szultán életét, megragadva megbokrosodott lova kengyelét. Talán ez nyerte meg számára a hatalmas uralkodót és vezéreit, hogy meghallgassák és segítségére álljanak.

Ennek a szomorú öt esztendőnek súlyos szolgálatában jelleme szempontjából elmúlhatatlan dicsősége van: a teherhordozásnak az a keresztje, az önmegtágadásnak és alázatnak az a kesém pohara, amelyet elhordozott és kiürített, az önmaga feletti uralomnak végleges diadala lett, a jellem épületének betetőzése, a szolgáló erő végbizonyítványa, mellyel a lélek iskolájából felemelt fejjel léphetett ki az uralkodó életcsúcsára. A török segítségével Bethlen 1613 október 23-án Erdély fejedelemé lett.

*

Bethlen ifjúsága a rendkívüli életerő iskolája, nevelkedése, fölkészülése az önálló nagy életre.

Ebben a kibontakozásban lelki arcának két, egyformán jellegzetes erős vonása formálódik ki. Egy reális és egy ideális.

Reánézve az a jellemző, hogy a nagy életre vezérlő ösztöne a való viszonyokkal mindig határozottan számoló és azok között előretörő ösztön volt, de másfelől sohasem vezetett bele a való relációiba, azok sohasem lehettek rajta úrrá, mert ezt a reális életmegvalósítást mindig nagy, egyetemes, ideális célok vezérelték.

Ez a realizmus, melyből a valóság tiszta látása és mérlegelése, a türelem és önfegyelem fakadt és ez az idealizmus, amely a maga céljait mindenkor az egész nemzet és az emberi lélek közérdekével összeforvra, azokkal egyesítve követte, voltak a tényezői annak a nagyságnak, amely Bethlen életében és művében el nem múló dicsőséggel nyilatkozott meg.

Az olyan lélek, amelyben ezek a tényezők munkálnak, alkotásra született. Voltaképpen minden alkotólélek összetételében a valóság természetébe öltöző idea a lényeges. Komoly, értékes, nagy alkotás nem jöhet létre pusztán az ideából, akármilyen magas minőségű is legyen az, ha képtelen az adott valóság (az anyag, a tények, a viszonyok, a természeti és embervilág) természetébe, formáiba és törvényeibe átömleni és azokat átsugározni. És éppen így nem teremthet semmi nagyot a nyers valóság bármekkora adottsága és lehetősége, az idea élettámasztó, életadó hatalma nélkül.

Az alkotásnak különböző síkjai vannak s hogy a teremtorőrfi idea melyikben valósul meg, az az alkotó lélek természetéből, valamint a számára adatott valóság mineműségétől függ.

Bethlen Gáborra nézve az az alkotás, amelyben lelkének teremtorő ideája valósággá, testté válhatott, nem lehetett egy tudományos, művészi, etikai, vallási alkotás, nem is lehetett valamely részlete az anyagi életnek, hanem csakis egy olyan kompozíció, amely mindezeknek keretet, lehetőséget, feltételeket ad: egy társadalmi és állami szervezet, egy megszervezett emberi kollektivitás: az ország. Bethlen Gábor országalkotó géniusz.

Mikor az erő — a szolgálat köntösében — elvégezte főlkészülését a nagy, önálló, uralkodó életre, — megtalálja szabad érvényesülésének terét és megjelenik előttünk a maga igazi mivoltában.

Ha Bethlen Gábor nem lett volna igazi nagyság, uralkodásra termett energia, akkor is bámulatraméltó lenne ifjúságának szolgáló, magát megalázó, önmegtágadó nagysága. Azonban életének egészében ez mégis csak az álcázott uralkodói nagyság korszaka, mely jelentőségét, értelmét csak fejedelmi kibontakozásában nyeri meg.

Ha eddig főként a szolgálat vonását láttuk lelki arculatán

dominálni, most rá kell mutatnunk arra, hogy a szolgálat nem a lényege, hanem csakis a formája volt lelkületének s hogy a magát megalázó nagy életerő bensőjében teljes mértékben tisztában volt a maga nagyságával. Fejedelmi életében a nagyság önrézete és öntudata éppoly határozott körvonalakban ragyog föl, mint mindvégig megőrzött önmérséklete és önkéntes magakorlátozása.

Fejedelemségére rendkívül jellemző az, hogy szuverenitásának tekintélyét mindenekfelett, állandóan, rendszeresen hangoztatta és érvényesítette.

Az erdélyi fejedelemség egész történetéből kiemelkedik az az öntudatos fáradozása, hogy a fejedelem személyének és házának hatalmát, tekintélyét, dicsőségét királyi magasságba emelje és ezzel szemben minden ellenkezést, tiszteletlenséget megtoroljon s lehetetlenné tegyen. Előtte szuverén fejedelmi hatalomról és tekintélyről Erdélyben nem lehet szó. A fejedelem a főurak között az első, s bár kezében tart bizonyos felségjogokat, a rendek állandóan igyekeznek korlátozni azok gyakorlásában. Mindig az illető személy kvalitásaitól függött, hogy a jog- és hatáskör mekkora mértékét képes biztosítani magának. De jellemző, hogy a főurak nagyon is maguk közül valónak érzik és tudják s túlkapásait mindig bizonyos egyenrangúság érzetével törekednek letörni, gyakran összeküvésekkel is.

Az a mód is, ahogy a fejedelem rendszeren él a főurak között, nélkülözi formáiban és szokásaiban a magasra kiemelkedő uralkodói tekintélyt és szuverén légkört; Mindenesetre fontos az is, hogy az erdélyi köztudatban a Szent István koronája és annak hordozója az egyetlen igazi majesztász, a fejedelem csak a viszonyok kényszere folytán és mintegy csak a szent korona és a király képében uralkodik, az ő helytartója vagy helyettese, mindenesetre sokkal kisebb nála s valahogy alá tartozik. Míg egyfelől ennek a tudatnak a magyar egység szempontjából meg volt a maga értéke és jelentősége, másfelől ez volt az akadály a számára, hogy az elszakított Erdély igazán önálló állami életet élhessen; belülről, önerőből fakadó életet, mely a saját éltető napja: a szuverén uralkodó körül forog.

Bethlen Gábor az, aki ezt a tudatot és állapotot teljes erejének latbavetésével és folytonos fáradozással megtörte s megalapította az erdélyi szuverenitás öntudatát. Hogy ennek a politikai jelentősége mi volt, mindenesetre döntő kérdése az ő megítélésének s ezt kísérelte tisztázni Szekfű Gyula említett művében. Mielőtt azonban erre kitérnénk, előbb tisztán csak Bethlen Gábor lelki arculatán kell vizsgálnunk a szuverenitás vonását.

Ez a szuverén öntudat az ő sajátossága, lényének gyökere. Nemcsak politikai elgondolás dolga, hanem saját életerejének egyéni, természetes, ösztönös igénye.

Mint fejedeleme, ellentmondást nem tűrő, kizárólagos módon uralkodott. Ez nem volt könnyű, mert önmagának kellett megteremtienie az uralkodói tekintély hiányzó légkörét és természetessé tennie a fejedelem mindenki fölött álló szuverén tekintélyének tudatát. Maga volt kénytelen figyelmeztetni alattvalóit a tiszteletre és hódolatra, hangsúlyozván, hogy „nem volnék játszótársa senkinek.”

Magának kellett mintegy megalkotnia, kifejtenie és köztudatba hoznia a fejedelem hatalmi körét és előjogait. A korra is, reá is nagyon jellemző a mód, ahogy ezt megtette. Szekfü rámutatott, hogy ez a fejedelmi szuverenitás protestáns elveken épült fel. Természetesen, református elvekre kell gondolni. Bethlen, mint a református hitvallásokon nyugvó és azokból következő „kötelességek” komplexumát képezi ki és juttatja kifejezésre református papjainak, hittudósainak segítségével — az új református fejedelmi szuverenitás gondolatkörét. Ez a szuverenitás az isteni elválasztás magasságába emelkedik és onnan száll alá, úgy, hogy itt is az „Isten kegyelméből” való uralkodás igazolása történik.

Fejedelmi tekintélyének ez a „szentesítése” azonban mélyen benne gyökerezett a saját hitében és öntudatában, tehát minden ízében őszinte, az elválasztott ember bizonyosságából fakadt s valóban „kötelesség” volt az ő szemében, nem pedig kegyes takarója valami zsarnoki, önkényes uralomrörésnek.

Kemény János fejedelem önéletrajza megkapó eseteket jegyez fel Bethlennek erről az alázatosan büszke fejedelmi öntudatáról és küldetése hitéről, amikor leírja, hogy a sátorába csapó golyók, vagy a reá célzó ágyúk elől egy tapodtat sem menekül, mert „a fejedelem életét Isten őrzi” és sohasem lehet hallani, „hogy fejedelmi személyt öreg lövészerszámmal ellőttenek volna.”

Fejedelemsége első négy—hat esztendejét csaknem teljesen e vallásos hitben gyökerező fejedelmi tekintély elismertetéséért vívott fáradhatatlan küzdelem tölti ki, külső diplomáciai és belső politikai s társadalmi téren egyaránt.

Később is, valósággal féltékenyen örködik e tekintély csorbítatlan fenntartásán és öregbítésén. Udvari tudósaival kidolgoztatja származása igazolását s maga is hiszi és büszkén vallja Attilával és Szent Istvánnal való rokonságát, „tizenhárom évszázad óta tiszta nemes családból való” eredetét. Mindent elkövet arranézve, hogy követeit a portán és királyi udvarokban úgy fo-

gadják, mint más szuverénekét; „inkább meghal,” semhogy a magyar királyi címről lemondjon s tisztességét ezáltal kisebbitse; 1623-ban, Hodolinnál, De Monte Nigro generálist, aki megadta magát neki, „tettetéssel” is arra kényszerítette, hogy uralkodóhoz méltóan hódoljon neki. Ha megtörtént, hogy idegen követ nem viselte magát előtte a kellő reverenciával, vagy a hozott ajándékot nem tartotta uralkodóhoz méltónak, a legnagyobb önérzetességgel és haraggal utasította rendre, vagy térítette észre az illetőt. Második házasságát „császár-leánnyal” akarta kötni, csak uralkodó-családdal volt hajlandó rokonságba lépni. A nagyság öntudatát rendkívüli gondossággal és fáradozással, külső eszközökkel is igyekezett kifejezni, érvényesíteni és elismertetését kikényszeríteni.

Udvartartása, építkezései, fényes megjelenése, gazdag és pompázó környezet-teremtése ennek az öntudatnak diadalraj uttatását szolgálták. Építkezéseit a szászok és magyarok egyaránt bámulattal és elragadtatással szemlélik. Szalárdi szerint „mintegy halhatatlanságot láttatok ígérni önmagának” általuk. Fehérvárt, Radnóton, Alvincen, Balázsfalván, Fogarason, Váradon, Vajdahunyadon „nagy, friss fejedelmi pompás épületek” hirdették alkotójuk nagyságát, dicsőségét.

A fehérvári fejedelmi vár, székesegyház és palota építése, restaurálása, felszerelése és berendezése Mátyás király öntudatára emlékeztető vállalkozások voltak.

Udvartartása — Szalárdi szerint — „utoljára szinte királyi pompával való” volt. A táborban is nagy súly helyez arra, hogy sátora fejedelmi legyen: atlasz-szövettel van bevonva, fegyverekkel ékesítve, szép mívű íróasztal is van benne.

Ő maga vörös és fehér atlasz s prémes bársonyköntösben fogadja vendégeit, palotájában vörösbársony és aranyos trónon ül; tartózkodóan, tekintéllyel, finoman beszél, a magyar szívességet és az uralkodói fensőbbiségét egyesíti magatartásában. Szekfu szerint száz esztendő óta az első igazi magyar udvart tartja, melynek exotikus pompája, európai műveltsége és gazdag változatossága a francia, angol, svéd, német, török követeket is meglepi. Még közelebb jutunk öntudatának uralkodói mivoltához, ha megkíséreljük azt benső alakában megközelíteni. De már az említett külső tények és jelek is kétségtelenül elárulják, hogy Bethlen magát Isten rendeléséből való, — emberekkel szemben szuverén, önálló és önjogú uralkodónak tartotta, aki semmiféle alárendelt, vagy mellékszereppel nem hajlandó megelégedni.

Azonban ez az öntudat nála mégis mindig sajátosan mérsékelt formákban érvényesült. Mindig tudatosan emberi maradt. Rend-

kívül reális és józan érzéssel vetett számot az emberekkel és viszonyokkal akik felett uralkodott. Távol állott tőle a keleti deszpóták önkényes bálványoztatása és a nyugati dinasztiák hideg fenégeskedése. Arra nagyon vigyázott s abban hajthatatlan volt, hogy a lényegben és a tettekben „igenis” engedelmeskedjenek neki, de elnézte, ha szavakban „nem”-et nyilvánítottak. Nem akarta és nem követelte, hogy az emberek egyénisége, akarata meg ne nyilatkozhassék.

*

A szuverenitásra termett életerőnek — a maga korában és viszonyai között — egyetlen életformája az uralkodói trón lehetett. Bethlen Gábor ezt az életformát teljes erejével törekedett nemcsak kitölteni, hanem ami jellemző, kitágítani egyéniségének méreteihez. Ebben a törekvésében találjuk meg a mértéket, amely őt az erdélyi fejedelmekhez viszonyítva, mérheti és nagyságát meghatározza. Báthory Istvánt kivéve, a többi erdélyi fejedelem legfennebb kitölthette a korlátolt fejedelmi szuverenitás szűk kereteit, a legtöbb azonban ezekhez a keretekhez is kicsi és gyöngye volt. Bethlen Gábor azonban még Báthory István királyi személyiségét is meghaladó arányokban törekedett érvényesíteni életterejét s ha ez neki teljes egészében nem is sikerült, nem az életerő s a képesség nagyságában volt a hiba.

Egy másik fontos és Bethlenre nézve felemelően jellemző tény az, hogy szuverenitásának kiterjesztésében nem egyedül a maga képességeinek öntudata vezette, hanem egy önmérséklő megfontolás is, amiből folyólag mindig megalkudott a körülményekkel személyes nagyratörése rovására, a magyar nemzet életérdeke szempontjából.

A harmadik, eléggé soha nem értékelt tény az, hogy Bethlen Gábor vallásos öntudatban gyökerező hivatásérzete, küldetési tudata önmagát a magyar nemzet vezérének és pedig az egész magyar nemzet vezérének ismerte s ehhezképest igazodtak sűrűn változó politikai tervei, szövevényes diplomáciája és katonai akciói. Ha ezt a tényt nem vesszük figyelembe, bekövetkezik az egész bethleni probléma megfejthetlensége s mindazok a félreértések és helytelen magyarázatok, melyek személyéhez és művéhez hozzátapadtak. Ellenben ennek a felfogásnak, ennek az öntudatnak szem előtt tartásával minden esetben világossá válik, hogy Bethlen Gábor egy titáni történelmi feladatnak: a magyar nemzet megmentésének, egyesítése által való újjáteremtésének és jövője biztosításának nagy művét akarta elvégezni. Így lesz előttünk a központi gondolat fényében nemcsak megérthetővé, de minden tiszt-

leletet kiválóan grandiózussá Bethlen uralkodói elgondolásának mindenik változata: az erdélyi fejedelmi szuverenitás valóságos és keresztülvitt megalkotása (az egyetlen, ami neki tényleg sikerült), a magyar királyi szuverenitás megalkotásának terve, (amely csak a királyi cím megszerzésénél maradt), a magyar helytartóság vállalása, (amely már önmérséklő megalkuvás a szuverenitás igénye és a magyar nemzet tényleges életérdeke között), s végre a nyugati (Csehország, német birodalmi választófejedelemség) és keleti (Lengyelország, orosz összeköttetések felé irányuló) tervek a szuverenitás kitágítására s a magyarság középeurópai politikai döntő tényezővé tételére.

Mindenesetre rendkívül merész álom ez egy árva magyarszékely fiú lelkében, a XVII. század első negyedében és Erdélyben! Kern magyarázhatja egyéb, csak a született, kivételes, küldetéses életerő, mely Európa más helyén és más körülményei közt talán teljes egészében megvalósulhatva, a világtörténelem egy ragyogó fejezetévé s az európai emberiség életének ki tudja, milyen más irányítójává lett volna. De a csodálatos éppen az, hogy ez a fiatalember megmutatta, hogy van ereje és képessége e merész álmat sok sikerrel és gazdag eredményekkel átvinni a valóságba is s viszont sohase ragadtatta el magát, hanem számotvetve a lehetőségekkel, mindig a megvalósíthatom korlátozta azt. Bízott önmagában. Bízott nemzete erejében és jövődjében. Mert bízott Istenben.

*

Külsőleg tekintve, az uralkodói öntudat megvalósítása a fegyver és pénz kérdése volt. Bethlen gyermekkora óta gyakorlott, kitűnő katona és hadvezér. Fejedelemsége alatti három hadjárata, bár végeredményben visszavonulással végződött, mégis nagy politikai és diplomáciai eredményekkel járt. A nagy tervek összedűltek, de fegyvereinek hatalma megmentette Erdélyt és megakadályozta a magyar nemzet eltiprását. Hadserege, bár sok kritikával találkozott, a kor viszonyai közt európai nivón állott. Maga mustárta és maga látta el szabályzattal. Egy nap, reggeltől sötét estig 13.400 embert személyesen mustrált végig. A tábori rendet maga szabályozta s ami abban a korban etikailag kiemelkedő, a részegeskedést és paráználkodást a hadseregében nem tűrte és szigorúan büntette. A székelyek „jobbágyságát” eltörölte és kényszerítette őket a katonáskodásra, A vitéz katonát nagyra becsülte és bőkezűen, birtokkal is megajándékozta. Nagyonbízott zsoldos katonaságot tartott, s főleg magyarországiakból, amely felett egészen maga rendelkezett. Főereje a könnyű lovasság; a gyalogság hiánya nagy

gyöngéje volt. Hadi erejét 60.000 emberre lehet tenni. Hadvezéri taktikája nagyon nehéz helyzetekből mentette meg és mindig úgy, hogy ő látszott erősebbnek. A kor legnagyobb hadvezérével, Wallensteinnal szemben is győztes maradt, mert a döntő csata előli visszavonulása után a szintén visszavonuló vezér hadait üldözőbe fogva, kikergette az országból. Egyes, fényes haditényeitől eltekintve, katonai akciói nem mutatnak fel világraszóló sikereket, de hadvezéri lángelméje abban nyilatkozik, hogy a legyőzhetetlenség hitét tudta magával szemben felkelteni s fegyvereinek erejét félelmissé tudta tenni, úgy, hogy ellenfelei az erőt félve, nem akadályozhatták meg belső terveinek munkálását. Jelentősége e téren: defenzív, megvédelmezése a magyarságnak. Ami képességeit illeti, kétségtelenül sokkal nagyobb eredményeket is elért volna, de szövetségkeresései és szövetségeseinek támogatása mindig alul maradtak a remélt és szükséges mértéken.

Nagyságának igazi zsenialitása nyilvánul meg pénzügyi, gazdasági és kereskedelmi tevékenységében. A jellemző az, hogy mindezeket egyedül maga csinálta, tanácsadók nélkül, saját gondolatai szerint, azzal a pedáns, erélyes és mégis patriarkális módon, amelylyel családi vagyonát is kezelte és gyarapította. Voltaképpen úgy fogta fel a dolgot, hogy az ország az ő háza és gazdasága s csak nagy méretekre terjesztette ki házigazdái működését, mikor országos gazdálkodást folytatott. Két cél lebegett előtte: a hadsereg fenntartása és a belső gazdasági jólét biztosítása. Ezentúl arra is gondja volt, hogy az általános életnivót emelje s ezért hozta be és támogatta a luxuscikkeket áruló törökországi zsidókat. Ipari és kereskedelmi törvényeivel, monopóliumaival, árszabásaival, iparosok telepítésével, adózási rendszerével, exportjaival, egyes kitűnő ötleteivel valóban olyan sikereket ért el, hogy az általános jólét mellett 400—450.000 forint évi jövedelmet tudott magának biztosítani akkor, mikor a szász választófejedelem csak 207.000 forint évi jövedelemmel rendelkezett.

Valóságos uralkodói szuverenitás, országát minden ellenségtől megvédeni képes fegyveres hatalom és a belső rendet, jólétet, virágzást biztosítani tudó gazdasági tevékenység Bethlen fejedelmi nagyságának, hatalmas életerejének ragyogó bizonyítékai. Mindezekből nem kapott és nem vett át készen semmit. Trónraléptekor a fejedelmi tekintély meg volt semmisülve és a lelkekben magukban volt sárba tiporva; katonailag az ország kényre-kedvre ki volt szolgáltatva a török basák pusztító hadainak s a császári seregek kalandos becsapásainak; pénzügyileg, gazdaságilag pedig irtózatos

romlás, inség, nyomorúság sötétlett Báthory Gábor farsangjának eszeveszett dáridója után. Erdély tizenöt esztendeje a halál révén vergődött. Csak ezeknek világos ismerete után lehet igazán értékelni annak az egy embernek nagyságát, aki a maga keserves tapasztalásainak tanulságai alapján, nem csüggedve és nem félve, elgébátor volt magára venni a feladatot, hogy a romokból országot, a szétszórt és elgyávult népségből társadalmat és nemzetet teremtsen, egész magyar nemzetének erős védőbástyáját és Európa egyik erőntényezőjét. Ebben az alkotásban az erő igazolta önmagát, a született nagyság bizonyosságot tett sajátmagáról.

Mi hát az oka, hogy ezt a nagyságot mindmáig nem akarja meglátni és hódolattal méltányolni a történelemtudomány és ennek nyomán a magyar közvélemény? Mi az oka a tragikumnak, mely történelmünk e rendkívüli nagyságát, akihez még csak egy-kettő fogható ezer év alatt, olyan sötétben árnyékolja be?

Ez az ok Bethlen Gábor magyarságában rejlik.

II. SORS

A magyar lélek és sors tragikus árnyéka esik hatalmas élet-erőtől duzzadó fejedelmi alakjára.

Igazi magyar ember volt. Származását illetőleg apai ágon békés- és temesmegyei ősi magyar nemes család sarja, anyai ágon pedig csiki székely. Annak a magyar-székely középnemesi törzsneg hajtása, amely a nemzet történetének ezer éven keresztül a gerincét alkotta, s amelyet helyesen nevezhetünk a „történelmi magyar nemzetnek.” Származásának ezt a történelmi és fajtisztaságát mindenkor nagyra tartotta. A portának önértetesen vágta oda, hogy ő nem juhász, az ő szavában bízni lehet, mert tizenháromszáz év óta tiszta nemes családból született. Ez a „tizenhárom” század arra vonatkozik, hogy Bethlen, udvari történetíróinak hízelkedése nyomán, származását liunn forrással mélyítette el s anyai ágon Attilától eredeztette, amiben önmaga is komolyan hitt; viszont apai ágon Saroltáig, Szent István anyjáiig vitte fel családfáját.

De magyarságának igazi mivolta és jelentősége nem is csak a származás fajtisztaságában rejlik, hanem sokkal inkább abban, hogy született, eredeti nagy életereje a magyar természet és lélek legjobb tulajdonságainak hordozója lett.

A XVII. századelő magyar lelkületét a politikai és társadalmi életben nyugaton és keleten a XVI. század magyar története alakította ki. A három területre szakított magyarság lelkében a rettetetes török hódítóval szemben, alapjában véve egy közös lelkület alakult ki és sajgott: mély, fájdalmas, kétségbeesett nemzeti érzés. Ez az érzés termelte a XVII. század török harcaiban a hazaszeretet önfeláldozó hőseit.

A XVII. század hajnalán azonban ez az érzés már nem a hősiesség aktivitása, hanem keserű passzivitás, amelyet csak mint távoli szívfájdító reménység, dereng át a nemzeti egység visszaállításának vágya. De ez a vágy még passzivitásában is egy érzelmi közösségbe kapcsolta össze a három területen szétszakítva vergődő magyarságot. Ennek az érzelmi közösségnek a krízise éppen Bethlen ifjúságának idejében érik ki. A reformáció elterjedésével kialakult vallási, egyházi közösségek és a politikai helyzet lassú kiérése, amely mind mélyebb szakadékokat vágott az egyes területek között, a magyar érzelmi egységet ha nem is bontották meg, de színezní és határolní kezdtek, míg végre végzetesen kialakult a kornak legfőbb és döntő jellemzője, a királyi és fejedelmi területeken élő magyarságnak szembe forduló hazafisága, s ezzel együtt a két magyarság: a nyugati és keleti lelki ellentétessége. De ha beszélünk is két magyarság kialakulásáról és szembe forduló hazafiságáról, semmi szín alatt sem szabad azt hinnünk, hogy e szembe forduló két lelkület közül akár az egyik, akár a másik kevésbé magyar. Nem fokozati és értékbeli különbségről van szó, hanem a magyar probléma megoldásának kétféle látásáról, melyet politikai s felekezeti tényezők befolyásoltak és alakították ki. Itt és ott igazi magyarok és jó hazafiak állottak egymással szemben. Hogy szembe kellett állaniok, ez végzetes és tragikus, de jóhíszeműségük és céljuk azonossága egy pillanatig sem tagadható. Szomorúbb az, hogy a magyarságot összekapcsoló s amúgy is mind ellentétebbé váló nemzeti érzést a magyar léleknek sok eredendő hibája lazította és gyöngítette, amelyek erősen beleszövődnek annak a kornak magyarságába is: pártosság, hatalmaskodó önzés, fellobbanó és kihunyó akarat, elernyedés, délibáboskodás, naiv híszékenység, féktelen szenvedélyesség. A magyar társadalmi szervezetség, főleg Erdélyben, rendkívül kezdetleges fokon állott. A különböző „nemzetek” és etnikumok elszigetelve, kölcsönhatás nélkül éltek egymás mellett; szervezett, egy célra munkáló, élő társadalmi organizmusról szó sincs. Az összefogás esetei, addigi történetében még csak egyszer-kétszer, ad hoc jelenséggéppen fordulnak elő. Ha pedig a magyar nemes urak szokásai, életmódja után kutatunk, itt és ott

látni fogjuk, hogy magasabb célra törekvő öntudatot és erre fegyelmezett lelkiületet nagyon kevésbé találunk. Jellemző például Erdélyben az, hogy Bethlen Gábor, a magyar természetnek és léleknek ez a főkelen, korlátlan, rakoncátlan és meddő exploziója csaknem végig teljes meghunyászkodásra, néha gyáva utánzásra, néha passzív türesre talál.

Ilyen vallási, politikai és társadalmi viszonyok által kialakított lelki miliőben kellett Bethlen Gábor magyar jellemének kialakulnia.

*

Ez a jellemkialakulás szoros egységben van és elválaszthatatlan Bethlen Gábor magyar politikájától. Éppen ebben az egységben, a magyar nemzet sorsával és jövőjével való teljes összeolvadásban van életének titka s csakis ennek tudatában lehet megmagyarázni és megítélni egész tevékenységét. Ha Bethlen Gábort elválasztjuk a magyar problémától s attól függetlenül akarjuk lelkiületét, jellemét, történetét megérteni és megítélni, bekövetkeznek az ismeretes félreértések, gyanúsítások és vádak. Ha pedig Bethlen Gábort egynek vesszük a magyar problémával s elfogadjuk és belátjuk azt az igazságot, hogy a XVII. század kritikus magyar problémájának megoldására Bethlen Gábor volt a gondviselészerű küldött, egyszerűen, hogy a magyar nemzet és Bethlen Gábor egy és ugyanaz: akkor egyszerre világossá válik minden s történetének rejtélye megoldódik. Csakhogy ezt az igazságot elfogadni még ma is igen nehéz. Mert ennek az igazságnak elfogadása vád és ítélet elsősorban a XVII. század magyarságának vezéreire, de azután mind a mai napig mindazokra, akik a Bethlen Gábor magyar politikáját még ma sem hajlandók megérteni, elismerni és — legalább is bánkódni azon, hogy ez a politika nem tudott teljes diadalt aratni.

Az a tény, amellyel a XVII. századelő egész magyarsága, — nyugatiak és keletiek — mint leküzdhetetlen adottsággal állottak szemben, az volt, hogy a német és a török között s miatt önálló magyar nemzeti élet nincs és lehetetlen is. E tényt ez a nemzedék immár öröklött valóság- és meggyőződésnéppén vette át. Az önálló Magyarország, Mátyás király dicsőséges birodalma már csak messzi emlék és édesbús hagyomány. A kor igaz magyarjainak egyetlen kérdése marad: hogy lehet megmaradni magyarnak — idegen hatalom alatt, s melyik idegen alatt lehet egyáltalán! A kérdés elsősorban a két idegen hatalom: a császár és a szultán céljaitól, politikájától függött.

A török politika célja az volt, hogy a magyarságot örökre ketétszakítsa, hogy a nyugati és keleti magyarság teljesen külön életet

éljen, soha erejét ne egyesíthesse s így többé komoly erőtenyezővé ne lehessen.

Bécs nagyhatalmi politikát folytatott s a hűbériségi germán impérium elvei szerint akarta kezelni Magyarországot is. Sajátos magyar célt. érdekelt, életet el nem ismerve, a magyarországi önállósági törekvéseket a hűbéres német fejedelmek partikulárizmusával egyenlően bírálta, el. Egyszerűen bele akarta olvasztani a magyarságot az impériumba. A magyarságnak mindezekkel szeméén csak egy célja lehetett: az önálló nemzeti lélek megmentése.

A mérlegelendő körülmény csupán az maradt: a két, egyformán életére törő nagyhatalom közül melyikhez alkalmazkodva tege magát nélkülözhetetlenné a másik ellen? Ebben a nélkülözhetetlenségben rejlett volna az élet megtarthatásának alapja.

A két nagyhatalom közül Bécsnek volt tudatos világpolitikai terve kelet felé is: fegyveres erővel megtörni a török hatalmat s kiszorítani Magyarországról, sőt Európából; ezzel együtt Erdélyt is visszafoglalni s a régi magyar impériumot megint egyesíteni a császár-király jogara alatt.

A nyugati, királyi magyarság vezető emberei, előbb Illésházi István, aztán Eszterházy Miklós és Pázmány Péter, ebbe a politikába kapcsolták bele nemzetük sorsát. Mindenekfelett valónak tekintették a magyar területeknek a török járma alól való fölszabadítását és Erdély visszacsatolását, hogy így a törvényes magyar király uralma alatt visszaálljon az integer Magyarország. Ettől remélték, hogy az újra egyesült magyarság összeréje majd képes lesz nemzeti önállóságát biztosítani a bécsi politika ellenében is. Az, amitől ők nem ok nélkül irtóztak, a magyar területeknek török tartományá létele volt, mely által a magyarság elszakíthatott volna a nyugati kultúrától, nemzeti hagyományaitól s elsüllyedt volna a romboló, minden kultúrát kiölő s a keresztény világközöségéből kiszakító pogány uralom mocsarában. Ennek a meggyőződésnek erős tápot adott mindaz a szenvedés, amelyet a hódoltsági és királyi területeknek a töröktől el kellett viselniök.

Viszont a keleti, erdélyi magyarság; a császári önkénytől szenvedett irtóztatós rémuralmakat (Bethlen szerint „szájában van annak íze”), s míg a nyugatiak a töröktől a magyar földet és a keresztényen kultúrát féltették, addig a keletiek a császártól a nemzeti lélek önállóságát, sajátos életét. A török kiszámíthatatlan, szélsőséges és önkényes politikája szintén nagyon veszedelmes volt, de az erdélyiek tudták, hogy ez a rabló katona-hatalom nem törődik a nemzeti lélek sajátosságaival és azokat nem is veszélyezteti.

Maga az erdélyi közvélemény, egészen Bethlen Gáborig, úgy gondolkozott, hogy Erdély a magyar koronáé, de a viszonyok miatt a szultán tartományának kell mutatnia magát s föltétlen behódolást, a magyarság végveszedelme nélkül, sem a császár, sem a szultán felé nem tehet: bármilyen ingadozásokkal is, meg kell őriznie magát a függetlenség látszatában.

E látszólagos függetlenséget az idők folyamán a nyugatiak is fenntartandónak ítélték. Maga Illésházi is azt vallotta, hogy átmenetileg fenn kell tartani az erdélyi fejedelemséget, de azt követelte, hogy a fejedelem megbízható hive legyen nyugatnak s magát a magyar király alattvalójának, Erdélyt a magyar korona tulajdonának tekintse. Ezért volt ő Bocskay és a független Erdély legnagyobb ellenfele. Mert az az elgondolás, amely a nyugati és keleti magyarság vezéreit (egyelőre csak a vezéreket) egymással ténylegesen szembeállította s az ellentétet a két magyar politika között kiélezte, a Bocskay Istváné volt. Bocskay a maga tapasztalata és szabadságharcának tanulságai alapján tette azt a politikai végrendekezést, hogy mindaddig, amíg a magyar király külföldi, Erdélyben magyar fejedelemnek kell lennie s a magyar Erdély, mint a fő és döntő nemzeti erő, őrizze a nemzet jövőjét, s álljon őrt a nemzet jogai felett. Ez a felfogás lett a független (t. i. a magyar királyságtól független) Erdély alapja. Ez tette Erdélyt nyolcvan esztendőre a magyar nemzeti önvédelem bázisává.

S miután ennek a politikának lett hatalmas hordozójává Bethlen Gábor, — csakhogy még sokkal nagyobb és messzebbtekintő céllal — a kérdés az, hogy ez a politika tényleg és tudatosan kettészakította-e a magyarságot s ellentétbe jött-e a törvényes magyar múlt és érdek követelésével?

Semmiképpen nem! Már Bocskay, de teljes mértékben Bethlen a magyar nemzet egyesítésére törekedett. Az ellentétet nem ők, hanem a nyugatiak élezték ki, akik semmiképpen sem tudtak beletrődni abba s nem akarták elfogadni azt, hogy ez a magyar ország az erdélyi fejedelem vezérlete és uralma alatt jöjjön létre.

És bármennyire kényes pont legyen ez még ma is, határozottan ki kell mondanunk, hogy a királyi magyarság katolikus vezetői a magyar egység erdélyi gondolatát azért, vagy legalább is nagymértékben azért vetették el, mert ezek az erdélyi fejedelmek és a keleti magyarság óriási többsége protestánsok voltak.

Bethlen Gábor kisebb veszedelemnek ítélte a török uralom és ortalom alatt nemzeti lelkiületében, sajátosságaiban, vallásszabadságában és kulturális fejlődésében nem fenyegetett Erdélyre építeni rá a magyar nemzet egyesítésének tervét, mint a bécsi császár-

király uralma és oltalma alá való húzódást a törökkel szemben, mert keserves tapasztalatai megtanították reá, hogy Bécs a magyar lelket, a sajátos és öncélú magyar lélet magát semmisít meg, ha tehetné s ezzel még a török kiűzése esetén is illuzóriussá válna a nyugati magyarok egész okoskodása. Jól tudta, hogy egészen mást jelent a török fennhatóság, mint a bécsi uralom, egy fel-tétel alatt: ha Erdélyt olyan magyar fejedelem tartja a kezében, aki képes a törökkel szemben helytállani. Ő pedig magát ilyen magyar fejedelemnek érezte és tudta. Teljesen tisztában volt azzal, hogy míg Bécs csakis feltétlen és teljes meghódolást fogad el s a magyarságot világpolitikája teljesen beolvasztandó eszközöként kezelné, addig az ilyen tudatos világtervet nélkülöző török fennhatóságot bizonyos fokig látszólagossá lehet tenni s adófizetéssel, diplomáciával ki lehet elégíteni, úgy, hogy a magyarság belső életét tőle függetlenül lehet biztosítani és fejleszteni.

A nyugati magyarság vezetői mereven szembehelyezkedtek ezzel a felfogással s a jogfolytonosság, a dinasztikus hűség, a fcaholikus keresztény mentalitás alapján állva, Bethlent török-pártinak, török barátnak, sőt török lelkűnek bélyegezték, hazafiatlan és nemzetellenes bünt olvastak reá s a rágalom, intrika, sőt fegyver eszközeivel is megpróbálták, éveken át tartó hajszában letörni és megsemmisíteni. De Bethlen szinte emberfeletti erőfeszítésekkel kivívta a maga függetlenségét és kikényszerítette impériumának elismertetését.

Császári és törökpárton túl és felül megmaradt a magyar nemzeti egység nagy politikusának és harcosának, sőt olyan világpolitikai tervbe szötte bele nemzetének jövőndőjét, mely Mátyás király hatalmas gondolatának felelevenítését és megvalósítását kísérelte meg.

Ezzel a saját személyiségével egy, tehát egyben ösztönös és öntudatos céllal összeforrv, lett a magyar lélek és jellem legjobb tulajdonságainak hordozója.

Bethlen legyőzte magában a magyar természet végzetes hibáit és jellemmé edzette azokat a vonásokat, amelyek életrevalók és értékesek. Ez lelki arcának maradandó, örökbecsű szépsége, dicsősége.

Ha szenvedésekkel, gondokkal, fádalmakkal és megaláztatásokkal tele életét abban a korszakában szemléljük, mikor a férfiban a jellem kialakul — fejedelemmé választásáig, 33 éves koráig, — amely korszakot az ő örömtelen ifjúságának nevezhetünk, valóban csodálnunk kell, hogy egyébként természetében rejlő és létező tulajdonságait: a heves indulatosságot, büszkeséget, nagyra-

vágyást, melyekből a szertelen magyar bűn sarjadni szokott, mint pusztította ki magából külsőleg szinte észrevehetetlenül s hogy lett életkorát messze túlszárnyaló tulajdonságoknak: kitartásnak, türelemnek, leverhetetlen vállalkozókedvnek, önmérsékletnek, józanságnak, számító okosságnak, el nem fáradó életakarásnak megtestesítője és mintája.

Bethlen igazi magyar jellem, de a ritka magyarnak példája: a kitartó, nem lankadó, türelmes, józan és bölcs magyarnak. Magyar jellemvonásokat, de a légritkábbakat és legkülönbeket edzette ki magában s őszerejű, hatalmas életenergiáját a bölcs magyar jellem hámjába fogta és gyepelőjével kormányozta az alkotó, építő élet útjára.

*

De Bethlen nemcsak a magyar léleknek, hanem a magyar sorsnak is példázatos hordozója. A magyar sors pedig keserű és tragikus. Szalay László látta és fel is említi Bethlen arcképének szája körül a keserű vonást, az el nem ért és elérhetetlen cél tragikus árnyékát.

Ez a tragikum tényleg megvan. A legkülönb magyarokéval azonos és igazi magyar tragikum. Abban áll, hogy Bethlennek éppen a magyarságát és a magyar nemzet megtartására alkototterveit nem értette meg senki.

Saját impériuma, Erdély, melyet nemcsak önmaga kicsi, zárt életének biztosításáért állított talpra, tett erőssé, gazdaggá, békeségben virulóvá, hanem az egész magyar nemzet egységében való újjáteremtésének és nagy jövődjének bázisául épített meg, hadjáratait és diplomáciai küzdelmeit a fejedelem privát vállalkozásainak tekintette, melyekre talán csodálattal és elismeréssel tekintett, de a maga ügyét és életét elkülönítette tőlük s nem is volt hajlandó magát a fejedelem tervében kijelölt szerepnek átadni. Talán meggyökerezett szép hagyományt sértünk meg az igazság kimondásával, de az igazság az, hogy a magyar nemzet politikai és vallásszabadságának megvédelmezésére, biztosítására nem Erdély vonta ki kardját, hanem csak Bethlen Gábor; a hadjáratokat túlnyomóan a maga által fizetett zsoldos hadakkal vívta végig s saját országgyűléseivel soha sem tudta vállalkozásait Erdély közakaratára és közügyeképpen fogadtatni el. Az erdélyiek belenyugodtak a dolgokba, de csak abban a tudatban, hogy a fejedelem hadjáratai sem területileg, sem vagyoniilag nem érintik és nem érdeklik őket, — és csak abban a bizalomban, hogyha Erdély veszélyeztetve lenne általuk, a fejedelem abba fogja hagyni a dolgot. A magyar egységnek ez a gondolata, mely őt égette, az itthoniakat nem hábor-

gatta. Nekik az egész harc a távoli látóhatáron morajló zivatar volt, míg itthon béke és jólét, csend és rend uralkodott; a távollevő fejedelem képében a jámbor gubernátor kormányzott s a szelíd, kegyes fejedelemasszony járt szét az országban, a birtokokon, kék darabont-testőreivel, mint hideg, nyájas holdvilág az égen. Egykorú levelekből és feljegyzésekből tudjuk, hogy az erdélyi magyar urak többségét alig érdekelte egyéb, mint a gazdaságuk, a ruhák és fegyverek pompája, vadászataik és élvezeteik; ezeknek háborítatlan birtoklása közben talán néha hálával, jóleső megnyugvással gondoltak a fejedelemre, kinek 16 évi országglása alatt Erdély nem látott ellenséges katonát, de arról, hogy országos, elszánt, megértő és lelkesedő áldozattal bekapcsolódjanak Bethlen Gábor nagy gondolatába és akciójába, szó sem volt soha. Önkenyit vállalkozó, vagy fizetett erdélyi harcosok, politikusok, diplomaták szép számmal vettek ugyan részt a fejedelem vállalkozásaiban, de maga az erdélyi magyarság, mint egység, nem. Azok után a szenvedések és pusztulások után, melyeket Bethlen előtt évtizedekig szenvedtek, talán emberileg megérthető, ha gondolatuk és akarásuk nem terjedt túl az önérdéken és a végre megtalált konszolidáció élvezésén, de magasabb, történelmi szempontból ez a magatartás tragikussá teszi Bethlen Gábor magános küzdelmét a magyarság jövőjéért.

Tudjuk, hogy a bölcsesség és erélyesség, mely Bethlen Gábor erdélyi kormányzatát jellemzi, nagy anyagi és katonai erőket tudott mozgásba hozni s a belső jólét és erő nagy tartalékait tudta felhalmozni, úgy, hogy Erdélyt önmagában tekintve, Bethlen impériuma nagyon szerencsésnek és nagyon eredményesnek mondható s azt sem lehet tagadni, hogy végeredményében ez a magyar nemzeti erő konzerválását és gyarapodását jelenti. Történetének tragikus vonása azonban abban van, hogy míg fejedelmi tekintélye, vaskeze, bölcsessége saját határain belül össze tudta tartani és termékenységre tudta kényszeríteni Erdélyt, — a lelkek egységesítése, az egyöntetű közgondolkodás és a közös, nagy nemzeti cél érdekében való egységes lelki felemelkedés megteremtése maradt sikertelen. Ennek legmélyebb oka az, hogy míg Bethlen teljesen öntudatába tudta ölelni az egész magyar nemzetet és azzal teljesen azonosítani tudta magát, addig a nemzet maga, még Erdélyben sem tudta őt teljesen öntudatába ölelni és önmagával azonosnak tekinteni. Lelki oka pedig Bethlen egyéniségében rejlik, melyből hiányzott a gyújtó erő, a láng, a lelkeket hatalmas suggestióval magával ragadó, magába olvasztó és saját céljaival egyesíteni tudó képesség. Személyisége tiszteletet, hódolatot, enge-

delmességet ki tudott váltani a lelkekből, sok közelében élő szívből szeretetet is, de a tömeg lelkét, az összesség öntudatát magához felemelő s egyetlen, önmagán felül álló cél szolgálatába nyűgöző önfeléd odaadást nem. Ebben az egyedülvalóságában, a szívbeli megértés hiányában van nemcsak személyi, de történelmi tragikuma is, mert bár az, amit Erdélyből teremtett, az előzmények és körülmények között szinte elképzelhetetlenül nagy és dicsőséges, azt az Erdélyt, amelyet ő akart megteremteni: az egész nemzet életében döntő magyar tényező, nem teremthette meg.

Ebből következett az a tényleges eredmény, hogy az erdélyi magyar lélek a saját politikai keretei között a maga külön élet-érdekére rendezkedett be, tehát önállósult, bizonyos fokig elszakadt a nyugati magyarság lelkétől. De a magyarság kettészakítását Bethlen Gábor tudatos művének ítélni nem lehet, sőt ez határozottan félreismerése egész életcéljának és legfőbb törekvésének. A külön, önálló erdélyi impérium megalkotása az ő tervében a magyarság egyesítésének alapja és biztosítéka volt, bár kétségtelen, hogy politikai, gazdasági, vallási, kulturális, egyszóval önfentartási okból az elkülönődés alapja lett; de ez nem a Bethlen szándékának hibája s nem az ő tudatos akciójának eredménye, hanem annak a distanciának folyománya, mely az ő lelke és gondolata s a hozzá fel nem érő erdélyi lélek között állott fenn. Tragikus tény, amelyet kiegyenlíteni, áthidalni, vagy megszüntetni nem tudott.

Még ha így áll is a dolog, két megjegyzést kell hozzáfűznünk. Az egyik az, hogy Bethlennek nem maradt ideje e distancia nevelés útján való elosztatására. Talán, ha évtizedek adtak volna neki, egy tudatos nemzetnevelés által (melyre nézve így is határozott kezdeményezéseket tett) rávihette volna az erdélyi lelket a magyar nemzeti egység öntudatára s kilobbanthatta volna belőle az önfeláldozás önkénytes fellángolását a nagy cél gyakorlati megvalósítására.

De korai halála ezt a lehetőséget semmivé tette.

A második az, hogy ha a nyugati magyarság vezetői megértették és méltányolták volna személyiségét és terveit, ha elfogadták volna önzetlenül felkínált hatalmas energiáját a nemzeti egység megteremtésére, egy, az ő uralma alatt megvalósított magyar nemzeti állam keretein belül a lelki egység a közös érdekek alapján minden bizonnyal hamarosan visszaállt, illetve kialakult volna. De tragikumát éppen az teszi még keserűbbé, hogy nemcsak Erdély, de a királyi Magyarország sem értette meg. Sőt! A legkülönb magyarok: Eszterházy Miklós, Pázmány Péter, Thurzó

Imre nemcsak, hogy sohase tudtak belelátni a lelkébe, de sohase tudtak összebékülni, egyetérteni a fejedelem gondolatával. Eleinte egyenesen fejedelemiségére törték. Később csak kényszerből nyugodtak bele, hogy él és van. Az ifjú Thurzó Imre is — akit a fejedelem fia és barátja gyanánt szeretett, — bizalmatlan és ingadozó volt vele szemben. Pázmány mindig megbízhatatlannak, veszedelmesnek, török-barátnak tartotta (Bíró Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. Erd. Múz. 1914), Eszterházy egyenesen ellensége volt és gyűlölte. Ezek a jó és nagy magyarok, a maguk ellentétes „hazafiságában” dehogy is tudták volna elfogadni, sőt csak elképzelni is Bethlen Gábor magyar királyságát, vagy csak magyar helytartóságát is. És ebben igazi, szomorú magyar gondolkodás nyilvánul meg. Bethlen erdélyi volt, „homo novus” volt, protestáns volt, török szövetségben volt. Azok a nagy magyarok, akik az erdélyi perifériákat mindig lenézték s mindig kérdésbe tették, hogy „származhat-e valami jó” onnan, akik ősi rangjuk, vagyonuk magaslatáról egy névtelen, nemzetségtelen, szegény köznemest észre se vehettek, akik igaz katolikus kereszténységük sok százados tornyából csak a tisztátalanságtól való borzadályal gondolhattak a póriás és veszedelmes protestáns válás hívére, akik a felséges császár keresztény jármából csak átkokkal fordíthatták el fejüket az istentelen pogány török segítségével trónra kapaszkodott szerencséntől valósággal fölháborodtak annak még csak a gondolatára is, hogy Bethlen Gábor a szent császári és királyi Habsburg-Felség helyére kerüljön.

Mikor nádorispánok és várkapitányok buzgólkodtak azon, hogy az erdélyi fejedelmekkel, vagyis „vajdákkal” szemben egyenrangúságukat, sőt ha lehet, felsőbbségüket mutassák ki, nyugaton valóban csak fölháborító lehetett az az erdélyi valaki, aki valóságos imperiumot igényelt és teremtett magának s királyi hatalommal és hatáskörrel akarta a magyar nemzet jövődjét kezébe venni.

A felsőmagyarországi rendek is, bár eleinte lelkesedéssel állottak melléje, később ugyancsak kiábrándultak belőle, mikor arra került a sor, hogy a szabadságért terheket kell hordozni és vért kell ontani.

Az a közönyösség és ellenállás, amely Magyarország vezérei es rendjei részéről nyilvánult meg Bethlennel szemben, még sokkal szomorúbb, végzetesebb, mint Erdély nemtörődömsége. Mert itt folytonosan azt a kardot akarják kiverni a kezéből, amely éretük harcol.

Valóban egymaga harcolt és viaskodott a magyarság egységé-

ért anyagi és lelki erejének a végsőig való megfeszítésével s tragikumává lett, hogy a magyarság maga volt az, amelynek az egység nem kellett

Mit várhatott volna ezek után külföldi szövetségeseitől? Sőt még ma is hiába várja a magyarországi történetírásnak éppen a magyarságára és magyar nemzeti politikájára vonatkozó elismerését és igazolását.

Meddő dolog volna azon vitázni, hogy mi lett volna, ha Bethlen nagyszerű terve megvalósul? Ezt a tervet a magyar sors kérelhetetlen vaskerekei elgázolták.

De a tervek maguk igazolják tervezőjük grandiózus, tiszta magyarságát, a mai helyzet pedig szomorúan mutatja az utolsó nagy magyar történelmi koncepció — az önálló és egységes magyar nemzeti állam, mint európai tényező — meghiúsulásának végzetes következményeit.

*

Bethlen Gábor magyar nemzeti öntudata, egyfelől az erdélyiek közönyössége, másfelől a magyarországiak el nem ismerése és ellenállása folytán nem tudott a valóságban teljes erővel kibontakozni és reális tényekben teljesedni. Lelki arca szempontjából azonban nem az eredmények a fontosak, hanem ez az öntudat maga. Kortársai előtt — talán az egy Kemény Jánost kivéve — ez a magyar öntudat homályban, titokban maradt, vagy jogosulatlannak, hihetetlennek tűnt fel. Az erdélyiek jól ismerték őt gyermekkorától; küzdő és szolgáló élete nyitott könyv volt előttük, de éppen, mert olyan jól ismerték a fejlődése, előretörése körülményeit és történetét, a legnagyobbat nem tudták meglátni benne. Mihelyt egy emberi személyiségből hiányzik a tüneményeszerű, gyors, egyszerűsége való megjelenés és hirtelen kibontakozás meglepő egyszerűsége s ellenkezőleg, folytonosan, hosszú idő alatt, szinte a mindennapi együttélés megszokott keretei között, a kortársak szemei előtt nő fel, — az szükségképpen veszít előttük nagyságából s éppen a lényegét illetőleg marad homályban. Az erdélyiek szemében a legtöbb és a legnagyobb Bethlen Gáborban az volt, hogy egy árva és szegény fiú „fejedelmé” küzdötte fel magát. Ezen túlmenő ambíciókat, öntudatot tételezni fel benne, előttük már indokolatlan és túlzott lett volna. Nemcsak, hogy nem lehetetlen, sőt egészen valószínű, hogy Erdély határain túlmenő vállalkozásaiban, a magyar királyságra való törekvésében s királyi címében az erdélyiek többsége sem látott egyebet, mint személyes nagyratörést, dicsőségkeresést s bizonyos túlzott egyéni hiúságot. Azt, ami ezeket a vállalkozásokat természetessé, jogosulttá és szükségessé tette, Erdély sem méltá-

nyolta benne. Még kevésbé a magyarországiak, akiknél viszont az volt a baj, hogy nem ismerték őt eléggé s nem is törekedtek kelőn megismerni, hanem felületes és rosszakaratú rágalomnak hitelt adva s az alapos meggyőződés kötelességéről lemondva, kezdettől fogva úgy néztek reá, mint aki jogosulatlan és túlzott egyéni ambíciókból, önző és hatalomratörőkvő indulatból cselekszik. Már fejedelemiségébe is csak kényszerből törődtek bele, az egész magyarság vezetésére irányuló törekvéseit pedig mindvégig góggal utasították vissza. Nemcsak, hogy el nem ismerték, de mindenképpen kétségvonták nagy képességeit s sikereit a török szövetségének ravasz és ügyes felhasználásával magyarították, ami miatt viszont igaz magyar érzésében is kételkedtek. Mindezekkel szemben Kemény János fejedelem önéletrajzában Bethlen Gáborral Szent Istvánhoz és Mátyás királyhoz mérte s hármukban látta a legkülönb magyart.

Még ha, mint természetesnek vehetőt, föltételezzük is azt, hogy a tanítvány és kortárs szeretete, csodálata elfogulttá tette Keményt Behlen Gábor javára, akkor is csodálnunk kell az író megfigyelésének finom igazságát, mellyel fölismerte és megállapította azt a kétségtelen lelki rokonságot, amely az egyéniség méreteinek, a történelmi hivatás arányainak, a szerep- és hatáskör terjedelmének talán fönnálló különbségei dacára is tényleg létezik Bethlen Gábor és a két legnagyobb magyar király között s amely hármukat csakugyan kiemeli történelmünk összes nagyjai közül s egyúttal föléje is emeli mindannyiuknak. Az a sokkal nagyobb távlat, amelyből mi szemlélhetjük a magyar történelmet, csak fokozottabban ad igazat a kortárs ítéletének.

Ez a három uralkodó megegyezik abban, hogy mindhárman társadalom- és országalkotó géniuszok voltak; még közelebről abban, hogy országuk nagy mértékben a saját képüket hordozta, maguk körül teremtették meg impériumukat, maguk voltak annak legteljesebb kifejezői s nagyrészen személyiségükhöz fűződött a maguk képére teremtett ország sorsa is. Innen van, hogy országukkal való azonosságuk miatt uralkodásukban teljesen összeesik a maguk és a köz érdeke, célja. Éppúgy lehet mondani azt, hogy a maguk uralmáért küzdöttek, mint azt, hogy cselekedeteik és alkotásaik az összesség érdekében történtek s jöttek létre. Mindhárman abszolutisztikus uralkodók, de abszolutizmusuk nemzetük és országuk igazi nagyságának s virágzó életének forrása volt. Különböző korokban, különböző viszonyok közt éltek s más-más volt a nagy történelmi feladat konkrét megjelenése, amelynek megoldására küldettek, így Bethlenre nézve kétségtelenül sokkal szűkebb keretek és

kisebb lehetőségek adattak, — de lényegüket tekintve, mindhárman nemzetük életösztone és öntudata voltak s ez az, ami egyesíti és kiemeli őket történetünkben.

De mindezekből kifolyólag a rokonság és lényegazonosság főképpen abban nyilvánul meg, hogy mindhármukat a magyarság európai sorságnak megoldása, biztosítása vezette. Nemzetük sorsát és jövőjét világtávlatba beállítva nézték és számot vettek azzal a döntő körülménnyel, hogy a keleti magyar nemzetet a nyugati civilizáció és kultúra közösségébe való beiktatása által lehetséges egyedül megtartani. Ebből a szempontból Szent István alapvető műve mindnyájunk előtt ismeretes.

Közelebbi a kapcsolat Mátyás király és Bethlen Gábor gondolata között. Mátyást a török hatalom Európából való kiszorításának nagy feladata hevitette; ebben a misszióban a magyar fegyvernek akarta biztosítani a döntő szerepet s ehhez nem kisebb célja volt, mint a magyar szupremácia kiküzdése Nyugateurópában.

Sokkal nehezebb viszonyok között és sokkal gyengébb erőforrások felett rendelkezve, Bethlen Gábor ugyanezt a merész és fantasztikusnak hangzó tervet újította fel és akarta véghezvinni, mégpedig lépésről-lépésre haladva, úgyszólván emeletenként építve fel a Nyugateurópában domináló magyar erő várát. Az alap és a földszint az erdélyi impérium valóságos megteremtése volt. Ezt első négy évi küzdelmeiben biztosította s tizenhat évi fejedelemsége alatt csodálatos sikerrel megépítette. Az első emelet lett volna az egyesített magyarság erejéből újra visszaállított integer Magyar királyság. Az épületnek eddig való felemeléséhez használta volna fel a török szövetséget. Tervének e szakaszát már nem tudta megvalósítani. Meg kellett elégednie azzal, hogy az erdélyi impérium területét a Résekkel és a felvidéki megyékkel kiszélesítette, a királyi címet megnyerte s a magyarságot a saját területén a testi-lelki haláltól megvédelmezte.

Ha ez az „emelet” sikerül, akkor következhetett volna el a második: az európai protestáns szövetségekkel összefogva, Bécs leverése, Ausztria felosztása, részben Magyarországhoz csatolása s a magyar királyságnak a német impérium legnagyobb választófejedelemségévé tétele, mely által az európai birodalmi politikában a magyar vezetés döntött volna. Ez a gondolat vezette őt külföldi szövetségkereséseiben és egész diplomáciájában. És végre, mindezek után jött volna az ő vezérlete alatt Nyugat harca Kelettel: a török kiűzése Európából.

Csak ha ezt a célkitűzést ismerjük, érthetjük meg és egyúttal ítélhetjük is meg Bethlen Gábor nyugati és keleti diplomáciáját.

Ismert és sokféle magyarázatra adott okot Bethlennek az a magatartása, hogy egy időben tartott fenn szövetséget Béccsel a porta ellen és a portával Bécs ellen. Hogy itt és ott igyekezett megbízhatónak és hűségének látszani. Hogy ennél fogva — hála Istennek — nem volt hűséges egyikhez: sem és egyiket a másik ellen sokszorosán kijátszotta.

Nem kevésbé ismeretes az is, hogy Bethlen a cseh szövetséget csak addig tartotta, amíg reménye volt a cseh királyi korona megnyerésére s amíg ez a szövetség reánézve terhet és veszedelmet nem jelentett. Tudjuk, hogy emiatt cseh részről a hűtlenségnek, kétszínűségnek és szőszegésnek vádja érte s ebből a forrásból származott Európaszerte való egykorú és történelmi befeketítése.

Az sem ismeretlen, hogy európai szövetség-kereséseiben és kötéseiben sem volt hajlandó kihasználni és kinullázott eszköz lenni s emiatt nem is kapott kellő támogatást és bizalmat.

Egyszóval mindenfelől rejtélyesnek, kiszámíthatatlannak és megbízhatatlannak találták.

Minderre nézve Angyal Dávidnak van igaza: akik nem bírták legyőzni, vagy a maguk céljaira kihasználni, azok gyűlölték.

De hát ez természetes. Természetellenes csak az lenne, ha saját nemzetének történelmi ítélete meg nem értené, fel nem mentené, nem méltányolná és el nem ismerné ezt a legyőzhetetlen és kihasználhatatlan, mert csak a saját nemzetének javát tekintő és munkáló Gondviselés-küldte vezért. Magyar részről leginkább a török-barátság, „török-lelkűség” vádja érte.

R. Kiss István, Szekfű Gyula Bethlen-könyvével polemizálva, ennek a „török-barátságnak” alapját abban látja, hogy a török-kapcsolat a németnél politikailag s talán lelkileg is többet ért Bethlenre s általában a magyarságra nézve. Ezt igazolandó, bizonyítja, hogy a törökök egyáltalában nem akadályozták Erdélyben a fejedelemválasztás szabadságát, hogy Bethlen választatása is szabad volt, hogy „a török úri-gondolkozású nép, a régi szultánok pedig éppen korrekt urak voltak”, hogy uralmuk alatt Erdély magyar nemzeti jellege, alkotmánya, vallási, kulturális, gazdasági szabadsága, diplomáciai és politikai függetlensége nem forgott veszélyben.

Tény az, hogy Bethlennek minden oka meg volt arra, hogy Bécs elnyomó, a nemzeti lelket is elpusztítani törekvő politikájával szemben a török oltalmára támaszkodjék.

Először személyi okok készítették erre, mert nem lehet tagadni, hogy ő a töröktől kora ifjúságától kezdve támogatást, bizalmat, jóakaratot tapasztalt s hogy fejedelemségébe, függetlenül a válasz-

tás tényének szabadságától, a török fegyver és segítség vitte be, amit ő maga se tagadott soha.

De emellett fontos az, hogy Bethlen jól, nagyon jól ismerte a törököt, jellemében, politikájában, gyöngéiben és hatalmában egyaránt és ennek a biztos ismeretnek fundamentumára építette fel politikáját.

Helyes és igaz megállapítás, hogy ebben a felépítésben az a rendkívül fontos, sőt az az egyedül fontos tény volt a döntő, hogy a török hatalom — fennhatóságának elismerése, adófizetés, ajándékozás esetén — nem akadályozta meg a magyar gazdasági és szellemi erő kifejlesztését, gyarapítását, önálló érvényesülését. Bethlennek ez kellett, hogy az egyedül fontos legyen és csakis ez lehetett bázisa annak a messzetekintő magyar nemzeti politikának, amelyet folytatott. Ezen túlmenni, ok és cél nélkül való okoskodás. Általánosított törökbarátságról, töröklelkűségről beszélni felesleges is, méltatlan is.

Bethlennek úgy a jelleme, mint a célja kizárnak minden effélet. Aki ismeri a török katona-császárság belső világát, irtózatosságot mindazzal, amit a humánus, a keresztyénség, a nyugati értelmű kultúra jelent, s ezzel együtt Bethlen egész világával is, az egy pillanatig sem tarthatja fenn még csak árnyékát sem efféle gyanúsításnak.

Bethlen barátkozott a törökökkel, mert kénytelen volt barátkozni velük. Sok keserves barátkozásban forgolódott ő a magyarságért! Barátkozott, hogy megismerje őket s természetükhöz alkalmazkodva uralkodjék lelkükön, használja ki őket a magyar ügy javára. Nagyon jól tudta, hogy a török arca sima, hazug álarc, szava áltató, kétértelmű beszéd. De tudta azt is, hogy alapjában véve gyermeklelkű nép, akinek az élete kevés rugóra s az is mind az érzékekre jár. Tudta, hogy az ilyen népet nem szabad megbántani gyermeki, érzéki indulataiban s hogy viszont, ha azokat hizlalja, könnyen forgathatja a félelmes erőt a maga akarata szerint.

De azzal nagyon is tisztában volt, hogy ez az erő képtelen a mély, állandó, megbízható szeretetre és támogatásra s mások által felingerelt, vagy jobban kielégített szeszélyből őt is csak úgy képes eltaposni, mint akárki mást.

Arra igyekezett tehát, hogy ezeknek a szeszélyeknek lehető legkisebb áldozattal való kielégítésével az alapjában és természetében messzebbi célokat nélkülöző s így nyers erő még mindig félelmes hatalmát maga mögé állítsa, ha nem másért, legalább fenyegetésnek Bécs nagyon is tudatos, gyilkos törekvései ellen.

Mindazáltal a törököt is ellenségnek tartotta és afelől kétség

nem lehet, hogy az ő célja a magyarság egyik ellenségének a másik által való leverése volt, hogy aztán azt is leverhesse a nemzet szétmarcangolt testéről.

Összesűrítve idézem Makkai Ernő tanulmányának (Bethlen Gábor országalkotó politikája 1914.) erre vonatkozó eredményét: Bethlen mindig arra törekedett, hogy a magyarságot annyira megerősítse, amennyi erővel legalább valamelyik ellenségével végezhessen, nem elégedett meg azzal, hogy nemzetének pusztá, ideiglenes tengődését biztosítsa, s ezért hol az egyik, hol a másik ellenséggel próbált szövetkezni a másik ellen, ezért volt látszólagos jóviszonyban mind a kettővel. Mivel pedig mind a kettő hatalmas volt, Bethlen politikája nem lehetett más, csak az okos, alkalmazkodó, kijátszó, hitegető eljárás. Az ő politikáját kizárólag egy szempontból szabad nézni: a magyarság életben maradása és jövődő fejlődhetése szempontjából. „Szabad volt mindenkit megcsálnia, csak egyesegyedül a magyarságot nem.” Ezekhez a szavakhoz immár csak egy hozzátennivalóm van, az az egy, amelyik Bethlen Gábor lelki arcának uralkodó magyar vonása.

Szekfü azt mondja, hogy Bethlen Gábornak a magyar szabadságról való felfogása a maga hitét és országglását jelenti, szemben Eszterházyval, Pázmánnyal. A XVI. század erős hazaszeretete a törökkel szemben fejlett ki; míg ugyanezt Bethlen már a „nyugati féllal” szemben érzi és hangoztatja. Magyar egységet akar, de a saját felfogása, hite szerint és a saját vezetése alatt.

Úgy van, de miért? Azért, mert Bethlen Gáborban a hívő küldetéses öntudatával élt az a meggyőződés, hogy egyedül ő az, aki az egész magyarságot egyesítheti és vezérelheti.

Született nagy életerejének egyenes következése volt ez az öntudat s ő ezt, mint isteni parancsot és küldetést, vállalta magára.

A magyar nemzettel való teljes magaaazonosítása, lelki egysege átsugározva a hatalmas életerő öntudatán, szükségképpen eredményezte azt, hogy Bethlen magát egyrészt nemzete kifejezőjének, megszemélyesítőjének, másrészt sorsa irányítójának, vezérének tekintse. Lelki arca szempontjából az a fontos, hogy ő erre a megszemélyesítésre és vezérségre küldöttek, tehát képesnek is tudta és tartotta magát.

A történelem ítélőszéke előtt csak az jöhet kérdésbe, hogy indokolt és jogosult volt-e ez az öntudat?

A felelet kétségtelenül az, hogy igen. Igen, mert Bethlen mindenütt, ahol energiái érvényesülhettek, megdönthetetlen bizonyítékait és tündöklő próbáját adta országalkotó, nemzetmegtartó erejének. Ahol pedig géniusza nem érvényesülhetett teljesen, ott

— amint az eddigiekben több oldalról igyekeztem bebizonyítani — nem szándékaiban és képességeiben rejlett a hiba, hanem elsősorban és legfőképpen magának a magyar nemzetnek tragikus öntudatlanságában, azután azokban a világtényezőkben, melyeknek arányai felülhaladták a reális magyar erőforrásokat.

De bármennyire szomorú is legyen reánkézve, történelmi felelősségünket mégsem hárithatjuk át a nálunk nagyobb világtényezőkre, mert sorsunkért elsősorban magunk vagyunk felelősek. Bethlen Gábor tragikus alakja azzal vádolja nemzetét, hogy „nem ismerte meg a maga meglátogatásának idejét”, a „kegyelmi időt”, mely e nagy fiának küldetésében jött el hozzá az élet, a jövő ígéretével és lehetőségeivel. Nem ismerte fel benne — önmagát s egyéni önzést látott ott, ahol a nemzet géniuszának életöszöne nyilvánult meg, a nagy kollektivitás életakarása, amely az őt kifejező hatalmas személyiség „önzését” az; önzetlenség legtiszteletreméltóbb s legdicőségesebb kinyilatkoztatásává teszi.

Bethlen egész uralkodásában van valami olyan egyéni és abszolutisztikus vonás, amely a felületes szemlélőben az „önzés”, a személyi célok és törekvések erőszakolásának benyomását kelti. Ezt legfőképpen uralkodásának az a módja okozza, ahogy országa valamennyi ügyét és nagy külső vállalkozásait egymaga intézi, mellőzve a tanácsadókat és kizárólag csak a végrehajtókat véve igénybe. Ennek magukban az emberekben is voltak okai, de igazi oka Bethlenben magában rejlett. Ez a mód azonban semmiképpen nem lehet maguknak a céloknak és alkotásoknak önző, vagy önzetlen voltára nézve döntő bizonyíték. Ez lehetett a mellőzöttek véleménye, a gondolatait föl nem érők és felületesek félreértése, a rosszakaratúak kitűnő ürügye, az elégedetlenek morgolódása, de semmiképpen sem az igazság maga. Sőt, még ez az uralkodási mód is annak bizonyítéka, hogy mennyire magát érezte s tudta Bethlen nemzete kifejezőjének s mennyire egynek ismerte a nemzet érdekét a maga személyes küldetésével.

Ebben az abszolutisztikus, teljesen személyes uralkodási módban van egy patriarchális vonás is, éppen mert távol áll minden zsarnoki szeszélytől, önkényeskedő kapkodástól. A gazdának, a családfőnek, a ház urának Bethlenre nézve nagyon jellemző lelkülete és gondolkozása ez. Országát a maga házának, nemzetét a maga családjának s a közt a maga gazdaságának tekintette s ebben a családfői minőségében, mély felelősségérzettel vezette minden ügyét. Nem tanult uralkodni senkitől, hanem saját élete tapasztalatait, küzdelmeinek tanulságait használta fel. Voltaképpen csak : kiszélesítette azt a módszert és eljárást, mellyel sajátmaga az

árvaság szegénység, tudatlanság állapotából fölgyarapodott. Marát saját személyiségét és életét kollektivizálta országának és nemzetének gondviselésében, vezetésében s ha mindazt végiggon-
doljuk amit nemzetével való egységutatóról mondtunk, egyszerre kiemelkedik előttünk Bethlen igazi uralkodói arculata: az ország első szolgájának képe.

Küldetéses magyarságának, vezéri és uralkodói magyar öntudatának igazoló ja, döntő bizonyítéka erdélyi szuverenitása és impériuma. Ezzel bizonyította be elmúlhatatlan dicsőséggel, hogy valóban a magyar nemzet megtartójául s jövőjének biztosítójául küldetett. Mert Bethlen Gábor Erdélye letagadhatatlan történelmi valóságként dokumentálja azt, hogy ő a kezébe vett és reábizott területekből s az uralma alá eső nemzet életéből igenis, ki tudta formálni az életképes és önerőn nyugvó nemzeti államot. Ez feltétlen bizonyítéka annak, hogy ha az egész magyar nemzet sorsa az ő kezébe került volna, az egész magyarságra nézve meg tudta volna teremteni ugyanazt. Erdélyi imperiumának történelmi megítélése ebből a szempontból mind a mai napig fogyatékos. Nem vettek benne észre egy olyan vonást, mely Bethlen öntudatára nézve rendkívül jellemző s világosan mutatja, hogy ő az erdélyi szuverenitás megteremtésével Erdélyen túl utaló, az egész magyar nemzetre irányuló figyelmeztetést tett. Tudatosan, példázatosan rendezte be erdélyi imperiumát, úgy hogy Magyarország előtt dokumentálva legyen az egész magyarság vezetésére való képessége.

Legújabbban szemére vetik, hogy „a magyar király elleni” fegyverfogásra voltaképpen se vallásügyi, se politikai sérelmes okai nem voltak, legalább is olyanok nem, amelyek a támadást éppen akkor konkrété igazolták volna, tehát „a központi idea” csakis önző hatalmi, egyéni érdek és cél lehetett.

Természetesen, ha valaki Bethlen Gábor magyar impériumával szemben a Habsburg-uralmat tekinti paradicsomi állapotnak, a magyarság szétszakitottságát ideális létformának, a független nemzeti magyar királyságot pedig felesleges illúzióknak és álomképnek, az nem talál más indokot e hadjáratokra, mint Bethlen szertelen uralomvágyát és hatalmi önzését.

Bethlen azonban még e hadjáratoknak a végcél szempontjából való sikertelensége után sem mondott le arról, hogy történelmi példaadással figyelmeztesse nemzetét a saját egyedüli léte érdekére és hogy bebizonyítsa előtte a maga küldetésének igazát.

Erdélyi impériuma nemcsak az erdélyiek belső konszolidációját s nemcsak e kis ország biztonságos egzisztenciáját terem-

tette meg, hanem a Fejedelem szándékos és öntudatos uralkodási módjában Magyarország számára is fölmutatta a jövőt.

Bethlen egész erdélyi uralkodásával meg akarta győzni a magyarországiakat arról, hogy a vele szemben táplált ellenkezésük alaptalan és a magyar nemzetre nézve káros.

Jellemző erre nézve többek közt valláspolitikája, mellyel kétségtelenül a magyar katolikus vezető férfiakat akarta meggyőzni arról, hogy tőle nem kell félteniök a lelkiismereti és vallásszabadságot, a katolikus vallását sem.

Jellemző még udvartartása is, mely — Szalárdi szavai szerint — „királyi pompával való volt”, de nemcsak a maga kedvéért, hanem határozottan azért is, hogy a királyi méltóságot oly nagyra tartó magyarországi vezérek megláthassák azt a Bethlen Gábort, aki tudna magyar király lenni.

Természetesen mindezekben saját személyiségének belső indítékai a döntők, de tagadhatatlan az a tudatos tendencia is, melylyel egész uralkodása a magyarországi közvélemény meggyőzését és megnyerését szolgálta.

Mindenesetre nem ő a felelős azért, hogy figyelmeztetése és példaadása nem változtathatta meg azoknak felfogását, akik a nyugati magyarság lelkét és életét irányították.

III. LÉLEK

Bethlen Gábor lelki arcának élete történetében való megfigyelése arra az eredményre vezetett, hogy benne a nagy életerőnek az egész nemzet szolgálatába állítását lássuk és becsüljük meg. Annak a kivételes nagyságú, öserejű energiának, mely benne megnyilatkozott, etikai értékét az méri, hogy megtalálta az önérvényesülésnek hozzá egyedül méltó formáját: a nemzete jövődjéért való teljes fenntartásnélküli odaadást.

Ebben a szolgálatban a mód egészen egyéni volt: fokozatos, egyre kiterjedőbb s a végén teljes azonosulás a nemzettel, saját életének állammá való kiszélesítése által. Az árva, jelentéktelen és tudatlan gyermek, miközben magát az élet csúcsára küzd fel, ráismer arra, hogy nemzetének egésze is árva, jelentéktelen és tudatlan a nemzetek nagy versenyében s hogy ő, mint ennek a nemzetnek képviselője, kell hogy életének tanulságait a nagy egészre kiterjesztő munkával egész nemzete számára gyümölcsöztesse. Az

árva, jelentéktelen és tudatlan gyermek, életcélja önmagára nézve az önállóság, a jólét és a műveltség hatalmának megszerzése volt. De ugyanezt a célt kellett az árva, jelentéktelen és tudatlan nemzetre nézve is megvalósítania, s Bethlen Gábor mély meggyőződéssel látta egyéni sorsának és nemzete sorsának azonosságát s azt a kötelezettséget, hogy a maga életküzdelmét a nemzet életharcává kell kollektivizálnia és kiszélesítenie, s nemzetével együtt, teljes egységben kell az életcsúcsra való fölemelkedést kiküzdenie. Így lett Bethlen Gábor sorsa a magyar nemzeté és a magyar nemzet sorsa Bethlen Gáboré.

Az ilyen öntudat természeténél, rendeltetésénél fogva sajátosan politikai. Egyéni életét sem tudja soha a közügytől elválasztva szemlélni, viszont a közügyet sem képes másként nézni, mint saját ügyének. Egyéni életének vezetésében egy állam vezetésének alapelvei érvényesülnek s viszont az állam életének vezetésében saját személyiségének természete lesz irányadó.

Általános az a felfogás, hogy Bethlen igit-vérig, maradéknélkül politikus-lélek, kinek a politika egész érdeklődését betöltötte, lekötötte, s annyira kielégítette, hogy más egyebet nem is igényelt. Az élet minden jelensége azonnal politikai vonatkozást nyert előtte s azt a szint és jelentést vette magára, úgy hogy Bethlenre nézve az, ami nem válhatott politikáivá, nem is létezett. Kétségtelen, hogy Bethlen sajátosan, különösen politikai géniusz. Ezt mindenkéfelett fantáziájának mivolta és jellege bizonyítja. Kora, a hiányos természetismeret és az egyéni lélek kicsibevevése miatt minden téren, de különösen a politika terén, a szertelen és korlátlan fantázia kora volt, melyben mindent megvalósíthatónak tartottak, a nélkül, hogy az erőviszonyokat pontosan ismerték volna.

Egy olyan teremtőerejű, alkotó léleknek, mint Bethlen, szükségképpen hatalmas fantáziája volt s ha a kor általános fantázia-ültengését is figyelembe vesszük, ennek a képességének szükségképpen rendkívüli fontosságot kell tulajdonítanunk.

De ez a politikai fantázia, mint Bethlen szellemének főtényezője, minden ízében sajátos. Egyrészt nagyon különbözik korának általános politikai fantasztikumaitól, másrészt különbözik attól is, amit ma, szoros értelemben, politikainak nevezünk.

Saját korának politikai gondolkozásához hasonlítva, Bethlen fantáziáját az jellemzi, hogy egyben a legmerészebb és a leg-réalisebb.

Az a politikai terv, melyet Bethlen szőtt s melynek lényege a magyarság európai döntőtenezővé tétele volt, magában véve

olyan, vakmerő és annyira fantasztikus, hogy csaknem teljesen álomnak, üres délibábnak mondható.

Csak akkor lepődünk meg, amikor látjuk, hogy ezt a megvalósíthatatlannak tetsző álomképet a nyugati és keleti erőviszonyoknak milyen precíz ismeretére építi fel, mennyire számon tudja tartani a legkülönbözőbb erőtényezőket s azoknak minden várható hatásait és hogy milyen nagyjelentőségű tényleges lépéseket tud tenni a fantasztikus cél megvalósítása felé.

Másfelől pedig az a jellemző, hogy a legnagyobb terveknek ez a fāradhatatlan kovácsoló ja mennyire kész és képes megelégedni az elérhetővel, sokszor a minimális eredménnyel is.

Ez a bethleni politika igazi jellemzője: a legnagyobbra törni, a legmesszebbi és legmagasabb célt tűzni ki s a legteljesebb erőfeszítést tenni meg, hogy a kisebb, közelebbi, de minden esetben valóságos eredményt el lehessen érni.

Talán érthetetlennek látszik sokak előtt az a sajátágos, gyors megnyugvás, az a készséges megalkuvás és legalább látszatra könnyű megelégedés, mellyel Bethlen — a helyzet mérlegelése rendjén — annyiszor feladta nagy igényeit s elfogadta a sokkal kisebb, bár mindig tényleges és kézzelfogható eredményeket.

Az, aki saját életében megtapasztalta és kivívta a legnagyobbat, ami a kezdet kezdetén még álomnak is hihetetlen volt, lelkében nem kételkedett a felől, hogy nemzetére nézve is elérhető a legnagyobb, amire történetének tanulságai feljogosítják és buzdít, ják; de viszont ugyanő, aki saját életében a legnagyobbat csak lépésről-lépésre haladó türelmes, kitartó, kemény szenvedésekkel és munkával tudta elérni, a nemzet életében is méltányolt minden lépésnyi eredményt s azt erős kézzel megragadva, nem volt hajlandó egy távolabbi célért kedvezőtlen körülmények közt kockára vetni, a nélkül azonban, hogy azt a távoli célt feladta volna s megszűnt volna feléje új és új próbálkozásokat tenni.

Tevékenységének lendítőereje mindig a legtávolabbra kivetett cél volt s azt, amit tényleg elért, mindig belekapcsolta a legnagyobb eszmény sugarába, de viszont amit egyszer elért, azt nem tette kockára többet s igyekezett mindent kitermelni belőle, amit csak lehetett, megint abból a szempontból, hogy a távoli nagy cél elérésére nyerjen belőle újabb lendületet.

Kétségtelen, hogy erdélyi impériumának sajátosságát is ez a politikai fantázia eredményezte. Mert Bethlen erdélyi impériuma többet jelentett és produkált, mint amennyit saját egzisztenciájának öncélú fenntartása igényelt. Erőtartaléka és erőfölöslege volt. Ezt a fölfokozott — kicsiségéhei képest bāmulatos — életét Er-

dély annak köszönhető, hogy a Fejedelem rajta túllévő, nagyobb és távolabbi célok bázisául tekintette és kezelte, viszont éppen ezek a távolabbi, lendítőerejű célok eredményezték Erdély tényleges életerejét, gazdag és viruló állapotát. És így ez a merész politikai fantázia reális eredményeket szült, melyeket többé nem ejtett el és nem engedett megsemmisülni.

Ha Bethlen politikai gondolkozását tételezni próbálnék, az alaptétel körülbelül az lenne, hogy egy ország politikai egyensúlyát és belső életerejét sohasem biztosíthatja a csak magát tekintő és a maga minimális igényeivel megelégedő gondolkozás, hanem ennek az egyensúlynak és életerőnek biztosítópontjai mindig rajta túl fekszenek, egy önmagánál nagyobb cél és eszmény serkentő, lendítő erejében. Viszont az ellentét az volna, hogy egyetlen ország sem kockáztathatja egzisztenciáját egy önmagán túlfekvő célért, ha annale megvalósítása tényleges erőinek mértékét túlhaladja.

E két tétel igazságának egyensúlyában van a helyes politika titka. Körülbelül így lehet jellemezni azt a politikai fantáziát és politikuslelkületet, amely Bethlen sajátja volt.

Ebben az értelemben bizonyos, hogy Bethlen egész életét betöltötte a politika, mert hiszen ez a gondolkozás éppannyira a saját életfilozófiája volt, mint uralkodói programjának vezérfonala. S mivel életművének tárgya a nemzet volt, alkotó fantáziája szükségképpen politikai jellegű lett, mely az élet minden jelenségét a nemzet sorsával és jövőjével kapcsolta össze.

Ez a politikai öntudat és lelkület azonban különbözik a szó mai értelmezésétől is. Ha ma azt mondom valakiről, hogy politikus, akinek a politika egész érdeklődését leköti s annyira kielégíti, hogy más egyéssel nem is törődik, nyilván egy olyan specializált értelmét használom a politikának, melyet csak a modern idők fejlesztettek ki. Ma igenis lehet beszélni politikáról ebben a kizárólagos értelemben, mely elválasztja azt a lelki embertől, sőt elválasztja az olyan tevékeniségektől is, amelyekre csak másodlagos, úgyszólván csak átvitt értelemben szoktuk alkalmazni a „politika” szót, mint pl. a „kultúr-politikai” s hasonló akcióktól.

Bethlen Gáborral kapcsolatban ilyen specializált politikusról nem lehet beszélni.

Egész életében, de főleg élete utolsó szakaszában mind hatalmasabban bontakozott ki benne a lelkiek iránt szenvedélyesen érdeklődő lelki ember.

Bethlen életének egyik legmélyebb, egyénileg a legerősebb rugója a szellemi, a lelki ember magaslátára való vágódás és

törekvés volt. Gyermekkorának elhagyatottságában a tudatlanság égette a legfájóbban s később is az okozta neki a legnagyobb keserűséget, ha ellenfelei műveletlennek, barbárnak tekintették, vagy híresztelték.

Bár önevelésére nagy erőfeszítéseket tett, voltaképpen soha se tudta kipótolni saját személyére nézve azokat az alapvető fogatkozásokat, melyeket a gyermek- és ifjúkor legfogékonyabb s a tanulás szempontjából pótolhatatlan éveivel veszített el. A kor műveltségének alapvető tényezőjében, a latin nyelvben hosszú idők után is csak a szokásos, általános kifejezési formák ismertéig és használatáig vitte s bár még fejedelemsége legelfoglaltabb éveiben is naponta egy órát fordított a német nyelv elsajátítására, abban sem jutott teljesebb eredményre.

Gyermekkora óta hadban és az ország dolgaiban forgolódva, bármennyire is szeretett volna tanulni, tudós ember lenni, s bármennyire is sokra, talán a legtöbbre tartotta a lélek és szellem műveltségét, kénytelen volt erről nagyrészből lemondani s elhordozni a közügyek áldozatának szomorú magyar sorsát.

De viszont éppen ez a fájdalmasan érzett fogatkozás faszította ki lelki emberének egyik legnemesebb vonását, azt a szellemi önzetlenséget, amellyel másoknak akarta meggazdagítani az életét azokkal a lelki kincsekkel, amiket tőle az élet megtagadott. Ez a lelki és szellemi önzetlenség — egyike a legszebb és legdicőségesebb emberi tulajdonságoknak — volt az indító rugója és vezérlő lelke annak a nagyszabású kultúrateremtő és szervező munkájának, amelynek hatásai túléltek egyéb tevékenységeinek eredményeit s még ma is eleven erővel lüktetnek a magyar intelligencia életében. Ezért az önzetlenségeért mondhatjuk azt, hogy Bethlen Gábor kulturális tevékenysége igazi fejedelmi hódolat volt a Szellem trónja előtt.

Elsősorban azt szerette volna, hogy saját családjában nevelődjék művelt generáció s utódai pótolják azokat a hiányokat, amelyek az ő életében maradtak. A műveltség áldásait — saját gyermekei kiskorukban elhalván — öccsének fiai, István és Péter számára akarta biztosítani. Ezért már serdülő korukban külföldre küldi őket világot látni, tanulni, művelődni. Útjuk, tapasztalataik iránt folytonosan érdeklődik, azokat irányítja, tanácsaival vezérli s nem kímél semmi költséget, csak hogy európai műveltséget biztosíthasson nekik. De távolról sem állott meg a családi körben. Nagy gonddal válogatta ki a tehetséges magyar fiúkat, társadalmi különbség nélkül s mint a maga alumnusait járatta őket a külföldi akadémiákon; a legkülönbeket, mint Bojthyt, Geleit, Ke-

resztúrit, Csulait udvarában alkalmazta s másokat is állandóan segített és támogatott külföldi tanulmányaikban, műveik kiadásában.

A kultúra, a műveltség terén is európai nivó lebegett a szeme előtt.

A magyar iskolákat, a kezdetleges itthoni pedagógiát és didaxist nem tartotta kielégítőnek. A tanítók elé azt a célt tűzte ki, hogy „ne magyar iskolákban való hitvány szokás szerint tanítsanak”, hanem tanulják el és kövessék a külföldi legjobb mintákat. Ezek között nagyrabecsülte a jezsuiták nevelési és tanítási rendszerét.

Legmerészebb ideája a magyar akadémia volt, amely a külföldi egyetemek nivóján művelje a magyar tudományt. Bár a magyar akadémia gondolatát Apáczainak szoktuk tulajdonítani s bizonyos szempontból helyesen is, kétségtelen, hogy Bethlen Gábor végső célja sem az volt, hogy külföldi tudósok behozatalával állandóan, örökre idegen kultúrát és szellemet plántáljon el Erdélyben, hanem, hogy külföldi tudós professzorok átmeneti munkája nyomán magyarok növekedjenek, akik aztán magyar szellemben asszimilálják és fejlesszék tovább, európai nivón, a kultúrát. A külföldi tanárok (előbb Opitz, majd Piscator, Alstedius, Bisterfeld) megnyerésével és behozatalával elsősorban a főiskolai nivó s az európai szellem biztosítása volt a célja s különben is még hiányzott a magyar tudós gárda, amelyiknek munkájára főiskolai nivón bízhatta volna a kultúra terjesztésének és fejlesztésének misszióját. De célja éppen az ilyen magyar tudós-gárda megteremtése.

Az akadémia gondolata Erdélyben idegenszerű és érthetetlen volt. Az ország közéletének aktív tényezője, a főurak és a nemeség voltaképpen felesleges és szükségtelen luxust látott benne s fejedelmi szeszélynek fogta föl annak sürgetését. De Bethlen rákényszerítette a főiskolát az országra, mert társadalomkötő terének tengelyét látta benne.

Ő maga fejedelmi módon gondoskodott életében is, halála utánra is az akadémia anyagi biztosításáról: öt falut, több birtokot, a tokaji szőlőket, az enyedi dézsmát, a debreceni 2000 frt taxát, 20.000 frt készpénzt s az építkezések befejezésére 6000 frt-ot adott és hagyományozott neki.

Olyan fejedelmi jótétemény ez, melynek áldásait immár 300 esztendeje, a nemzedékek egész sorai élvezték s amely alapítvány szazaknak és ezreknek tette lehetővé a gyermekkortól az életben való elhelyezkedésig az ingyenes, vagy nagyon kedvezményes ne-

velkedést és tanulást. Bár a fejedelmi alapítványhoz idővel sok kisebb-nagyobb más adomány is járult, viszont a fejedelmi hagyományból sok elveszett (pl. a tokaji szőlők és a debreceni taxa), mégis mindig Bethlen lelke volt az áldozatoság szellemének táplálója, az ő emlékezete és dicsőséges hírneve maradt minden pusztulás után az újjáéledés forrása és indítója s az ő alapítványa a vagyon magva, úgy hogy a Bethlen-Kollégiumnak még 1918-ban is tízezer holdnál több birtoka volt s a szorongató szükség mostani napjaiban is képes a Fejedelem nevének, szellemének varázsa közel és távol ezrek és ezrek lelkét indítani meg „vitélző oskolájának” fennmaradásáért.

Ennek a fejedelmi iskolának igazi dicsősége azonban nem is a földi vagyonában állott, hanem a Bethlen Gábor alapító-gondolatának nagyszerűségében, mellyel a rendiség társadalmi kasztrendszerét megtörve, a szélesebb társadalmi kiválasztódása demokratikus útját nyitotta meg s a származás és vagyon kiváltságait mellőzve, a tehetség fölfedezését és istápolását, kiművelését és közkinccsétételét írta iskolájának programjába. Negyven alumnusának, kiket teljesen az ő alapítványa látott el, nyolcvan diákjának, kiket nagyrészen szintén ő segélyezett, soraiban jobbágyfiúk épúgy vannak, mint nemesek és főrangúak s a földesuraknak eltiltotta, hogy a tanulni vágyó jobbágyfiúkat az iskolából kivehessenek.

A lélek és szellem nemességének fölismerése s méltánylása új társadalompolitika útját nyitotta meg: a származás és vagyon mellé a szellem arisztokráciáját állítva, hogy a nemzet vezetőrétege végre a természetes alapból, az igazi erő-tőkéből: a népből újulhasson és izmosodhassék föl. E „politikájának” köszönhető az, hogy Magyarországot és sok külföldi államot is megelőzve, Erdély a művelt emberek, papok, tanítók, állami tisztviselők és államférfiak egyre növekvő csapatát termelte ki a népből s köztük országos kiválóságokat és a Fejedelem akarata lett indítója annak a legújabb időkig tartó erdélyi intelligencia-termelésnek, mely nemcsak Erdélyt, de Magyarországot is az intelligens munkaerők seregével látta el. Ennek a nagy gondolatnak az akadémia alapítása mellett a legszebb megnyilatkozása az, hogy Bethlen egyháza szolgálta, a nép vezetőit utódaikkal együtt nemességre emelte. Eladdig ki volt mondva, hogy püspök nem lehet jobbágyfi, Bethlen minden lelkipásztort kiemelt a jobbágy-sorból s ezzel a születés nemességét a lélek és szellem nemességével gazdagította meg, ami természetesen egyszerre más képet adott a nemesi osztálynak és egész nemzetfenntartó szerepének.

Bethlen Gábor alapjában véve maga is nevelői lélek volt. Olyan gazdag életpasztaátok birtokában és olyan küldetésnek a tudatában, amilyennel ő rendelkezett, ez természetes is. Ha az elmélet terén nem is tehette, annál inkább igényelte ezt a lélek- és életformáló tevékenységet az élet iskolájában, amelynek kétségtelenül egyik legkitűnőbb tanulója és aztán leghivatásosabb professzora volt. Udvarát, fejedelmi házát és környezetét tette az élet iskolájává. És itt nagy gondot fordított arra, hogy éppen a főurak és a régi, nagy történelmi családok sarjai kapjanak — iskolai műveltségük megszerzése után — a politikai, diplomáciai, hadi és magasabb társadalmi életre való gyakorlati nevelést. A Fejedelemnek ezt az akadémiáját szintén méltányolnunk kell. Kemkevésbbé nemes és önzetlen, mert feltétlenül az ország és nemzet jövőjét tekintő vállalkozás ez. nemzet jövőjét tekintő nemzet jövőjét tekintő vállalkozás ez is. A maga részéről, aktíve éppen ezen a téren adhatta át életének gazdag kincseit az utána jövő nemzedéknek. Úgy gondolta, hogy mikor a szellemi élet birodalmát a nép fiai előtt megnyitotta, viszont nem szabad elhanyagolnia a legmagasabb társadalmi osztály, főként abban a korban természetes és kötelező missziójának segítségét sem, mert éppen azáltal tehette ezt az osztályt is az ország és nemzet termékeny és hasznos tényezőjévé, ha a származás és vagyon-adta kiváltságos helyzetéhez széleskörű, az egész közéletre fontos kötelességek teljesítését szabta. Ezért a tősgyökeres, régi nemes családok fiait udvarába hozatta, ott tisztos fizetéssel ellátva, udvari szolgálatban tartotta, politikai, diplomáciai, hadvezetési ismeretekre nevelte s később azután ezeken a munkatereken alkalmazta is. Udvarának lassankint olyan jó híre lett, hogy Szalárdi szerint sok külföldi előkelő gyermeket is küldöttek oda a magasabb társadalmi életben való kiszolgálására, így lengyel hercegeket s a moldvai és havasalföldi vajdák fiait.

Bár nem vagyok biztos benne, hogy az akkoriak többet tudtak-e a múlttól, mint mi, s hogy milyen mértékben ismerték és tartották nyilván a forrásokat, mégis megállapítható, hogy Bethlen kultúrpolitikájában, műveltségterjesztésében, udvari iskolájában tudatos Mátyás-hasonlóság áll fenn, kinek világhírű könyvtárat is vissza akarta szerezni a töröktől.

Ez a hasonlóság, a tudatos követés kétségtelen jele Bethlen szelesebb értelmű kulturális alkotásaiban s életmódjában még szembeötlőbb s egyben a Fejedelem jellemének bizonyos rokonságát is mutatja a Mátyáséval. Bethlen nagy életerejéből nagy életomjúság és életszeretet áradt, épúgy, mint Mátyás királyéból.

Ez magyarázza, hogy gyermekkori jelentéktelensége és ifjú korának nélkülözései a legerősebb ösztökévé váltak lelkében a nagyszabású életkörülmények, a pompázó környezet, az életörömet felhalmozó lehetőségek megteremtésére. Természetesen mindezekkel politikai súlyát, bel- és külföldi tekintélyét is nevelni akarta, de a döntő rúgó saját természetének ez az életszomja volt. Jellemző ránézve, hogy ezen a téren is azt kereste, ami tartós, marandó és értékes. Az élet örömét nem „úri passziókban” találta meg, a kor szokása szerinti dózsólásban, vadászatban, hanem a nagyszabású és művészi környezet megalkotásában. Elsősorban építkezési a jelentősek. Mátyás király székvaros-építő szenvedélye és elgondolása érvényesült abban a díszes, nagyvonalú várostervben, mellyel Gyulafehérvárból fejedelmi székhelyet akart alkotni s részben alkotott is. Palotáját olasz mesterek építették s olasz pompával rendezték be. Vidéki várkastélyainak díszítésére, fényes berendezésére is nagy gondot fordított s nagy összegeket költött. Az építészeti, szobrászati, festészeti alkotások, valamint a velencei iparművészet selyem-, üveg- és ötvöstermékei, melyek palotáját, kastélyait ékítették, kortársainak csodálatát keltették fel, épúgy, mint a toronyóra, a gyönyörű harangok, a hatalmas orgona, a díszes szószék, melyekkel az újjáépített székesegyházat gyarapította, vagy a messi nyugati hegyekből a fejedelmi várba szolgáló vízvezeték, amelynek csodájára jártak az egykorúak. A pompázó környezet mellett a zene szerzett neki a legtöbb örömet, melynek minden fajtáját kedvelte és élvezte. A német Johann Preussinger komoly orgonajátéka, a spanyol Don Diegó gitárja és olasz táncmuzsikája, a tőle elválhatatlan két német apródfű, Konrád és Dietrich lantpengetése és éneke s a török és magyar síposok népzeneje egyformán gyönyörködtette a Fejedelem lelkét.

Második feleségének idejében balettek, álarcosbálok, színjátékok kerültek sűrű napirendre, de ezek inkább az asszony szórazásai voltak, az elbetegesedő fejedelmet untatták és fárasztották.

Amíg egészsége bírta, nem élt egészen mértékletes életet és különösen szerette a csipős friss mustbort. Az óborról az volt a véleménye, hogy az kocsisoknak való, mivel akkoriban valószínűleg nem értettek jól a bor eltartásához. Az italt és a lakomát erősen bírta s úgy látszik, hogy ilyenkor néha felengedett a lelke és el is tudta bűvölni vendégeit. Egy januári éjszakán, Besztercebányán a császári követet, Meggaut annyira vitte, hogy az részegségében a magyar úgy lelkes barátja lett s csak azon búsult, hogy „mit tehet otthon egymaga, annyi német között?” Bethlen

józan maradt, csak az ablakokat nyitotta ki és könnyebb ruhát vett magára. Mindazáltal távol állott azoktól, akiknek élete a részegeskedés és dorbézolás volt. Napjait reggeltől-estig kemény testi és szellemi munkában töltötte s ez maga is kizárta a mértéktelen életfolytatást. Nagy örömet talált a szép öltözködésben, a ruhák és fegyverek díszében. Ízlése kissé keleties volt: az élénk színeket és a feltűnő anyagokat kedvelte, úgyhogy a nyugati követek „törökösnek” találták megjelenését. Udvari ünnepélyeken, díszmenetekben, követek fogadásánál, esküvőjén s minden nyilvános alkalomkor nagy kedvét lelta a pompázatos rendezésben, a mozgalmasságban és a gazdagság mutogatásában. Egészséges lélek volt, aki sokszor nézett bátor farkasszemet a halállal, de teljes erejével ragaszkodott az élethez. A kínos halál elől — mondja — én magam is megfutnék, ha módom volna benne, még ha ezer nemes ember volna is kezesem. Előrehaladó betegségének gyötrelmei közt megadással szemléli koporsóját és készül a halálra, de minden lehetőt és lehetetlent megkísérel, — a babona módjait is —, hogy meggyógyulhasson.

Életöröme szomjas lelkének alapjában véve a nagy, komoly és maradandó értékeket kereső természete szükségképpen vágyott a legnagyobb és legfenségesebb öröme: a szeretetre.

De élete ezen a ponton tragikussá válik.

Nem mintha a nagyrabecsülés, tisztelet, hódolat és alattvalói szeretet érzelmei egyáltalában nem áradtak volna feléje. Ezek a hidegebb és távolibb sugarak elérték és sokszor körülragyogták fejedelmi személyét.

De egész életében nélkülözötte a legközvetlenebb és legszemélyibb értelemben a szeretet szívbeli melegének és fényének áldott napsütését.

A családi élet örömei sem gyermekkorában, sem saját házában nem adattak meg neki. Korai árvasága elkísérte, más és más alakban, élete végéig.

Gyermekei kicsiny korukban elhaltak. Első felesége, Károlyi Zsuzsanna hideg természetű, e mellett féltékeny asszony volt, aki bár férjét a maga módján szerette és nagyrabecsülte, életét betölteni nem tudta. Bethlen igazán, tisztán szerette Zsuzsikáját. Levelei nagy gyöngédségről, tiszteletről és bizalomról tesznek bizonyosságot. A fejedelemasszony puritán, kötelességteljesítő, hűséges lélek, aki különösen a családi vagyon gondozásában nagy szolgálatokat tett neki. Nem volt ez a házasság híjával semmi másnak, mint az asszonyi szeretet egy olyan fokának, amely egy Bethlen Gábor szívét képes lett volna teljesen betölteni. Szellemi

és lelki distancia volt közöttük és e mellett az a természetbeli fogyatékoság, mely miatt Bethlen Gábor élete hideg és árva maradt.

Második felesége, Brandenburgi Katalin teljesen ellentétes egyéniség volt. Ez a házasság, mint Kemény János életrajzából is tudjuk, teljesen a politikai házasság céljából, módjára és formái között jött létre. A fejedelem jóval idősebb ifjú feleségénél s már betegeskedésnek is indult. Ki is hagyta a számításból a szívét. És nagyon emberi dolog esett meg vele: rabja lett ennek a kicsi, törékeny, szép, felületes, játékos, könnyelmű és életörömré sóvárgó napnyugati asszonynak, aki soha se szerette és unta őt. Meg lehet figyelni, hogy a fejedelem utolsó négy esztendeje, amit ennek az asszonynak igájában élt, fokozatosan változtatta meg és zavarta össze életét, szokásait, gondolkodását. Hódolata, vak bizalma, minden óvatosságot félretevő szenvedélye az országot magát is odaajándékozta az asszonynak, aki a háta mögött a császár kezére igyekezett játszani Erdélyt, titokban katolikus lett és hol ezzel, hol azzal az udvari emberrel adta össze magát. Ha az őt féktelenül gyűlölő Kemény Jánosnak hinni lehet, még életére is tört, s halála után is embertelenül mutatta ki vele szembeni szívtelenségét. A nemzet és az ország szempontjából az egyetlen szerencse az volt, hogy Katalinból minden erély és nagyszabású jellemvonás hiányzott s így Bethlen halála után a végzetes tervek nem valósulhatták meg. De magára a fejedelemre nézve ez a házasság és ez a szerencsétlen szenvedély tragikus volt, mindenesetre siettette életerejének összeroppanását s így halálát is, annál inkább, mert a nem viszonzott szeretet gyötrelme mellett — amint Kemény Jánostól tudjuk — a fejedelem, legalább az utolsó esztendőben, már tisztában volt vele minden szempontból, csakhogy sajnos, későn. Végre az is nagyon fájdalmas, hogy Bethlen Gábornak sohase voltak igazi, személyes barátai.

Jelleme az egyedülvalóság önállóságára teremtett, s egész életküzdelmében ezt az önállóságot fejlesztette ki magában. Egyéniségének méretei, jellemző vonásai, pályájának ívelése, gondolatvilágának messzi távlatokba emelkedő magassága egyaránt azt eredményezték, hogy közte és az őt környező embervilág között distancia fejlődött; mindvégig felette állott kortársainak.

Erejének tudatában s eszméinek társtalanságában megszokta az önerőre való támaszkodást és az önmagából való élest. Nem csoda, hogy fejedelmi árvasága lassanként bizonyos keménységet burkolt magára s hogy szigorú, erélyes, határozott kormányzása nem tette népszerűvé és rokonszenvéssé személyiségét. Állandóan

a köz, a nagy kollektivitás érdekét tartva szemelött, szükségképpen olyan átfogó pillantással nézte a világot és az életet, hogy az egyének sorsa igen gyakran eltörpült, megsemmisült a szemében s ha a nagy érdekek parancsolták, a személyi tekinteteket egyszerűen elmellőzte. Igen jellemző az az eset, mikor a hamburgi tárgyalásokat vezető Péchy Simon kancellárral nem tudatja feleségének halálát s sokáig titokban tartja azt előtte, nehogy a bánat megzavarja és alkalmatlanná tegye a tárgyalások tiszta és elfogulatlan folytatására. Mikor nagy dolgok forogtak kockán, nem volt hajlandó egyéni szempontokat respektálni s így nem respektálta a nemesi kiváltságokat sem, ha útjában állottak a nagy célok sikerének. Az ellenállókcal, hanyagokkal, bűnösökkel szemben rettentő fenyegetéseket használt és félelmetessé tette magát; mégis, noha saját szavai szerint „kigyó sem felejtí farka vágását”, a megtérőknek, még az árulóknak is gyakran megbocsátott, csak a makacsokat büntette szigorúan.

Megint Mátyás királyt juttatja eszünkbe személyi politikája. A nagy elméket, a főrangú és gazdag urakat többnyire mellőzte s nem keresett magának tanácsadókat, hanem egyszerű embereket válogatott s nevelt céljai számára, akik az ő gondolatát kritika nélkül és engedelmesen végrehajtsák. Esze, rangja, vagyona elég volt önmagának is, csak szerszámokra volt szüksége. Így az emberekhez való viszonya általánosságban mindig fensőséges és külsőleges maradt, mely együtt járt a népszerűtlenséggel és a tömegek forró rajongása helyett a belátók tiszteletét és a megfélemtettek alázatát váltotta ki.

Az egyedüliség magaslatán, a fejedelmi önállóság árszámban lelkének egyetlen, mindig hatalmasabb belső erőforrása és támasztéka a mély, rendíthetetlen vallásosság volt. Hitének alapja a hányt-vetett életének küzdelmes fordulóiban megtapasztalt isteni kegyelem és gondviselés érzése. Életében isteni megbízást, küldetést látott s lelke legmélyéig meg volt győződve a felől, hogy ő van kiválasztva Isten által nemzete megvédelmezőjéül és megtartójául. Hitbeli öntudatából következik, hogy valláspolitikáját a türelem jellemzi. Ahol a katolikusok többségben voltak, ott templomaikat visszaadta, két helyen kötelezve őket arra, hogy a templom nélkül maradó református kisebbségnek imaházat építsenek. A katolikusoknak püspöki vikáriust engedélyezett, hogy szekták áldozatául ne essenek. Az országba néha jezsuitákat is beengedett, Káldy György bibliafordítását segítette, kancellárul katolikusot, sőt szombatost is (Péchy) alkalmazott, anabaptistákat telepített le, a zsidók vallásgyakorlatát engedte, s bár az unitáriu-

sokat vallásos hitéből kifolyólag nem szenvedhette, mégsem háborgatta őket hitükben.

Híve volt a protestáns uniónak s ezért annak hangoztatóját, Alvinczi Pétert nagyrebecsülte. Nem kedvelte a hitvitákat s általában a keresztyén elvek gyakorlati megvalósítását tartotta fontosnak. Egyházán belül is elítélte a kemény ortodoxiát, amely a betűre s nem a lélekre épít s a hitükben engesztelhetetlen papokat arra intette, hogy „jusson eszükbe: a megtérő bünösökért halt meg Krisztus Urunk”. A vallásszabadság érdekében 1615-ben törvény által mondja ki, hogy az a főúr, aki jobbágyait más vallású prédikáció hallgatására kényszeríti, 200 frt. büntetéssel sújtassék. Türelmességéről magának Eszterházy Miklósnak megbizottja, Gál Péter tesz bizonyosságot, aki urával együtt a fejedelem ellensége volt: „A pápisták most ott benn jó állapotban vannak. Az ő templomuk rakva hallgatókkal, ő maga is, a fejedelem, most a pünkösdi ünnepére oda adta vala minden muzsikását a mi templomunkban mindennap a nagy misékre. Azt mondja, hogy ő nem gondol vele, akárki mit higyen. Én megesküdtem — úgy mond — ide bejöttömben a fejedelemségre, hogy mindeneknek szabad religioja legyen.” A katolikus istentiszteleteken gyakorta személyesen is megjelent.

Bár, amint említettem, ennek a türelmes valláspolitikának Magyarország felé irányuló példaadás-jellege volt, mégis Bethlen lelki emelkedettsége, alaphajlandósága nyilvánul meg benne.

Igaz, hogy ezt a türelmet nem lehet, nem is szabad úgy fel fogni, mintha azt jelentené, hogy Bethlennek minden vallás vagy felekezet egyforma. Meggyőződéses, öntudatos református volt, aki a Biblia és a református hitvallások alapján állott, küldetéses fejedelmi öntudatát azoktól nyerte és azokból táplálta, saját egyházának megszilárdítása és jövőjének biztosítása mindenekfeletti gondját képezte s mint saját szavai bizonyítják, a katolikusokat, vagy „páplistákat” „másféle” embereknek tartotta, nem tudott bennük teljesen bízni, „sok stratagémával való csalárságukra” óva inti Thurzó Imrét s külföldön járó öccseinek lelkére köti, hogy pápista városokban templomba ne menjenek s a páterekkel ne álljanak szóba, mert az veszedelmes dolog. De a térítési düh és az elfogult vak fanatizmus hiányzott belőle. Hálaadással volt tele a lelke, hogy Isten kegyelméből a tiszta evangélium világosságában élhetett s az öntudatos keresztyén hitben találhatta meg önállóságra teremtett, egyedüli, zord magányú életének belső támasztékát, de viszont tudta, hogy a hit Isten ajándéka és annak kényszerítése emberek részéről olyan kizárólag isteni hatalommal

való visszaélés, mely jóra soha nem vezethet. És végre, ha azzal a reménnyel is, hogy valaha az evangéliumi keresztyénség minden magyart meg fog hódítani, — ő minden magyart szívére ölelt s az egész nemzet életérdekét vette oltalmába, nem engedvén meg azt se magának, se másnak, hogy a nemzet egységét a felekezeti villongás megtörje és nagy céljának elérésében megakadályozza. Vallásos öntudatában, annak minden emelkedettsége és határozottsága mellett is, találunk egyes babonás vonásokat, melyekben kortársaival osztozott. A boszorkányhit, ördögösség, kuruzslás, mágius gyógyítás hite, melyeket különösen első feleségének, majd sajátmagának betegsége alatt nem egyszer kifejezett, általános jellemzői a kor világnézetének s leginkább a természetismeret fogyatékosságának jelei.

Végeredményében nem változtatnak lelki emberének legmélyebb vonásán, azon az Istennel szemben való gyermeki alázaton, melyel világi terveinek romjain az el nem múló isteni élet felé fordult és utolsó kézmozdulatával is győzhetetlen életerejének lelki hatalmát sugározta ki: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Nincsen senki, bizonyára nincsen!”

*

Bethlen Gábort a történeti hagyomány és a történetírás többnyire végletesen jellemezte. Vagy egyoldalúan elítélte, vagy egyoldalúan felmagasztalta. A magam részéről sem felmagasztalást, sem apológiát nem szándékoztam írni róla. Az a meggyőződés, hogy vele kapcsolatban egy ember érdemeiről, sikereiről beszélni voltaképpen hiábavaló. Lényében nem az egyéni ember, nem az érdem és nem a siker a fontos, hanem az, hogy személyisége az egész magyar nemzet kifejezője s így benne a választottság, a küldetés emberfeletti ténye a döntő. Mint ember, ő sem más, csak „kegyelmet nyert bűnös”, mint választott és küldött, egész nemzetének szóló örök tanítás.

Egyedül élt az emberek között, mint nemzete is a világban. Az egyedüliség magárahagyatottságot jelent, de önerőből való életet is. Lelki arcán a magárahagyatottság tragikuma sötétlik, de ezt a sötétséget körül sugározza a leverhetetlen magyar életerő biztató fénye is. Tragikuma a magyar bűnt vádolja, diadalmas életereje a magyarság létjogát hirdeti. És ha egy nemzet igazán megszívleli azt a tanítást, amely bűneire figyelmezteti, méltóvá teszi magát arra is, hogy az életerő biztató fénye jövendőt világítson meg előtte.

HARC A SZOBOR ELLEN

— 1933 —

A SZOBOR ÉS AZ ELSŐ SZOBORTÖRŐK

A szobrot tulajdonképpen Kossuth Lajos állította fel, mikor „a legnagyobb magyarnak” nevezte Széchenyi Istvánt. A „szobor” idegesen összerendezte, busa szemöldöke megrándult s tiltakozott. Miért? Szerénységből? Nem volt szerény ember, nagyon is ismerte önmagát. Van okunk kételkedni a Kossuth „szoborállításá”-nak őszinteségében és joggal érezzük ki belőle a frázist s a taktikát. Ezért sejthetjük azt is, hogy Széchenyit azért üti mellbe a felmagasztalás, mert jól érzi, hogy ez a legsimább útja az ő félreállításának, mozdulatlanná és hatástalanná merevítésének. Akiből egyszer sikerül szállóigét csinálni, szobrot faragni, minél megtisztelőbb és magasztalóbb formában, az el is van intézve, attól nem kell tartani többé. A világ végéig minden tankönyv, diák, emlékirat és vezércikk ezzel a névvel könyveli el, ezt fogja róla tanítani, hirdetni, tudni és semmi egyébre nem is lesz kíváncsi. Széchenyi István? — Na, hogyne! A legnagyobb magyar!

A szoborépítés művét tökéletesítette Arany János ódája is, Széchenyi halálára. A költő nem frázisokat gyártott és nem taktikázott, csak természetesen átdicsóította az embert, „eszmévé finomította”, — azonban nem „éltető eszmévé”, hanem elvont ideává és mithikus félistenné, aki „egekbe nyúló hármás piramid”-okat épített a lét és nem-lét közti határon. Ezek volnának azok a rendszertelen, izgatott, írólilag egyenetlen és aránytalan, szenvedélyes és gúnyos, rapszodikus és közönséges, ideális és praktikus, lángoló és unalmas és mindenféle írások, amiket Széchenyi lökött ki magából, mint egy vulkán. Persze, mihelyt ez a lávaömlés kihűlt, piramis is lehet. Ez a mozdulatlanság, keménység, élettelenység, távoliság képe.

Akiről ódát írtak s méghozzá Arany János tollával, az már a Pantheonban van, el van intézve, le van zárva, annyira dicső, nagy, tiszteletreméltó, hogy szentségtörés volna élőnek, hatónak, aktuálisnak tartani. A nagyszerű szobor készen van s egészen

mellékes, hogy még ércből kiöntve is ott búsong az Akadémia előtt.

Az még nem a legrosszabb, ha valakit, akár Széchenyi Istvánt is, egy pompázó jelzővel s egy klasszikus ódával szoborrá varázsolnak nemzete számára. Elvégre van ebben olyan is, ami kijár neki. Azt meg éppen örvendetesnek kell tartanunk, hogy a kiegyezés liberális nemzedéke megbírálta és visszautasította „a legnagyobb magyar” művét. Zichy Antal szerint a fejlődés nem Széchenyinek adott igazat, mert ő „kelleténél kevesebbre becsülte nemzetünk életképességét” s a nemzet pusztulásáról jajongott jóslatai „szólamok” voltak, melyeket „nemcsak készpénz gyanánt nem fogadtunk el, hanem határozottan visszautasítottunk s egy cseppet se bánjuk a közforgalomból azóta történt kiküszöböltetésüket.” Beöthy Ákos szerint a nemzetnek „nem volt oka megbánni” a Széchenyi „lángeszű rögtönzéseitől”, „szóvirágaitól”, „szörszálhasogatásaitól”, „egyoldalúságaitól”, „tárgyi tévedéseitől” és „alaptalan aggályaitól” való elfordulását. Mindez legalább feltételez egy öntudatos szembeállást, egy meggyőződéses leszámolást s így még mindig élőnek mutatja azt, akivel vitatkozni és ellenkezni kell.

A legrosszabb csak ezután jött. A Széchenyi-kultusz. A füstölés és ünnepi táncléjtés a szobor körül. „Utóbbi évtizedeink Széchenyi-kultuszának — mondja Szekfű Gyula a Három nemzedékben — nem a húsból és vérből álló ember, hanem egy elvonatkoztatott fogalom, dogmaszerű konstrukció volt a tárgya... Nem azt kerestük, mit mondott és mit csinált Széchenyi, hogy utasításait követve rendeztük volna be életünket; megfordítva jártunk el: megállapítottuk, hogy mit csinálunk jómagunk és a mi tetteink elismerését, jóváhagyó bizonyítékait kerestük elő Széchenyi műveiből”.

Így állott elő a megemlékezések, tanulmányok, alkalmi elme-futtatások és még alkalmibb szólamok rengetege, melynek, minden fája mögül más Széchenyi bukkan elő, mindenféle Széchenyi, a saját műveiből kiszakított mottók jelzőtábláival a nyakában, de döbrent idegenséggel tekintve egymásra. A szobor helyett a szoborcskák százai emelkednek s egyetlen egy sem ömaga. Szegény, ő mindenben „a legnagyobb magyar” lesz, mert mindent és mindenkit igazolni lehet egy-egy mondásával, lévén neki a részletekben annyi ellentmondó kijelentése, amennyit csak akarsz. Művei nemzeti Bibliává lesznek, tudniillik úgy használják őket, mint a Bibliát: egészében igen fáradságos és unalmas lévén megemészteti, mindenre lehet kikapdosni belőle dicta probantia-kat. Egy

ilyen sokszoros szobrosításnak megdöbbentő következményei vannak. A Hitel szerzője elveszti, szükségképpen elveszti a saját „hitelét”, éppen mert mindent lehet vele bizonyítani, mindenre csodálatosan talál és mindent előre tudott. Zavaros, homályos, nyomasztó és unalmas ködfelleg lesz belőle s „eszmevilágát” a végén már kénytelenek vagyunk futva kerülni, hogy bele ne bolonduljunk. Emlékezem, hogy reám és akkori ifjú társaimra a háború előtt ezt a hatást tette a Széchenyi-kultusz; a leghatározottabb „hamisság” csengett belőle a fülünkbe s nem ennek a kultusznak érdeme, — vagy ha az, akkor fonák-módon — hogy néhányan elővettük és kivonatoltuk magunknak a Hitelt és a Kelet Népét (most már nem tudom, miért éppen ezt a kettőt) s megdöbbenve állapítottuk meg, hogy Széchenyi egészen mást akart és ő maga teljesen ellentéte volt annak, ami az utóbbi időkben az ő nevének szankciójával történt Magyarországon.

Persze, előttünk akkor nem állott még világosan, voltaképpen sehogyse, a magyar liberalizmusnak az a képe, amelyet Szekfű Gyula elemzett ki és rajzolt meg később s amely magyarázatát adta a Széchenyi-kultusz ürességének és eltévesztett voltának. Mi, őszintén szólva, azt hiszem, az összes érettségizett magyar ifjúsággal egyetemben csak egyetlen tételt őriztünk Széchenyiről, mint mindenre elégséges dogmát. Azt, hogy ő előbb gazdaggá akarta tenni Magyarországot, lévén a gazdagság a függetlenség alapja, ellentétben Kossuth-tal, aki előbb szabaddá akarta tenni a nemzetet Ausztriától, mondván, hogy ráérünk gazdagodni azután is. A tankönyvekben ez a szobor állott és a Széchenyi-kultusz háborúelőtti fölburjánzása ezt a képet kuszálta össze-vissza bennünk, nyugtalanítóan sokarcúvá, de nem meggyőzővé téve az egyszerű és könnyen elintézhető bölcseséget. De Széchenyi mindenképpen halott volt nekünk és szobor volt az egész nemzedéknek, ez bizonyos.

Érdekes, hogy Szekfű tud még egy másik szoborról is, ami nekem idegen. Az én nemzedékem Széchenyit és Kossuthot ellenségnek látta. Mi természetesen Kossuth-pártiak voltunk. Szekfű pedig azt írja: „Az igazi Széchenyit már csak azért sem ábrázolták e kor szakfőrfiai igaz valóságában, mert féltek a hagyományos Kossuth—Széchenyi ellentétet megbolygatni, nehogy határozott állásfoglalással felingereljék a közvéleményt. A Széchenyi—Kossuth-dilemma elől fázósan kitérve, két jelesünket a weimari Goethe—Schiller-szobor hasonlatosságára, baráti kézfogásban ábrázolták”. Reám legalább ez a szobor sohasem hatott, nem is láttam meg. Lehet, azért, mert én a weimari szoborban sem hittem soha.

A szobor ellen mindig élt a tiltakozás és az élő, valódi Széchenyiért folyt a küzdelem, noha dübörgőbb és színesebb rakéták elnyomták is.

Kemény Zsigmondnak köszönhetjük az első pörölyütést a Kossuth által emelt Széchenyi-szobron. Ő állapította meg — és pedig magának Széchenyinek kijelentéséhez híven, — hogy a legnagyobb magyarnak bebalzsamozott ember valami más, — a leghivebb magyar volt. Ezt a jelzőt Széchenyi maga adta magának: „nálamnál őszintébb és hübb magyar egy sincs, erre esküszöm”. Kétségtelen, hogy ez a hűség az, amely Széchenyi lelkéhez és életéhez az egyetlen nyitókulcsot adja. Ezen az alapon indult meg Kemény, helyesen választva a lélektani utat a szobor életretámasztására. Művészetének az adta a legnagyobb hitelt, hogy maga is konzseniális lélek volt s ez a tény mindig is döntő lesz a Széchenyi-probléma megoldásában. Mindig csak azok tudnak közelférközni hozzá s megszólaltatni szellemét, akik képesek „árnyékát” a maguk rokon-vérével itatni meg. Kemény idegzetében és lelkületében ott van ez a rokon-vér, legalább Széchenyi óriási lényének egyik, — tragikus — vonását illetően s ezért jellemrajzában a tragikus Széchenyi tiszta, igaz hangon szólal meg. Ember lesz a szoborból s titkok oldódnak meg a magyar ködben. De Kemény harca mégsem tud győztes lenni. Nem az az ember, aki nagy közvéleményt mozgathat meg. Csak kevesek számára gyújt intó s további kutatásra hívogató világot. Halottidéző látását elfelejtik. Annál inkább, mert közben őmaga is szoborrá merevedik a tankönyvekben.

A másik nagy szobortörő és életrehívó, szintén konzseniális lélek Péterfy Jenő, aki Széchenyi leveleinek vizsgálata és Grünwald Béla „Az új Magyarország” című művének bírálata kapcsán rendkívül finom, mély és eleven képet rajzol Széchenyi lelkéről. A legfontosabb az, hogy ő Széchenyiben nem eszméket lát, hanem egyéniséget, melyből kiömlik s mellyel összenő, tragikus eltéphetlenséggel, egész életműve. Ez a szemlélet, — tipikusan Péterfy-szemlélet — megint a tragikus Széchenyit vetíti elénk, mint akivel az ő egész lénye összhangzásban, végzetes hasonlóságban, sorsközösségben van. A magyarázat szubjektív forrásokból fakad, de ez a szubjektivitás ebben az esetben teljesen hitelreméltó, mert életet önt Széchenyi árnyékába s bár egyoldalúan, valóságossá telíti azt.

Széchenyi nem egyensúlyozott lélek. Nyugtalan, szeszélyes, könnyen képzelődésre hajló, idegesen érzékeny s ez a folyton hullámzó lelki fluidum az, amely benne nagy ellentéteket képes ösz-

szehozni és egységbe kapcsolni. Szellemében az értelmi egoizmus uralkodik, mely az embereket pusztá eszközöknek veszi céljai szolgálatában, de viszont ezt az intellektuális réteget a legcsekélyebb érintésre elborítja az érzelmesség forró s néha vak hulláma, mely miatt mindenkiről hamar tételezi fel a rosszat s képes nemcsak a fellobbanó haragra, de a mániáig izzó gyűlöletre és bosszúszomjra is. Az értelem sáncait más erő hulláma is csapkodja: a víziós és hallucinációs fantáziáé, mely a valóság méreteit fonákul eltorzítja, főleg a saját személyére való vonatkozásokban. Ezért növeli meg az akadályok és ellenségek képét önmaga előtt s ebből fakad saját bűneinek óriási méretűvé növelése, viszont felemelő látásainak, a megvalósítandók eljövendő beteljesülésének ragyogása is innen árad. Főleg az egyenrangúakkal szemben, metsző arisztokratikusság nyilvánul meg szellemében, de a legsimább diplomata-ság is; folytonosan tevékenykedő életéből hamleti, tépelődő kedély mélyről jövő, önkínzó monológjai szűrődnek elő. Hogy műve életének, egyéniségének kibontása s a kettő teljes egységet jelent, azt mutatja az, hogy az egyén életének irányítására ugyanazokat az elveket tanácsolja, mint az országéra: az erők koncentrációját, az anyagi függetlenséget, a fontolva haladást, a lépésről-lépésre javítást, a közjóra való tekintetet. Amely elvek alkalmasak az egyén lelki-tesztí zürzavarának, gatlásainak leküzdésére, ugyanazok alkalmasak egy ország kaotikus zürzavarának, bajainak orvoslására is, hiszen az ország éppen olyan organizmus, mint az egyéni ember. (Azt a gondolatot, melyet itt Péterfy érint, mint az egész életmű tengelyét, kimutattam Bethlen Gábor országalkotó művében *Egyedül* című könyvemben.) Ezek az elvek tehát nem „eszmék”, hanem az ő egyénisége maga, melyből műve sarjad és megérthető s éppen ez az egység teszi tragikussá, mert fordítja önváddá Széchenyire nézve a nemzeti katasztrófát. Péterfy elemzésének súlypontja azonban azon a meglátásán nyugszik, mellyel — Grünwaldal szemben — pompásan bizonyítja, hogy ez az ellentétek közt hullámzó tragikus lélek nem beteg, hanem egészséges lélek.

Ez a probléma Széchenyi megítélésének egyik sarkpontja. Állandóan voltak, akik egész életét, művét és tragédiáját betegségből, éspedig idegbajból vagy örületből akarták megmagyarázni. Grünwald nem ezt teszi, hanem két Széchenyit vesz föl: az egészségest, aki tevékenykedett és egy beteget, aki összetépte önmagát. Méghozzá felállítja a dualizmust a testi Széchenyi, mint beteg és a lelki Széchenyi, mint egészséges közt. Péterfy a született pszichológus és a képzett filozófus biztonságával mutatja ki,

hogy az ember egységében ez a két lény és ez a dualizmus nem tartható fenn és hogy az idegbajos embert nem lehet összegezgetni az öntudatos tevőkennyel. Grünwald Széchenyije reménytelenül ketté van tépve s ami a legrosszabb, az író annak a téves eszmének áldozata, hogy a „rossz” testi kategória, a „jó” pedig lelki, holott az ember egységében mindakettő egészen más, tudniillik erkölcsi realitás, melynek egyformán vannak testi és lelki vonatkozásai. Péterfy a maga részéről hajlandó azt tartani, hogy Széchenyi összeomlásában már lehet lelkibetegséget megállapítani. A túlfeszített idegzet beteg idegzet, noha ez a betegség nem örüllet, elmebaj, hanem egyszerűen idegbaj, idegzeti kimerülés és zavar. Ezért mondja mély igazsággal ki ítéletét: más dolog az idegbajt egy élet forrásának, csirájának állítani, s egészen más egy túlfeszített élet végének látni.

A kérdés most már az, hogy van-e olyan döntő kritérium, amely a Széchenyi-életmű egészére nézve végleges ítéletet hozhat az egészségesség vagy betegség rejtélyében? Péterfy szerint van és ezt a kritériumot ő fellebbezhetetlen intuícióval — konzseniálisan szenvedő lényének mélységes bizonyosságával — látta meg és vetette a mérlegre. Széchenyi életének és műveinek egészét és egységét tekintve, az átfogó és igazságos pillantás azt állapítja meg és egyebet nem állapíthat meg, hogy bár Széchenyi lelki életének falait állandóan csapkodják a hullámok, de a fundamentum, az ő intellektuális és erkölcsi öntudata és jelleme, rendíthetetlen marad. Nyughatatlan lélek, de a jó delejtű is nyughatatlan és mégis mindig helyes irányban mutat. Az élet sarkpontjai és céljai, amelyek felé egész élete mutatott, azaz Széchenyi életiránya mindig, állandóan és változatlanul, még a sötétség mélypontján is helyes volt, egészséges és nemes. Ez a tény az, amit letagadni nem lehet s ami Széchenyi életművének egyensúlyát, tehát egészséges voltát végre is minden kilengés dacára biztosítja és hirdeti.

Van még Péterfynek egy nagyon figyelemreméltó megállapítása Széchenyi emberi lényére vonatkozólag, s ez az, amellyel a Széchenyi—Kossuth-problémát világítja meg. Az ellentét, a harc Széchenyi és Kossuth közt történeti tény, amely saját nyilatkozataival van dokumentálva. Ennek az ellentétnek megmagyarázására a kortársak és a későbbiek sokféle módon törekedtek és érdekesen, csaknem kivétel nélkül Széchenyi rovására. Féltekeny volt, saját eszméinek kisajátítását látta, gőgös gróf volt a fiskálistpolitikussal szemben, az öregedő ember irigysége élt benne a fiatal népszerűsége miatt. Péterfy szemében a fontos az, hogy a látszólagos azonosság, az elvek és a törekvések egyezősége mögött mu-

tasson rá az áthidalhatatlan szakadéokra a két lélek között. Széchenyi maga mondta, hogy őt a „modor” választja el Kossuthtól. Ezt kicsinylik le azok, akik nem látnak lényeges különbséget s azért külsőleges, kicsinyes és dehonesztáló okokat keresnek Széchenyiben. De Péterfy szerint a modor minden, mert ez Széchenyi lényegét, egész lelkét és életét jelenti. (Mondhatjuk, ez a „modor” a Széchenyi-élet szerkezete, stílusa, belső ős-modellje, melyet ha kivesszünk belőle, nem Kossuth marad, hanem semmi.)

Mai szemmel nézve már érthetetlen (bár a Szekfü megvilágításában történetileg nagyon is érthető), hogy Kemény Zsigmond és Péterfy Jenő meglátásának, szoborrombolásának és élet-támasztásának semmiféle visszhangja nem volt az iskolai tanításban és a közvéleményben s ezek dacára kialakult és minden emberit és igazat elborított a Széchenyi-kultusz álvevetációja, úgy-hogy a háború utáni nemzedék előtt Széchenyi már csak nagy név, üres fantóm, teljesen élettelen, közönyös, jelentesteién múlt volt: unalmas szobor.

Egyes mélyrenéző szellemek kiáltásai (Imre Sándor Széchenyi nevelési jelentőségét, Ravasz László Széchenyi prófétai jellegét emelik ki a „felékesített” síremlék alól) visszhangtalanul veszttek el a „kultusz” hamis kórusában.

II.

A SZOBOR FELTÁMAD. AZ ELSŐ IGAZ KÉP

1813-ban egy fiatal magyar huszárfőhadnagy, gróf Széchenyi István porosz tisztek előtt kijelenti, hogy Ausztria egy század eltelte előtt minden győzelme dacára széthull, mert részei egyenlőtlenek s mindinkább eltávolodnak egymástól.

A század letelik s Ausztria, magával rántva Magyarországot is, 1918-ban összeomlik. S ekkor megrázkódik a szobor. Egyszerre rettenetesen elevenné lesz. „Szólamai”, „szóvirágai”, „egyoldalúságai” borzasztó realitássá tüzesednek. A nemzethalál, a „teljes felbomlás” kicagott és vétkes könnyelműségnek bélyegzett vad próféciai fölmerednek a nemzet előtt, mint sírjukból kikelő sápasztó kísértetek.

Széchenyi István kétségbeesett győzelmet arat egykorú ellenfelein, aztán az egész liberális korszakon és a saját hamis kultuszának művirágain taposva beledobban nemzete rémült szívébe.

Ítélet már maga az, hogy váratlanul jön és készületlen, elfe-

lejtkezett nemzedéket talál. Hiszen évekkel a katasztrófa előtt ott verdesett már a lelke a magyar égen, a „pacsirtaálcás sirály”, Ady Endre nyugtalan sikongásaiban.

Ki hitt neki?... Sőt még az összeomlás után is ki hisz neki?... A boldog nemzedék nem akar tudni a tragédia belső okairól, a Magyar Parlag (Ady szerint A magyar Ugar) „éggig-érő giz-gaz”-áról, a nemzeti bűnökről. Véletlen, külsőlegesen, végzetes erőütközések áldozata az igaz, a jó, az ártatlan magyar nemzet. „A leg dicsőbb korszakot” siratja a trianoni magyar a kiegyezés óta eltelt évtizedekre gondolva.

Széchenyivel azonban különös dolog történik. Nem akarják tudomásul venni, hogy ő volt a próféta, aki mindezt belső okból látta és jövendölte meg. A saját magában, eszményeiben és téveszméiben csalódott generáció úgy menti meg Széchenyibe vetett öröklött kegyeletét s így voltaképpen az önmagában való hitet, hogy visszaparancsolja szoborrá, érinthetetlen, szent, magas bálványá s egész dühével Adyra zúdul... és milyen borzasztó és hihetetlen nekik, ha valaki azt meri mondani, hogy voltaképpen Széchenyit szaggatják és átkozzák benne. Széchenyinek ismét szoborrá kell lennie, lelkének ismét abszolút, azaz hatástalan igazsággá párolognia, hogy ne kelljen felelősséget vállalni, bünbánatot tartani és megtérni.

Igaz, hogy Adyt erkölcsi alapról támadták s ezt az alapot Széchenyiben soha senki meg nem támadhatta. De ebből a hadállásból Ady magyarságára lövöldöztek s ezek a lövedékek Széchenyi szobráról pattantak vissza. Mert Ady magyarsága Széchenyi magyarságának egyik része. Ha már az Ady-támadás erkölcsi fedezőke szóba került, ki kell fejeznem azt a véleményemet, hogy ezt a támadást jogosultabbnak ítélné a jövendő, ha a támadó generáció Széchenyi magyarságát, annak bünbánatra hívó és megtérést parancsoló összes következményeivel vállalta volna. Így azonban a támadás mindörökre magán fogja viselni azt a nem alaptalan gyanút, hogy vakláрма volt, mellyel a harcosok elterelték a mások és a saját figyelmüket a lelkekre szegződő, kéйдőrevonó és ítélő szemek: Széchenyi szemei elől.

A szobor azonban feltámadt már és többé senki vissza nem varázsolhatja. Mint eleven lelkiismeret, gyűjtogatja a lelkeket és sokszor nem a maga neve alatt és a mások szavain át, de ő beszél a magyar lelkiismerethez és bárhogy is folyik ellene még ma is az ellenállás, miközben szobra előtt továbbtáncolnak és tömjéneznak, az új magyar öntudat, az újjászülető Széchenyi-öntudat már elindult hódító útjára mindenütt, ahol magyarok élnek. A kritikai

nemzetszemlélet és szeretet, megváltozott korformákban, de azonos értelemmel tör magának utat a magyar jövőndőbe. És ez most már valóban és véglegesen a lét és nem-lét kérdésévé vált reánk nézve. Ha Széchenyi sötét próféciai mégegyszer kénytelenek lesznek megvalósulni, akkor nincs többé magyar jövőndő. Ennek csak egyetlen ellenszere lehet: ha az ő ragyogó próféciait valósítja meg a fiatal magyarság.

De ehhez magát Széchenyit kell megismerni, valóban élővé kell tenni a szobrot a magunk számára, hogy ő maga, a saját neve alatt, a maga Génusza által hasson és tevékenykedjék bennünk.

Erre nézve mindjárt a nagy katasztrófa utáni első lélekzetvétel idején kísérletet tett Szekfü Gyula a „Három nemzedékben. Ő is odasorakozott a szobor ellen harcolók kicsiny csapatához. Művének jelentősége az, hogy a szellemtörténet tudományos módján előkészítette Széchenyi igaz megismerését és megértését. (Kalauzolás mellett nagy haszonnal kezdheti meg bárki is a Fekete—Váradi: „Széchenyi vallomásai és tanításai” című antológia tanulmányozását, melyen keresztül közel juthat Széchenyi lelkéhez és felkészülhet művei teljes megismerésére.) Ő állította be először Széchenyi alakját a liberális hagyományba s ezzel megvilágította a hamis Széchenyi-kultusz okait. A liberalizmus elvontelveken nyugvó rendszer volt, Széchenyi pedig ilyen elvi rendszert sohasem alkotott, egyáltalában nem állott „elvi” alapon és ami a legfontosabb, sohasem volt híve, ellenkezőleg mindig ellensége volt a liberalizmus elvont „szabadság-egyenlőség-testvériség”-elvének. Az igazi Széchenyi nem állott semmiféle idegen hatás alatt, teljesen eredeti, magábólteremtő egyéniség. Ez a megállapítás világfordulást jelent a Széchenyi-pobléma megoldásában, mert visszavezet a szobortól az emberhez, az élet forrásához és csirájához. Szekfü bátran kimondja, hogy Széchenyinél a politika személyes ügy, a lelki konstitúció szülőtte (vetülete), lelki konstitúciójának alapja pedig magyarsága. Vallja Kemény Zsigmondal, hogy Széchenyd a leghívebb magyar. De egyúttal a legteljesebben ember is, mert életének alapigazsága és törekvése egy teljesen lelki, általánosan emberi gondolat: az ember egész erkölcsi lényének kiművelése. Egyedül ez lehet a nemzeti élet programja is, mert az igazi magyar eszmény csakis a legigazabb emberi eszmény lehet. Mihelyt ezt a célt a valósághoz méri, azonnal ott áll előtte a gát, aminek szétrombolása lesz élete műve: a négy nemzeti bűn, a hiúság, szalmaláng, lustaság és irigység. A gát nem külső, a baj nem a külső világban van, hanem a magyarság belső, lelkivilágában, tehát nem a viszonyokat kell megváltoztatni, ha-

nem a magyarság belső, lelki világát. Mi ennek az útja! Csak egyetlenegy lehet: az egyéneken át nemesíteni meg a nemzetet. Miután „csak magunkban van a hiba”, nem szabad megcsalni sem magunkat, sem más külső okok keresésével, hanem a valót kell megismerni. A lelki független ember megteremtése a politika célja. Mitől kell függetlennek lenni? A szenvedélyektől. Ezeket pedig csak észszerű gondolkozással lehet leküzdeni és szavak helyett tettekkel. Minden életnek és haladásnak a szenvedély és az ennek hízelgő érzelmi politika az ellensége, tehát a politikában minden szenvedélykeltő problémát kerülni kell s az ész szempontjai szerint kell a nemzet életét irányítani.

Ebből a világos lelki alapból következik Széchenyi konzervatív gyakorlati politikája, mely három problémakört érint: a magánjogi, a közjogi és a nemzetiségi kérdéskomplexumot. Az első körben Széchenyi reformideái, kezdeményezései és gyakorlati tettei tűnnek fel. Mindezek mögött egységes törekvés él: olyan alkotmányos viszonyok létrehozása, melyek által egyéneink keresztül az egész nemzet lelkiileg emberré nemesedhetik. Mindaz, amit hangoztat és tesz, bármilyen sokfelé-ágazó s látszólag szakadozott (anyagi jóllét, jog, társadalmi alakulatok, technika, közlekedés, tudomány) mégis egy alap gondolat szülte: a lépésenként való haladás elvének a speciális szükségletekre való alkalmazásáé, mely által a faji tulajdonok rossz vonásait paralizálni s a jókat kifejleszteni akarta. Maga se tagadja és nagyon fontos tudni, hogy számtalan gyakorlati tevékenysége voltaképpen csak fogás, mely által az egyetlen, lelki és erkölcsi célhoz közelebb juthat.

A közjogi kérdés az, amely Széchenyi életének stílusát, Péterfy szerint „modorát” oly mélyen érinti, hogy tragikumává válik. Konzervatív meggyőződése az, amelyet az erőviszonyok biztos és teljes ismeretére épít, hogy Magyarország és Ausztria kapcsolata felbonthatatlan, illetve erőszakos felbontása a magyarságra végzetes lenne. Kétségbeesett féltékenységgel dolgozott azon, hogy a közjogi kérdés vitatása a magyar politikából kikapcsoltassék s hogy a teljes és kizárólagos erő kifejtés a fokozatos gazdasági és erkölcsi haladásra forduljon. A kuruc és labanc-magyarság kölcsönös elítélteit, az „ex principio” és a „de facto” — álláspontok robbanó végleteit egész lelkével akarta kiengesztelni és megegyeztetni a belső haladás iránti nemes szenvedély összeolvasztó felköltésével. Hovatovább ez lett legszemélyesebb, leg-egzisztenciálisabb életkérdése, művével való teljes azonosulásának szinte már exaltait hangoztatása és ebből szállt ki a tragédia felhője, villámokkal terhesen. Itt van a Széchenyi látszólagos követ-

kezetlenségének titka, mellyel szembeáll addigi követőivel, megváltoztatja álláspontját, elfogadja a királyi és császári titkos tanácsosságot, a bécsi állami megbízásokat, lényében előtérbe jut az arisztokrata és a saját reformjaira féket vető, néha magával ellentétesen nyilatkozó konzervatív politikus, mert rettenve látja, hogy Kossuthék éppen a közjogi kérdést tolják a politika központjába, felkeltik az általa önmagában és a nemzetben végzetesnek ismert szenvedélyeket s ledöntik mindazt, amit ő felépített. Nem elleneztek semmit, amit ő alkotott, csak félrelöktek és mellékesse tettek mindent, ami a közjogi problémát háttérbe állíthatta: szóval Széchenyit magát. A magyarság megoszlásában és a közjogi forradalomba való feltartóztatlan rohanásában „füstbemelegy” élete. Miután hiába próbálja ezt megakadályozni, megpróbálja részvétel által belülről fékezni s mikor ez se sikerül, önváddá fordítja a nemzeti katasztrófát és összeomlik alatta. Igaz, legigazibb magyar tragédia.

A nemzetiségi kérdés kibontakozása voltaképpen ezt a tragédiát színezi és mélyíti. Széchenyi nemzeti eszménye az emberi műveltségé magasztosult magyarság. Ezt értette ő „nemzetiség” alatt. De nem az idegen nemzetiségek magyarosítását, még hozzá radikális, kíméletlen módon, ő magyarosítani a magyarokat akarta s nem az idegenajkú állampolgárokat. Prófétaileg, megrázóan hangzott, hogy a magunk fájtájának ilyen túlbecsülése halálos. (Ez volt az a lecke, melyet sem akkor, sem azután nem tanultak meg tőle s ami megásta az imperáló magyar nemzet sírját!) Ausztriát is végzetesnek tartotta a közjogi kérdés erőszakos megoldása esetén, de annál inkább végzetesnek, ha a saját magukban is túlnyomó nemzetiségek fordulnak szembe az erőszakosan magyarosítani akaró nemzettel. Hogy milyen igaz volt, legalább ma már tudjuk.

Mindezekben Széchenyi nem állott elvi magaslaton, irtózott az általános elvektől, mindig konkrét, gyakorlati és fokozatosan haladó magatartást vallott. Ezért nevezhető konzervatívnak, de nem pártszerűleg, mert sem a magyar, sem a külföldi konzervatív politikai pártok mértékének nem felel meg. Szekfü szerint Széchenyi konzervatívizmusa a „méltányosság” princípiumán nyugodva, a germán-keresztyén politikai elv, lényegében a szentistváni magyar keresztyén gondolat kivirágzása, nem liberális, hanem romantikus stílusban. Ez a keresztyén romantika nagy, mert egy nemzet erkölcsi felemelését munkálta s ezért az övé az egyetlen „keresztyén magyar társadalmi és államfelfogás”, ő az egyetlen keresztyén magyar államférfi.

Szekfü híven és világosan komponálta meg Széchenyi politikájának gondolatvilágát. Igazságosan és erőteljesen vezette azt vissza emberi, személyi, lelki alapjaira s tisztázta szellemi karakterét, beállítva őt korának és az egyetemes magyarságnak megértető szövetébe. Konstruktívából Széchenyi tragikumának és aktuális jelentőségének addig ilyen egyetemes-értelműen nem ismert képe bontakozik ki. Nagyban hozzájárult tehát ahhoz, hogy a szobor és kétértelmű kultusza helyébe az igazi Széchenyi és a helyes Széchenyi-követés léphessenek. Ha lehet ellenvetést tenni munkájával szemben, akkor leginkább azt lehet — de viszont feladatának köre és jellege ezt is magyarázza —, hogy a rendszer-telen, elvi alapokat mellőző és nagyon is vulkanikus Széchenyit túlságosan egyöntetűvé, átlátszóvá, egyszerűvé, logikussá és megérthetővé tette. Amit kidesztillált ennek a hatalmas folyónak aranytartalmú iszapjából, az bizonyára vitathatatlanul igaz. A képet csakis az teszi vázlattá, amit — azonban talán szükségképpen — kihagyott belőle. Így van valami mesterségessége, csinált-sága, tudósi lesimítása az ő Széchenyijének, de az bizonyos, hogy Széchenyi semmi esetre se kevesebb, hanem csakis több lehet annál, amit belőle adott. És biztos az is, hogy azzal, amivel több, a Szekfü képe csak igazabbá, még emberibbé és még aktuálisabban jelentőségessé válhatik.

III.

ERŐFESZÍTÉS AZ EMBERÉRT

Mindezeideig a legizőbb szenvedély a szobor ellen és a legnagyobb erőfeszítés az emberért Hegedűs Lóránt vállalkozásában jelenik meg, akinek új könyve „Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája” a legérdekesebb, legtanulságosabb és legtiszteletreméltóbb írói kísérletek közé tartozik.

Mint a mű címe is mutatja, Hegedűs ezt a modern és korunkra mindinkább jellegzetessé váló módszert alkalmazza a Széchenyi-problémára, mely számotvetve a tudományos esszé szükségképpen rendszerező s ezzel együtt elvonó természetével, alkalmasabb, hajlékonyabb formákat keres az élő ember megközelítésére s viszont, mivel problémáról, még pedig a legbonyolultabb lelki-történeti-politikai problémáról van szó, nem elégedhetik meg a másik végtelennel: a tiszta regény kizárólag esztétikai mértéket ismerő műfajával sem, még ha arra teljes mértékben meg is volna a hatalma.

Így hát Hegedűs szembekerült az irodalom legkorszerűbb problémájával, annak a műfajnak titkával, melynek megoldására manapság az egész világirodalomban történnek nagyszabású kísérletek: az esszé és a regény között, vagy felett álló új forma kérdésével. A Széchenyi-probléma kiváltképpen igényli ezt az új formát. A történeti regény romantikus hőskultusza az igazi Széchenyiből megint csak szobrot formálna, az esszé lélekelemző, kritikai-tudományos módszere az ember szintetikus egységét, eleven valóságát okvetlen megint megszegényítené és rendszerré kerekítené. Ezzel szemben Széchenyiben egy egész csomó kész regényanyag és egy egész csomó esszéanyag van együtt. Széchenyiről nincs miért regényt írni, mert tartalmilag nincs szükség költői leleményre, költött miliőre, alakokra, cselekményekre ahhoz, hogy személyiségét élővé, igazzá tegyük: őmaga ad ehhez bőven elég konkrét anyagot. De Széchenyit tudományosan kimeríteni teljesen lehetetlen, mert az értelmi munka szigorúan logikai módjai elől személyiségének éppen a magvát illetőleg elrejtőzik, viszont csakis kritikai módon és tudományos ismeretekkel lehet hozzáférni sok-sok olyan tényhez, ami nélkülözhetetlen az ő megértéséhez. Széchenyi életretámasztásához tehát kétféle képesség szükséges: kritikai tárgyismeret és intuitív fantázia, melyeknek a kompozíció egységében kell találkozniuk és vegyülniök. Hegedűs teljes hévvel az igaz Széchenyit keresi és törekszik kiformálni. De nem az esztetikailag, hanem a történetileg igazat. E kettő között van különbség, mert ha a művet esztetikum uralja, az öncélú művészi, akkor a követelmény súlya az emberileg igazra esik, melynek nem okvetlen és nem százszázalékgig kell egybeesnie a történetileg igazzal, miután a művésznak joga van újjáteremteni és megkorrigálni a természetet és történetet. Ha a történetileg igazat keressük, akkor törekvésünk lényege szerint nem művészi, hanem tudományos. Ez a tudományos igazság is igaz kell hogy legyen emberileg, mert embert keres a történelemben, de ha a megtalált emberi csonka, fogyatékos, aránytalan lesz is, a munka értéke annál nagyobb lesz, ha ezt az igazságot hozza ki becsületesen és teljesen s csak rovására megy, ha idealizál, vagy átértelmez. Most a kérdés az, hogy a történetileg tehát tudományos értelemben igaz Széchenyi kinyomozása és ábrázolása mit követel az írótól és mit enged meg neki? Az adott esetben kétségtelenül olyan feltételek is vannak, melyek a művészetben lényegesebbek, mint a tudományban: az intuitív fantázia és az elhithető ábrázolás követelményei. A feladatot tehát abban lehetne körvonalazni, hogy a Széchenyi-rajznak tudományosan tényszerűnek és következtetéseiben, megoldásaiban tudományos

érvényűnek kell lennie, de tárgyának természeténél fogva mégis rajznak, ábrázolásnak kell lennie, mely nem tételekben ágazik szét, hanem vonásokból egyesül az élet portréjává. A művészi feladat így a logikai és pszichológiai anyag intuitív beolvasztásában, a művészi kompozícióba való rendezésben és mindenekfelett a szemlélet egységében van adva.

Hegedűs könyvének címe kétértelmű. Ha például ez volna a címe: Széchenyi életének és éjszakájának regénye, sokkal világosabb lenne az író szándéka. De mivel a „regénye” kifejezés alól „az éjszakája” kifejezés ki van véve, el van különítve, nem tudjuk biztosan, hogy mit akar? Éjszakájának regényes megindokolását-e, vagy életének regényét, melyhez éjszakájának leírása csak függelékül csatlakozik hozzá? Azt jelenti-e a cím, hogy Széchenyi éjszakájának rajzában nincs regény, csak tények felsorolása, míg a többiben regényes átköltéssel van dolgunk, vagy azt, hogy a művészi és tudományos igény kifejezetten ketté van választva a könyvben? Vagy végre azt, hogy nem a könyv regény, hanem Széchenyi élete maga s ez a regény tart addig, míg az éjszaka rettenetes realitása beáll? Látható, hogy itt nem felületes bogarászásról van szó, hanem egy bizonytalanságról, melyet már a cím is tükröz s a melyről az egész könyv is tanúskodik, úgy a szerző szándékait, mint az írói kivittelt illetőleg.

Természetesen megkíséreltem a magam számára eloszlatni azt a homályt, amit az író sem magára, sem könyvére nézve nem oszlattott el. Úgy találtam, hogy akár a könyv egészére, vagy részeire, akár magára Széchenyi életére, vagy annak egy részére vonatkozzék is a „regény” kifejezés, az író mindenképpen magáravette s igényli azt, hogy könyvét a regényes jellegnek megfelelően tekintsük. Ennélfogva nekünk is igényelnünk kell tőle, hogy ennek a jellegnek megfelelően. Én azt gondolom, hogy Hegedűs a regényszerűséggel kettős célt akart elérni. Bár szándéka, törekvése kifejezetten és hangsúlyozottan a történeti igazság és a történetileg létezett ember valóságának földerítése, — s ezt a szándékát tartom én igazán tiszteletreméltónak és értékesnek, — több szabadságot akart magának biztosítani a fölfedező útra, mint amit a szigorú tudományosság szabályai megengednek, mert érezte, hogy több is kell hozzá; másrészt óvatosan akarta biztosítani magának azt a lehetőséget is, hogy ha valaki túlszubjektívnek vagy túlmerésznek tartaná eredményeit, a kifejezett regényesség költői szabadságával védekezhessék ellene s módja legyen a legföltettebb és ezért szemérmesen kendőzött igazságainak a tudományos kritika kíméletlen világossága előtt való kivonására. Ennek dacára is teljesen

látható, hogy Hegedűs éppen ezekre az igazságokra helyezi a legnagyobb súlyt, ezekben hisz a legfeltétlenebbül s ezeket tartja döntő érvényűeknek. Ezt fejezi ki ömaga így: „Fantasztikus képázat: mely egyben igaz és való”.

Ha nem mondaná is, könyve meggyőzően dokumentálja azt, hogy a tárgy forrásainak, elsősorban magának Széchenyi műveinek, azután a reávonatkozó szakirodalomnak teljes birtokában van. Tényismerete nagy terjedelmű és mély. Éppen ez a sokrétegű és változatú anyag ingerli őt az egyetlennek, az igazinak kifejmálására. Maga a formáló gondolat azonban jellemzően nyilatkozik meg az anyag kiválasztásában és beépítésében. Minden téglá igazi, minden kődarab valódi — önmagában. Nincs szándékos kiszakítás, megcsonkítás, belemagyarázás, kitoldás, átértelmezés. De van ösztönös és tudatos válogatás. Az író mélyen behatolt az egész Széchenyibe. Másoktól szerzett szakismereteit az egyéni töprengés, elmélkedés, átélés kincseivel gazdagította. Mikor aztán a kifejmáláshoz látott, egyéni megérzései és látásai lettek az anyag kiválogatásának vezérfonalaiává s így hangsúlyt kaptak részletek, melyek talán nem is hangsúlyozottak magában Széchenyiben és egészen homályba kerültek mások, melyekre maga Széchenyi élesen világított reá. Ilyen a „lő”-motívum Széchenyi életének ritmusában, mely túl van hangsúlyozva, ilyen a Crescence-probléma kifejmálása, melyből elmarad a kellően hangsúlyozott kiemelése Széchenyi naplója 1836 február 4-től szeptember 9-éig terjedő feljegyzésének, ez a megrázó és a lélek mélyére világító dokumentuma a szűk-ségképpeni kilobbanásnak és megdermedésnek.

A mű felépítésének alkotótényezőit vizsgálva, egy döntőerejű, kétségtelenül imponáló valósággal találkozunk s ez az író konzseniális fantáziája. Ismét benne vagyunk a szobor elleni harc fővonalában, a Kemény Zsigmond és Péterfy Jenő frontjában. Megint látjuk, hogy valaki áttöri az életre ráarakódott és ráerőszakolt kéréget, mert rokonfantázia ég benne a keresett lélekkel. Többet is mondhatunk. Hegedűs intuíciója ha nem is mélyebb, mint a Keményé vagy Péterfyé, feltétlenül gazdagabb, sokoldalúbb. Azoknak egy döntő rokonérzékük van: a tragikum gyökerében való megragadása. Hegedűs intuíciója elől eltolódik a tragikum minden uralkodó centrális magva, bár nem vész el, csak sajátágonosan lefokozódik és megsúlytalanodik. Ehelyett valósággal megröhanják fantáziáját a Széchenyi-lélek eddig nem mérlegelt tényezői: származás, féktelen életkedv, teremőösztön, szertelen ambíció, óriási tetterő. Hegedűsnek elsősorban a lángoló, ragyogó, vulkányszerű cselekvő és diadalmas Széchenyi nyilatkozik meg, ez a

döntő, ez a fontos, ez a maradandó; a magáttépő, beteg, pesszimizmus, önkínzó, vezeklő, hamleti Széchenyi is ott van mögötte, felfelbukkan és végre elhatalmasodik, de nem az író ábrázolóerejének tervszerű szándékossága által, hanem csak a történeti dátumszerűség kikerülhetetlen kényszere folytán. Fantáziájának nagy és újatfelidéző ereje van a küzdő és erős Széchenyi iránt, aki győz; de csak beletörődése van az elbukóval szemben. Hegedűs konzzenzialitása a szertelen és csapongó, a vágató lovas, a robbantóerővel feltörő ősparaszt képében megjelenő Széchenyi pompás és újszerű megragadásában nyilatkozik meg és ezért elemében van ott, ahol a küzdő emberért küzd maga is a tragikus szoborral szemben. Összeomlását is a magábahulló kráter képével szemlélteti, melyben a magát összezúzó erő dübörgése a fontos és nem a megsemmisülés gyásza és katasztrófája. Éreznünk kell e fantázia hatalmának kényszere alatt, hogy ez is Széchenyi István, hogy ez mind Széchenyi István. De visszaemlékezve a lezajlott vízióra, érezzük azt is, hogy ez még nem az egész Széchenyi István, még ez sem egészen ő.

Hegedűs intuitív fantáziájának természete az, hogy nem egy sugárban hatol be tárgyába, hanem az érintkezés pillanatában azonnal szétágazik és szertefut, egyszerre több ponton kapcsolódva bele. Ezért nem a legmélyrehatoló és ezért nem egységes. Nagyon sok mindent meglát, véleményem szerint sokkal többet és többfélét, mint bárki más előtte, de nem látja meg az egyet, a gyökér eredetű szálát, amiből minden ágazott.

Az alak kiformalásában, a mű felépítésében intuíciójának ez az ágazótermészete lesz az oka annak, hogy a kompozíció széthulló és a Széchenyi-arc nem egységes. Voltaképpen könyve nincs is megkomponálva, s azt az uralkodónak maradó benyomást kelti, hogy nagyon gazdag és értékes anyagával találkozunk egy többféle lehetőségű Széchenyi-regénynek. Nem nyersanyag csupán, mert az intuíció és az alakítófantázia kezenyoma már mindenütt rajta van, de egy csomó vázlat és előtanulmány, amelyet az egyesítő és az egységes kép érdekében egymás alá rendelő, egymáshoz alakító, selejtező és kifejtő művész még nem vett munkába. Ebben a „regényben” legalább hét regény ötlete, csirája, vázlata kavargó, azaz legalább hét lehetőség arra, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat véve a regény alap gondolatául és fonálául, a többi epizód-szerű beolvasztásával egyetlen kompozíciót és egységes életet: embert alkossunk belőle. Hansúlyozom, hogy mind jó, életrevaló, értékes lehetőségek, talán túlságosan is vérbők és elevenek s mind olyan kedvesek meglátójuk számára, hogy nem volt képes választani

közöttük, képtelen volt egyiküket a másíkéért feláldozni. Megértem ezt a szeretetet és ezt az állapotot, de meg kell állapítanom azt is, hogy ezért nem jöhetett létre az író által szándékolt mű maga.

Az egyik ilyen lehetőség lett volna Széchenyi életét a származás, az ősök vetülete és kiteljesedése gyanánt formálni ki. Hegedűs pompás intuícióval vetette fel ezt a lehetőséget. Belefog a Zách-legendába, természetesen csak azért, hogy kimutassa legenda-voltát s kiemelje veleszembben a sokkal többetmondó és értékesebb paraszti életforrást. Ámde úgy fog bele, mintha ezen a fonalon akarna elindulni s kitűnően jeleníti meg Róbert Károlyt és környezetét, a magyarrá lett idegen királyt, akire egy magyar nemes akkor ránt kardot, amikor ő éppen ezzel a nemességgel való eggyélételét ünnepli. A pompás kép, mivel nincs értelme a folytatásának, értelmetlenné és feleslegessé válik. Sajnálja eldobni, de el kell dobnia. Mégsem dobja el, mert már kigondolta és muszáj neki beiktatnia a regénybe, melyhez semmi köze. Jön a paraszt-ős és belőle sarjadva jön György érsek kitűnő rajza, majd Pál érsek, György gróf, aztán az apa, Ferenc és végül István. E közben felvetődik a beszédes Széchenyi-homlok vallomása, az a különös tény, hogy a Széchenyiek harminchárom éves korukban ébrednek önmagukra, hogy mindenkinek életében a dunántúli lélek, a nyugati kapcsolatot tartó erő nyilvánul meg, hogy mindenkiben lehúzó és magasratörő erők viaskodnak, hogy az apában vázlatzerűen már minden megvan és minden lezajlik, a forradalmiság és az önkínzó vezeklés végletei közt, ami Istvánban kiteljesedik s hogy a család története tele van meglepő és egészen aprólékos utalásokkal az eljövendő „legkisebb fiúra”, aki mint a népmesék hőse, megfordítja a sorsot. Tehát adva van a regény genetikája: kibontani az ősi csírákat, amíg villámsújtotta tölgygé sátorozódik, kitölteni az élő vázlatot, mely az ősökben vonásonként gazdagodik, míg végre Széchenyi István teljes arca tekint belőle reánk. Lehetséges, életrevaló, gazdag lelemény. De nem lesz folytatása néhány fejezeten túl, hanem csak zárjel-közé-tett emlékeztetések arra, hogy ez a fonal is megindult, de aztán érdekesebb keresztezte és vágta el. A jobbagy-felszabadító magyar gróf regénye ezért nem születhetett meg.

Az író megindítja azt a csírákat is, mely egy szimbolikus keretet adhatna a regénynek s ezáltal vinné bele a részleteket egységre-fűző vonalat. Ez a szimbólum: a ló. A szerző kijelenti, hogy Széchenyi rejtélye „az egyetlen földi teremtmény, mely magyar mágnásnak s magyar parasztnak közös és örök bálványá: a ló”

nélkül meg nem oldható. Ez a „teremtény” kapcsolja össze Széchenyiben is a parasztot és a mágnást. Első munkája a „lovakról” szól. Minden utazásában külön figyelmet szentel a lónak, vásárolja, hazahozza, tenyésztí öket. Lőnevelés, lóverseny nélkül Széchenyi műve elképzelhetetlen. Lóháton ismeri meg a magyar népet s a magyar földet. A lovaglás hasonlatával jellemzi saját pályáját, mikor azt mondja, hogy lassú üget esnek eredt már akkor, midőn a legtöbb még mélyen aludt. Ide lehet kapcsolni egész katonai pályáját s döntő fontosságú utazásait is. Elképzelhető tehát, hogy Széchenyi regénye egy szimbolikus lovas iramának ábrázoltassék s egy lovas-tragédiaképpen érjen véget. Ez a szimbólum a magyar tragikum szemléltetésére is alkalmas. Emlékezzünk Ady „eltévedt lovas”-ára. Lehetne, hogyne lehetne ... de sajnos nem lesz,

A szimbólum keret-adó és egységesítő keresztülvitele helyett a szerző utalásokkal és megjegyzésekkel elégszik meg a felvetett eszmére vonatkozólag. így beszél alkalmilag arról, hogy Széchenyi életében felvillannak ilyen sorozatok: ló — lovas — lóimádó — iram. Falkavadászat — lóverseny — ménesügy — lótenyésztés — gyepkönyv — lóvásár — állattenyésztő társaság — országos magyar gazdasági egylet — Köztelek. Lóverseny közönsége — kaszinók — borkereskedelem — hajózás — gőzmalom — részvénytársaság. Ló — lovarda — sport — csónakda — atlétika — Duna — Vaskapu — Fekete-tenger — pesti kikötő — gépgyár — Lánchíd.

Utal arra is, hogy a ló Széchenyi életében alkalom a vallo-másra, alkalom az önerő, közösség, egység parancsszavainak hangoztatására. Hogy a lendület, mely a „Lovakról” írott könyvben indul, szükségképpen iramodik a Hitelbe. Még sok egyébre is céloz ezzel kapcsolatban, de csak céloz, utal, visszautal, emlékeztet: nem jelenít, ábrázol s nem teszi döntő vízióvá, mely az alak testi-lelki egységét felelthetetlenül égetné bele elménkbe.

Ezzel az elhullogatással aztán, a különben jogosult lelemény (mert a művészetben minden jogosult, amihez a művésznek ereje van) bizarrá teszi. Valami naturális, materiális íze lesz az egész ló-eszmének s a „lóláb” kilóg az egész könyvből, mint bele nem találó és erőszakolt motívum. Ezért van az, hogy elejtése mellett is túlzottan fontoskodónak látjuk a dolgot s eszünkbe jutnak magának Széchenyinek kijelentései, aki ilyesmiket írt: „Remélem, nem gondolkodói felőlem olyan felületesen, hogy elhihesd, miképpen én életem legszebb éveit arra pazarlom, hogy végre néhány lovat futni lássak”. „Csak nagy önmegtágadással tudom rászálni magamat arra, hogy olyan szagos intézmények érdekében, minők a versenyek és kaszinók, annyi kitartással buzgólkodjam”, ömaga

mondja, hogy mindezt csak fogásnak, ártatlan eszköznek tekinti honfitársai nevelésére, akiket még a szőnyegre-köpésről kell megszoktatni. És végre: „Szememben a ló mindig csak luxus-dolog marad és ha ma megszűnik, nagyon boldogan járkálok gyalog”. Ezek nem szükségképpen ellenmondások a lovas-Széchenyivel szemben, aki tényleg létezik, de azonnal kiugranak könyveiből, mihelyt nem sikerült az ellentett igazságot döntően igazolni, hanem csak hangoztatni.

Kitűnő lehetőség volna kiaknázni a szerző szeretett Széchenyi-alakját, az egészséges, életerőtől feszülő, kalandos, vakmerő, ellenállhatatlan, hihetetlen fáradalmakat bíró, megdöbbenően kitartó életét folyton kockáztató, önmagával Herkulesként tusázó, az Aetnában magára dőbbenő öserőt is. Ez a Széchenyi megbírná a koncepció egészét és ki tudná tölteni a kompozíció legtávolabbi zugát is, hiszen itt nagyszerűen érvényesülhetne ellenképe is, a sötét, tragikus lélek. A küzdő Széchenyi regénye csábító feladat! A szerzőnek ez bizonyára a szívében is fekszik. Valósággal dühös azokra, akik a beteg Széchenyit hangoztatják s mindent abból magyaráznak. Ezért nagyon sokszor kiált reánk, zárj élből és azon kívül is, hogy nézzünk oda: milyen egészséges ez a fiú. Hát bizonyítékot tényleg ad eleget. Bár ne adna annyi külső bizonyítékot. Erőltette, hangossá, gyanússá teszi vele a dogot. Nem akarunk ennyit. Nem is akarjuk, hogy ez a hős ilyen csupa-egészség legyen. Szeretnők, hogy legyen már egy kicsit beteg is, exaltait, kilengő, egyensúlyozatlan, túlfeszülő, sötét, talán terhelt is, a múlttal, a bönnel, az átokkal, a váddal, a saját élete terhével terhelt, hogy ne Toldi legyen, hanem ember, nagy, szomorú, tragikusan szánalmas és forró szeretetreméltó ember, Széchenyi, a magyar ember. Ez a vasgyúró fenegyerek megint túlságosan naturális jelenség, az igazi egészség, a Péterfy-látta nyugtalan és mégis helyesen mutató delejtű egészsége, a lelki épség és nagyság ettől az alaktól idegen. Széchenyi lelke, ez a legfinomabb hangszer, a végtelenség nyirettyű je alatt zengő, dörgő és sikoltó ideghürokat sehogy se talál erre a paraszt-gordonkaszekrényre.

Viszont a paraszt-ös vetülete se volna utolsó gerince egy Széchenyi-rajznak, ha belőle természetesen erednének meg a nép, a faj, a nemzet, az ország, a politika, a harc és az összeomlás hullámai. De nem erednek meg.

Máshol a megsértett magyar villan fel, akiből ez pattantja ki az; ambíciókat. Ezekből az ambíciókból ki lehetne virágoztatni az öntudat, önkritika, vallás, önvád, tragikum csodálatos kertjét, ami megint egy Széchenyi regény-erezete lehetne.

Mit szóljak arról, amit az író vastagon aláhúзва ajánl figyelmünkbe: a szerelmes Széchenyiről? Ha már regényről volna szó, akkor ez a Széchenyi a katexochén regényes Széchenyi.

Ez a regény meg is indul Hegedűs szövőszékén; megindul még az „élő vázlatnak”, az apának életében, aki bátyja feleségét szereti s annak halála után el is veszi. Ez a szituáció ismétlődik meg István életében, a Karolina-ügyben, de itt az asszony hal meg. Hegedűs úgy állítja be a történetet, hogy István, felpaprikázva, borosan és könnyelműen „kaphatónak” jelenti ki titkolt szerelmét. E miatt kell elszakadnia tőle s e miatt sorvad el — legalább István önvádja szerint — az asszony, a méltatlan gyanú s a gyűlölködő rágalom mérgétől. Halála után feljáró kísértet lesz belőle, aki Döblingben is gyötri Istvánt s egész életére a marcangoló önvád forrása lesz számára. Ha ebből a művész ki tudta volna hozni a sötét Széchenyi nyugtalanító és félelmes belső harcát, el kellene fogadnunk. De nem szötte meg az összefüggéseket s így igen sokszor rendkívül csodálkozunk, hogy a lényegében ártatlan, régen megtisztult és levezekelt István miért emlegeti Karolina árnyékát¹? Nem Széchenyiben kételkedünk, tényekről van szó; de kételkedünk az író igazságában és hangsúlyának helyességében. Ott van a Crescence-ügy. Istvánnak végzete, hogy olyant szeret, aki nem lehet az övé. Mi lesz ebből? Rettentő viaskodások után az a megtisztult felemelkedés, hogy aki nem lehet az övé, legyen élete áldozatának ihletője, gényusza, Amfitritéje, „ki megitatja a sasmadarat”. Még szebb, hogy Crescence is vállalja ezt a feladatot. Nem az a fontos, hogy Crescence Széchenyihez képest kicsoda és mit ér, hanem az, hogy Széchenyi minek látja, mivé teremtí át és mivé teszi a maga számára. Mert egy nemzet újjászületése fakad ebből az átteremtésből. De fontos lenne — a regény szempontjából — a nő voltaképpeni jelentőségét megrajzolni Széchenyi életében. Azt, hogy a nő princípium neki, szimbólum, eszmény, maga által emelt és teremtett piedesztálra állított gényusz, melyre azért van szüksége, hogy indokolja önmagának teremtőosztöne nemzete felé fordulását. És ez megnövelné, a regény centrumává tenné és messzehangzóvá fokozná a sorsszerűségét, a rendeltettségét annak, hogy Széchenyi egyénileg csak szerencsétlen szerelmes lehet, hogy teremtő gényusza a nemzetet alkothassa újjá. Az Akadémia alapítása és a Crescence közötti összefüggés, mely az Akadémia jelképében Amfitritében jut kifejezésre, így az egész concepció magva lehetne. De bár a szerző nagy részletességgel rajzolja a tényeket és dokumentálja is őket, éppen ehhez a magasabb értelmű sorsszerűséghez nem jut el, amely nélkül azonban Seilern Crescenciának semmi je-

lentősége nincs a magyar sorsban s Széchenyi iránta való szerelme kissé túlsokáig húzódó, kissé unalmas, majd túlzottan exaltált magánügy, ami cseppet sem érdekes. Mi itt a szerző hibája? A kérdés túlságosan naturalista felfogása. Neki elég, hogy Széchenyi szerelmes Crescencebe és hogy valósággal, férfimódon az. Ő érti ezt a szenvedélyt, ő ezt a szenvedélyt természetességében elég oknak tartja mindenre s hogy kissé megtámogathassa kifelé is, dicsérgeti az asszonyt, ahol lehet. Célja, hogy kimutassa: mennyire méltó Széchenyihez. De — az író szempontjából mindenesetre s a Széchenyi szempontjából valószínűleg sajnálatosan — Crescence végre is István felesége lesz. És akkor bekövetkezik, nyolc hónap alatt, (a napló tanúsága szerint) a kiábrándulás, a kihülés, némi lelkendezés után a fanyar megállapítás, hogy Crescence megint pőről, hogy életúnalom jelentkezik, hogy az élet nem nagyon rózsás, hogy tűrni kell, hogy Crescence féltékenykedik, hogy szép álom volt, hogy Istenem, Istenem, ki hitte volna? s végre 1848 június 25-én: Crescence, ez a jó lélek, nagy terhemre van! A naturalista írónak meg kell döbбennie ezen, mert nincs igazolva az indokolása. Ő sohasem ezt tagadta, hogy Crescence nagy hatással van István művére, sőt ezt lelkendezve mutogatta, de ennek okát nem István teremtő lelkében kereste, hanem egyszerűen és természetesen Crescence bájaiban és megengedem, lelki nemességében is. S most tessék, nyolc hónap alatt a bájak már nem vonzóak többé. Mi ez? Az író mindenekelőtt kerüli a jelzett naplórészlet döntővé tételét a megoldásban. Hangoztatja, hogy Crescence nem változott meg: szerető, gondos asszony s gyöngéd anya. „De a nagy hevület kielégítségében elhalványul”. A templomi magasságra emelt eszményre nem ismer rá. A láva kővémered. Szerintem éppen ellenkezőleg: nem a kielégített, hanem a csalódott, a kielégíthetetlen lélek tragikumuma ez. Én is tragikusnak tartom ezt a történetet, de nem azokból a természetes okokból kifolyólag, mint Hegedűs, hanem abból a sajátos Széchenyi-okból kifolyólag, hogy Crescence fizikai bírásában rohamosan föliszonyodott előtte, hogy nemzetére irányított teremtő-ösztönének indoka a valóságban mégsem kicsinyes és ezért kiábrándító. Lélektanilag értem meg, hogy ezt a csalódást szükségszerűen kellett rávetítenie életművére is s kételkednie kellett az egésznek értelmében. Karolina és Károly ármýekai azért jelennek meg újra, mert Széchenyi ráeszmél, hogy Crescence feleségülvétele nem erkölcsi, hanem tragikai hiba volt: a nemzet szerelmesének hűtlensége, mert csak az egyénileg szerencsétlen szerelmes Széchenyi lehetett nemzetének újáteremtője. Ez az önvád (életúnalom, elhalás) töri össze Crescence oltárképét is, aki minderről igazán nem

tehet. De tehet róla az író, ha e szerelemben egyenértékű feleket tételezett fel és rajzolt naturalis szemlélettel s nem csak Széchenyi-ben kereste azt, ami egyedül fontos. Ezért aztán nem is tudja menteni Istvánt, csak a „kielégítettség” lehülésével, ami Széchenyi erkölcsi lényére nem nagyon megtisztelő s ha természetesnek ítéli is valaki, rendkívül lefokozza vele a tragikus hős nivóját. Hegedűs ezt az egyéni balesetet (mert nála csak az) úgy akarja összekötni a tragédiával, hogy szerinte „a vágyódó szerelem irtózatossá lüktetése” verte föl Széchenyi-ben az ősparasztot és lökte fel a világba a nagy lázadót s most ennek a lávának kihülése lesz; az oka az arisztokrata fölbredésének benne s a Kossuth-tal való viadalnak, mely az összeomláshoz vezet.

Szerintem ez a szemlélet téves és nem kielégítő. A szerelem Széchenyi-ben nem a paraszt és a lázadó, hanem a nemzetteremtő princípium indoka volt, a fentebbiek szerint.

De ha elfogadnók is Hegedűs naturalista magyarázatát, akkor is nélkülöznek a regény genesisévé-tételét és az egész kompozíció ebből való szerves kibontását. Lényegében Crescence is csak epizód marad Hegedűs könyvében.

Végre ott volna a nemzetvezér, a politikus Széchenyi alakja, mint a regény mindent összetartó lényege. Mindenesetre a legönkényadódóbb, a legtermészetesebb gerince a Széchenyi-regénynek. Ennek vonásait azonban Hegedűs már szétszórta az előző kezdetekben s itt lényegében egy problémája marad: a Széchenyi—Kossuth-komplexum megoldása. Azért ez is csak epizóddá lehet, bár elismerem, hogy döntő epizóddá a könyvben.

Hegedűs megoldása az, hogy Széchenyi nem Kossuth-tal, hanem önmagával harcol. A harc a kihült, arisztokrata Széchenyi harca az ősparaszt Széchenyi, az ő régebbi lényé ellen. Az ész saját szívére támad, Kossuth az ő lelkének lázadó, érzelmi darabja. Ezt a darabot szerelme képviselte öntudata előtt, amely már kihült. Ezért támadja Kossuthban azt, ami ő volt. Tükörképével küzd, a két Gigász harca ömaga harca önmagával. A győzelmes forradalom tehát az új, a mostani Széchenyi bukása lesz, „örülete” a Széchenyi-én-ek egymás ellen való vádaskodása és marcangolása. Szellemes és eredeti megfajtás. Sikerral lehetett volna a Széchenyi-regény gerince és centruma.

Magával ezzel a felfogással szemben mégis ki kell emelnünk a realitás követelményét. Kossuthot mégsem lehet „fantómnak” tekinteni, aki csak Széchenyi lelkében élt. Nagyon is valóságos ember volt és az összeütközésnek nagyon is reális, emberi és történeti okai is voltak. Péterfy magyarázatát kell hitelesnek tartani.

nunk a Széchenyi modernak, a Széchenyi élettípusnak a Kossuth-stílussal való összeütközésére nézve, kiegészítve Szekfü világos megállapításaival Széchenyi lelki konstitúciójából folyó politikai hitvallásáról, melyben a „szenvedély” végzetes bűn a nemzettel szemben.

A legnagyobb nehézség azonban mégcsak ezután mered fel Hegedűs előtt. A tragédia Széchenyi „nagy éjszakájában” ráborult a lélekre. A poklot járja meg az önvád borzalmas kínjaiban, melyben magát Antikrisztusnak, nemzete, családja gyilkosának, kárhozottnak látja, a katasztrófa elindítójának, okának és felelősének. Ha itt végződne a tragédia, teljesen lezárt művészi egységet kapnánk. De az élet nem ilyen művész. Az éjszakába „fénysugár” kerül, Széchenyi lelke feltisztul, ismét felülkerekedik benne az életerő és az az elszánás, hogy hátha meg lehet fordítani s helyre lehet hozni a végzetet? Újra harcol a nagy szatírával és a „Blick”-kel.

S ezt az újratámadó Széchenyit zárja le az öngyilkosság. Új, másik tragédia-é ez, az első után, vagy annak beteljesedése, megkoronázása? Hegedűs ez utóbbit vallja. De hogy tudja bebizonyítani, szemléltetni? Szerinte az öngyilkosság egészen más okokból jön, mint az első lelki összeomlás, egészen új okokból: az állami tébolydától, a börtöntől, a vagyoneklobzástól, családja megbélyegzésétől, koldussorsra jutásától fél Széchenyi s hogy ezek no következhesse be, menekül és menti meg szeretteit az öngyilkos lövéssel. Hegedűs ebben „az elgondolás hallatlan józanságát” emeli mindenekfölé és fő neki az, hogy az „örültség” vádját szét-törhesse. Ezzel a kissé megint naturális felfogással, — dacára, hogy tiltakozik ellene — a tragikumot lefokozottan emberivé teszi és megtöri. Az a benyomásunk támad, hogy Széchenyinek két tragédiája volt, az első, az 1848-i az igazi, a nagy, a belső; a második, az 1860-i egy szinte véletlen, külső körülmények által előidézett és lefokozott.

Hegedűs azzal próbálja áthidalni a szakadékot, hogy Széchenyi lelkében egy új forradalom, egy új leveretés réme tűnik fel, amely az ő főbenjáró peréből fog sarjadni s hogy ő másodsor lesz a nemzet megölője. Nem bizonyítható, nem meggyőző gondolat. Nem hidalja át az űrt.

Ezeket nem azért mondom, mintha sajátmagamnak kész megoldásom lenne. Nem is tartom Széchenyi tragikumát olyannak, amit a művészi kerektség kedvéért okvetlenül egységesen kell megoldani. Lehet, hogy nem is lesz soha megoldható.

De rá kellett mutatnom arra, hogy Széchenyi öngyilkosságát

a tragédia „megkoronázásának” bizonyítani nem könnyű feladat. A tény az, hogy ő 1848-ban tragikusan omlott össze, 1857-ben egy új lelki koncentrációba és tevékenységbe kezdett elbukott nemzetéért s 1860-ban öngyilkos lett. Nagyon is lehetséges, hogy halálát „a lelki független ember” megóvásáért való elszánás okozta. Nagyon is érthető emberileg, ha halála által akarta elkerülni az iratainak lefoglalásával, új tevékenysége leleplezésével előállott és várható rettenetes következményeket magára és családjára nézve. Egészen elképzelhető, hogy a halálos lövés hangjával hitte a leghangosabban hirdethetni nemzete igazát és létjogát az elnyomással szemben s ezzel remélte fölrázni nemzetét a reménytelenségből. Halálának „áldozati” jellege több oldalról is kidomborítható.

A kérdés nincs lezárva.

Mindezeket összegezve őszintén méltányolnunk kell Hegedűs intuitív fantáziájának pompás és termékeny meglátásait s megállapíthatjuk, hogy könyve a legősztönzőbb, a legérdekesebb magyar Széchenyi-könyv, és pedig azért, mert egyetlen más Széchenyiről szóló írás sem mutat fel annyiféle életcsírákat és alkotóvonalakat Széchenyiben, mint ez. Művének értékét fokozza, hogy belőle a személyes ügy forró lehellete csap ki s az átélés és a soha be nem telő mámoros szeretet közvetlen lángolása sugárzik. Hegedűs a legsikeresebb szobortörő s szellemidéző-ihletére az élő Széchenyinek nem egy hangja, hanem hangjainak egész skálája zendül vissza és felel. Tárgyának személyessége bizonyos hátrányokkal is jár: lelkendezővé teszi stílusát s sok felesleges zárjelbetett lírai reflexióra ragadja. Kifejtési módja egyenetlen, itt-ott izgatott, torlódó és homályos, máshol értekező és vitatkozó. Az összbonyomlás életteljességén mindez nem változtat.

A lelkét megrohanó Széchenyi-én-ek sokfélesége között azonban nem tudott választani, nem tudott egyet közülök kiemelni s a többiek összefoglalójává tenni, — mondanivalójának sokasága és ellentétei nem engedték meg a kompozíció kialakulását s a részletekben alakuló kompozíciókísérletek kereteit is szétörték.

Ezért egységet nem tudott nyújtani. Ennek legmélyebb okát én az író naturalista szemléletében találok meg, mert csakis ez az ok lehet az, ami a különböző Széchenyi-csírákat nivellálja s a megkülönböztető és értékelő szempontokat elhomályosítja.

AZ ÉLŐ SZÉCHENYI

Meg kell emlékezmem itt egy fiatal erdélyi magyar írónak: László Dezsőnek Széchenyi-könyvéről, mely csak a napokban jelent meg „Akarom: tisztán lássatok. Széchenyi István és a magyar jelen” címen. „Nem véletlen dolog, — mondja a szerző Hegedűs Lóránt könyvére vonatkozóan, — hogy 1932—33 találkozásánál egy öreg és egy fiatal magyar Széchenyi Istvánban találkoztak egymással”. Mennyiben találkoztak? Creseence szerelmét László is a legdöntőbb tényezőnek látja. Széchenyit ő is egészséges, életerős embernek tartja s szintén nem hisz örültségében. Öngyilkosságát ő is áldozati-halálnak tekinti. Örömmel üdvözlí, hogy Hegedűs „nagy .dolgot” vitt végbe, mikor a mai fiatalság régi és új politikai beállítottságtól mentes tiszta kezével nyúlt Széchenyi felé s kiemelte „1848”, „18G7” és a világháború utáni új konzervativizmus látószöge alól. Engedte, hogy Széchenyi haszon, nem akart általa mindenáron „nevelni”. Semmit sem akart Széchenyivel igazolni, csak Széchenyit magát.

Egyébként kevésnek tartja a könyvben a prófécíát s a magyarságot szolgáló és látó Széchenyi látásainak és tetteinek megmutatását. Csak az embert adta Hegedűs, belülről. Innen tévedése a Kossuth-problémában, Széchenyi diplomatikusságának elhanyagolása, a jobbágy vér örökségének túlzott hangsúlyozása.

A Hegedűs-könyvvel való kapcsolata voltaképpen csak utólagos, mert könyve már kész volt, mikor *ez* megjelent. *Így* csak egy záradékban fűzte hozzá a magáéhoz ezeket a reflexiókat.

Mindenekfelett aényt tartom örvendetesnek, hogy fiatal-ember — s nekem külön öröm, hogy erdélyi, — állt be a szobor-elleni harcba. Ez már eredménye a harcnak, mert hiszen Széchenyi revíziója csakis a háború utáni fiatal nemzedék érdekéért, a magyar jövőöért fontos, eltekintve természetesen attól, hogy az igazság magábanvéve mindig önérték. Ha a magyar ifjúság teszi élővé Széchenyit a maga számára: ez döntő jelentőségű tény lesz és hatásaiban kiszámíthatatlan áldások forrása.

László nem egy Széchenyi-víziót ad, hanem egy góckra szétbontott Széchenyi egységet, mely azonban végig következetes és hű önmagához. Nyugodtmenetű összefoglalásait adja a legértékesebb magyarázatoknak, beleszóve a saját praktikus és egészségesen nevelői szempontjait. Széchenyi aktualitása, az ember, látások, tettek, a tragédia, az örökség sorakoznak fel tanulmányában.

Legérdekesebb Széchenyi aktualitásának megállapítása, ami látzólagosan ellenmondás, mert Széchenyi volt az, aki a magyar Parlagon polgárjogot szerzett a polgári társadalom, kapitalizmus, modern géptechnika számára s ma mindhárom gyermeke súlyos vádként mered az emberiség s a magyarság elé. Ennek dacára ő az egyetlen aktuális történeti személy, akivel érdemes foglalkozni, mert olyan történelmi fordulóban áll, amilyenben mi most élünk, mert egy elavult társadalmi és gazdasági rend gyökeres kicserélődését jelenti, mert kritikus korszakban ad új erőt a fajilag gyenge nemzetnek, mert világhorizontba állítja fajtája sorát, mert egy a magyar fajjal, modern egyetemességet és magyar fajiságot egyesít magában. A továbbiak során — melyekben nagyon világos és áttekinthető emberrajzot s tartalmi kifejtést ad, — néhány olyan gondolat emelkedik ki, melyek az igazi Széchenyi meglátásában talán mégcsak ezután lesznek döntőkké, s melyek megemlítésével sajnos, meg kell elégednem, tanulmányom mostani szűk keretei miatt. Ilyen az a megállapítása, hogy Széchenyi, az ember és látási módja kezdettől végig alig alakul valamit. Ez nagyon fontos meglátás, mert Széchenyi lelkének különös, döntő, változatlan adottságára, sorsszerűségére vet világot. Szinte mellékes, hogy Széchenyi melyik időszakban keletkezett művéből idézzünk: gondolkozásának lényege ugyanaz. Egy másik rámutatása is fontos. Széchenyi halálos, végzetes egyéniség. A halál, az öngyilkosság kényszerképzetszerűen üti át magát élete egész felszínén. László ezért fölveti azt a lehetőséget, hogy Széchenyi szerelmeit, vallásos rajongásait, mohó utazási vágyát a megsemmisülés gondolatától való menekülésnek tekintsük. Termékeny alap gondolata egy Széchenyi-életregénynek!

Kiemeli, hogy nem beteges képzelődés, ha Széchenyi önmagát egynek veszi nemzetével s önmagából látja és jósolja azt. A faj génusza, kifejeződése Széchenyi titkának leglényege. Igen érdekes meglátása, hogy míg Széchenyi rokon, vagy azonos a legkiválóbb magyarokkal (Zrínyi a költő), ugyanakkor érzéketlen és lekicsinylő a múlttal szemben. „A holtakról semmi mást, csak igazat”, mondja a Hitelben, de ez az igaz: ítélet. Itt ismét mélyrehatólag megragadással van dolgunk, mert éppen ez a múlttal szembeni (látzólagos) közöny vagy ellenségesség mutat reá Széchenyi örök magyarságára, a faj állandó, változatlan lényegére, az ő voltaképpeni jelentőségére. Aktuális és történelmileg is termékeny kritikai elvre hívja fel figyelmünket, mikor rámutat Széchenyi törekvéseire, hogy Kelet Népeinek Kelet-felé van a hivatása s ő arra nyitott kaput. Porbahullott hivatás, történelmi ítélet: de

nem-e a jövődő kulcsa? Széchenyi tragikumának megsejtése is igen termékeny nála: a próféta végzete az volt, hogy elvi embe-
rekkel állott szemben s tragikus sorsa az, hogy mindenki a maga
igazolását kereste benne. (A Széchenyi-kultusz!)

László könyve tömörített látás és felhívás Széchenyi lelkében
való elmélyedésre. Az új nemzedék szava és a jövődő Ígéréte:
ezért jelentős tény a szoborelleni harcban.

Vannak történelmi személyiségek, így az Árpád-királyok kö-
zül Szent István és IV. Béla, vagy Bethlen Gábor, Zrínyi Miklós,
Rákóczi Ferenc, Tisza István, akik különösképpen fajuknak, nem-
zetüknek kifejezői, sorsszerű megtestesítői. Ezek közé tartozik,
mint a legpéldázatosabb, bár a legáttekinthetlenebb is, Széche-
nyi István. A sorshordozók kritikus időkben tűnnek föl, emberi
életükben mélységesen átélük egész nemzetük életét, lényegszerűen
eggyéformnak népükkel, a nemzeti Génusz testesül meg bennük
s különböző időkben, eltérő formák között, korszerű tartalommal,
de mindig az öntudatra jutó nemzeti önerő hordozói lesznek.
Szükségképpen kell úgy lennie, hogy saját egyéni lelkületük szer-
kezetében, életük egyéni alakulásában, szereplőiben, eseményei-
ben, fordulataiban, válságaiban intuitív divinációval ismernek rá
nemzetük sorsára s lesznek ostromozol, ítélői, prófétái, szerelme-
sei, építői és — áldozatai — nemzetüknek. Tragikus emberek bel-
sőleg, mert bennük ütközik össze bűn és érték, magukban élük át
a halál és születés kínjait, önmagukkal birkózva birkóznak nem-
zetükkel és tragikusak külsőleg is, mert sorsuk értelme csak em-
beri egyéniségük összetörésén át ragyog ki a jövődőbe világitó
nagy tanításban.

Ez Széchenyi István életének általánosságban véve, a magya-
rázó alapja.

A másik nagyon fontos vonás az, hogy ezek a legmagyarabb,
a magyarsággal személyszerint teljesen azonosult és azt tipikusan
kifejező sorshordozók ugyanakkor mindig egyetemesen emberiek
is. Nemzetük sorsát világhorizontba emelve szemlélik és szemlélté-
tik s a sajátosan magyart mindig egyetemesen emberi mérték alá
állítva, ítélük és építük. Ezért van az, hogy Széchenyi nemzet-
szeretete nemzetkritikával párosulva nyilatkozik meg s a leglán-
golóbb szenvedély a legmagasabb ítélet mértéke alá áll: „Nálam-
nál őszintébb és hübb magyar egy sincs, erre esküszöm. Azért
mégsem tudom felejteti, — és ezt minden csepp véremlében érzem,

— hogy önálló, halhatatlan, lelkű, szabad lény vagyok, ki előtt halandó lényem porban áll s ezért hallgatni kell bennem a magyarnak, ha annak vágyai az igazságos emberrel jutnak ellen-tétbe”. A faj, a nemzet hordozóját ez az egyetemesség teszi lelki emberré, szellemmé, akiben minden magasabb, lelkibb, átfogóbb, a közönséges felett messze kimagasló és indokaiban más értelmezést kap, mint a mindennapi élet embereiben. Ez egyedüliségük titka, de egyben annak lehetővétevője is, hogy mindenkire szóljanak s egységes értelmet és célt adjanak a zűrzavaros és vak küzdelemnek, amelyben anyag, test, egyéni érdekek, adott helyzetek, gyakorlati követelmények, szenvedélyek, bűnök, homályos sejtelmek és tisztázatlan gondolatok gomolyognak. Széchenyit ennél fogva feltétlenül ilyen lelki embernek kell felfogni, csakis ebben a minőségben van óriási jelentősége. De ez a „lelki független ember”, amint ő nevezte meg saját és nemzete életének célját, csak küzdelem eredménye lehet. A sorshordozó emberben óriási küzdelem viharzik az egyensúlyért, az egyetemesen emberi értéknek a magyar faj sajátos adottságával való egészséges és termékeny egyesítéséért. Ez elsősorban a saját problémája, de azt szükségképpen fogja nemzete létproblémájának ismerni fel és az érte való küzdelmet kivetíteni a közélet síkjába is. Önlényének végleteivel és ellentéteivel való küzdelme a kép belső oldala, nemzete bűneivel és szenvedélyeivel való harca a kép külső oldala, de a kettő lényegében egy és ugyanaz. Széchenyi példázatos ember, nemzetének mestere, nem elméleti tanítója, hanem prófétája és megszemélyesítője.

Ha már most a Széchenyi problémát úgy akarjuk megoldani, hogy e megoldással ne újabb szobrot emeljünk s ne lezárjuk, hanem felszabadítsuk élő szellemét, azt kell hihetővé, igazolttá tennünk, hogy emberi lényének egésze, származásától kezdve tragikumáig miképpen lesz szükségszerűen az egyetemes emberibe illeszkedő magyar öntudat és sors kifejezője, miért az és hogyan nyeri meg minden adottsága és története, minden vonása és adata ebben az egyetlen valóságban a maga értelmét és magyarázatát?

A kérdésnek ebből a beállításából ítélhető meg, hogy miért nem lehet kielégítő, sőt miért lesz a legtöbbször egyenesen hamissá és a legellentétebb törekvéseket is igazolni látszóvá, egyben halottá és hatástalanná az, ha az ő „eszmevilágát” akarjuk kidesztillálni műveiből, elszakítva az embertől és lélektől, ahonnan gondolatai fakadtak. Hasonlóan ehhez, válik világossá az a tévedés is, mely Széchenyi tevékenykedéseiből, társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális kezdeményezéseiből akarja az ő reális, belső ki-

lenségektől és elméletektől független valóságát és jelentőségét lemérni.

Az a gondolat, hogy eszméi és tettei a lényegesek, a tanítók és buzdítók, a maradandók és hirdetőidők, s ennél fogva azok tiszta hathatósága érdekében el kell felejtetni, félre kell tenni az embert, aki végtelen és beteg volt, nem egyéb mint Széchenyi kipusztítása a magyar történelemből és jövőből. Másfelől sohasem szabad egy teljesen szubjektív felvételtől, például abból, hogy Széchenyi idegbeteg ember volt, pusztán az embert vizsgálni s egy beteg leiek exaltációiból és hánykolódásaiból magyarázni ki tetteit és eszméit. így ezek gyökértelen, esetleges, rapszodikus nyilatkozások lesznek, „legjobb esetben lángeszű rögtönzések”, amint valaha mondotta is, s mint ilyenek, könnyűszerrel elutasíthatók, elvethetők minden aggodalma nélkül annak, hogy velük együtt életünk, hivatásunk, lét jogunk, jövődönk isteni ajándékát dobjuk el magunktól.

A tény megdönthetetlenül adva van: Széchenyi zsenijében a magyar lélek önkijelentése, s ebben életereje, értéke és az egyetemes emberiben való sajátos jelentősége. Az ember, akiben ez megjelent, zseni, tehát bonyolult, végtelen, óriási lehetőségek között hánykódó, ellentétekből összealkotott szellem, de nem betegebb, mint a zseni általában és örökké egészséges abban az egyedül lényeges tekintetben, hogy téveszthetetlenül, mindig híven és teljesen ragyog ki belőle, mint az ellentétes erők egyensúlya és eredője, az életrevaló magyar önerő sajátos és elpusztíthatatlan önértéke.

A feladat: egy ember géniuszrajza úgy, hogy abban a nemzeti géniusz arcára ismerjünk.

Ennek leghelyesebb, legéletteljesebb módja a genetikus ábrázolás, a nemzetet kifejező és hordozó lélek gyökérszálak kimutatása, e gyökérszálakon át való kiteljesedése, kivirágzása s e közben küzdelme és győzedelme a sötét erők felett, melyek gátjai s egyben továbblendítői voltak a géniusz kibontakozásának. Széchenyinek egy adottsága van: a vezetés magyarság s hogy ez a praeformált csíra miféle anyagokat és hatásokat dolgoz fel, vagy lök ki magából, azt származás, nő, egészség, betegség, ambíció, öntudat, önkritika, vallás, anyagi és szellemi körülmények, hazai és külföldi látások, tudomány, politika, emberek és események határozzák meg, de mindezek összességükben sem tehetnek egyebet, minthogy viszonyulnak az adott és feltörő élettendenciához s végre is azt építik fel abban a megrázó küzdelemben, melyet velük a lánglélek akkor folytat, mikor magába fogadta és létpa-

rancsához töri őket a saját magával vívott, végletes hullámzású harcban.

Ebben a szemléletben teljesen igaz az, hogy Széchenyi minden megnyilatkozása önmaga s minden harca csakis önmagával folyik, de teljesen igaz az is, hogy egész élete és műve teljesen önzetlenül adott áldozatos szolgálát — nemzetének. Igaz, ha azt mondom, hogy Széchenyi csak magára gondolt és minden ténye ambícióiból, szerelemből, szertelen életvágyból vagy beteg exaltációból fakadt, de éppenúgy igaz az is, hogy ő teljesen megfeledezett önmagáról s ambíciót, szerelmet, életvágyat, exaltációt, testet és lelket, vagyont és szellemet odavetett a nemzetéért való halálos viadalába. Mert a géniusz önzése a legnagyobb önzetlenség s önzetlensége minden időivel, konkrétan és egyénivel szemben a leghidegebb önzés, lévén ő fájának életösztone, mindenek keresztültörő élniakarása, amely még az elbukás önmagát-átkozó éjjeléből is felpattan, hogy újrakezdje a csatát s a saját elpusztításával is önmaga továbbvitelét szolgálja.

Ha ennek látjuk és ebből magyarázzuk Széchenyit, nem idegen elméletet vittünk reá, hanem lényének belső tengelyét találtuk meg, mely körül forog és egyben egyensúlyba kerül az ő egész, kaotikusnak és ellenmondónak látszó óriásvilága. Gondolatai, eszméi, vallomásai és tanításai is csak akkor szűnnek meg kiszakított, élettelen frázisok lenni s nyerneek mélységes értelmet és jövőbelendítő erőt, ha úgy látjuk és fogadjuk őket, mint magának a nemzet életösztonének ősbizonyosságú parancsait.

Így látni őket ma több mint kötelesség, mert létérdek.

A dicsóított, de élettelen szobor a magyar nemzet sírköve lenne, — az élő Széchenyi azonban az örök magyarság jövőbelendítő, szárnyaló Géniusza.

**MAGYAR FA SORSA
A VÁDLOTT ADY KÖLTÉSZETE.**

1927

Az a megbízatásom, hogy állást foglaljak és véleményt mondjak az „Ady-kérdésben”. Fiatal emberek, egy református diákszövetség tagjai kértek fel reá. Abban a meggyőződésben tették ezt, hogy velük egy világnézetű és erkölcsi felfogású, emellett az irodalommal is egy keveset foglalkozó ember véleménye segítségükre lehet a kérdésben való biztos meggyőződésük kialakításában. Egy ilyen meggyőződés kialakítását szükségessé teszik azok a folyton megújuló vádak, melyek Ady és költészete ellen felhangzanak. Éppen az engem is ért felszólítás igazolja, hogy ezeknek a vádaknak megvizsgálása ma sem szükségtelen, mert a magyar ifjúságnak, vagy legalább is a magyar ifjúság egyes köreinek még nincs meg a végleges ítélete ebben a kérdésben. Arról lesz tehát szó, hogy igazak-e, mennyiben igazak és mennyiben terhelik Adyt az ellene hangoztatott vádak?

Ady Endre, a nagy, szomorú szemű, gögös, beteg vádlott életében és halála után már több törvényszék előtt állott, de mostanság mind többen igyekeznek őt egy igazán döntő fórum, a magyar ifjúság ítélőszéke elé állítani. Ebben a perben a magyar ifjúság, értvén alatta a 16—24 éveseket, igen érdekes és fontos pozíciót tölt be. A hivatalos irodalom és a nevelők, mint felperes, vádat emelnek Ady ellen az ifjúság törvényszéke előtt, az ifjúság feletti uralomért. Tehát az ifjúság itt egyrészt bíróság, de másrészt a per tárgya is, sőt bizonyos tekintetben vádlott is. Az Adyt érő vádakkal kapcsolatosan az ifjúságot is vádak érik és így ebben a perben az Ady fölött ítélkező ifjúság önmaga fölött is ítélkezni fog. Nemcsak érdekes, de lelkünkbe, jövőnkbe vágó per ez.

A vádak, amelyekről eleitől fogva szó van Adyval és költészetével kapcsolatban, a következők: gögös nemzetköziség és hazafiatlanság, satnya érzékiség és erkölcstelenség, nagyképű homályosság és érthetetlenség, beteg tagadása minden pozitív szellem-erkölcsi értékének, a romlás és halál dicsőítése, az ideiglenes bűnbánat komolytalansága, a vallásosság affektálása, egyszóval, az ismert ősi fogalmazás szerint, hogy „nem tiszteli az isteneket és a törvényt s megrontja az ifjúságot”.

De ezzel kapcsolatosan az ifjúság is vád alá kerül azért, hogy profétájául fogadta ezt a költőt, hogy könyveit mohón olvassa es pedig a régebbi nagy nemzeti költők elhanyagolásával és lebe-

csillásával, hogy ideáljának, mintaképének tekinti a Halál Rokonát, akit életében is követni akar.

Tudom, hogy aki hozzászól ehhez a kérdéshez, az súlyos lelkiismeretben feladat előtt áll. Nem az a megbízatásom, nem is lehetek, nem is akarok bíró lenni ebben a perben. Én csak annak az ifjúságnak igaz barátja lehetek és akarok lenni, aki a véleményemet kérdezte, az őszinte meggyőződés szerinti igazság kifejezésével. Dönteni, magukra nézve, ők maguk fognak.

Mielőtt hozzákezdenék Ady költészetének vizsgálatához a fentebbi vádak szempontjából, előbb az ifjúságot érő vádakkal szeretnék röviden foglalkozni. Kezdem egy vallomással. Mikor én a középiskolát végeztem, az „Új versek és a „Vér és arany” már megjelentek s mint utóbb megismertem, már javában „állott a bál és zúgott a torna” Ady költészete körül a magyar irodalom porondján. Én úgy kerültem fel a főiskolára, az egyetemi ifjúság körébe, hogy derék ősi kálvinista kollégiumom vidéki csöndjében soha még a nevét sem hallottam Adynak. A nagy baj az volt, hogy szerencsétlenségemre költői babérokra *vágyó* verselő diák voltam s tanáraim becsületes irányítása mellett buzgón ápoltam a nagy népies-nemzeti költők és követőik hagyományait. Amellett, hogy édes tudatlanságban szenderegtem Adyt illetően, hasonló volt az állapotom azt az egész nagy szociális átalakulást illetően is, amely akkor már az egész világot úgy rázta, mint a forró láz. Én és diáktársaim ártatlan lelkesedéssel sütkéreztünk az ősök dicsőségeinek fényében, de, ezt ma világosan érzem, olykor-olykor, ki tudja miféle érintésére az időknek, az idegeinkben remegtek ismeretlen és érthetetlen sejtelmek egy új időnek és benne a magyarság szomorú sorsának. Ez azonban csak futó árnyék volt, amelyet tova űztek az ismert és sallangos hazafiság színesen dörgő frázisai. Ki hitte volna közülünk, hogy tíz-tizenkét esztendő már csak az egész, ami hátra van! Abban a főiskolai önképzőkörben, ahol aztán népies-nemzeti verseimmel diadalt hittem aratni, ugyancsak leforrázott egy „modern” fiatalember, aki szenvedélyes ledorongoltatásom közben föllebezhetetlen bizonyossággal és mély-séges lenézéssel jelentette ki, hogy úgy látszik, ez a kedves gólya nem tudja, hogy aki Petőfi volt a maga korában, az ma Ady Endre a mi korunkban. Képzeltető az az őszinte felháborodás, ami előntött engem bálványomnak egy sohasehallottam senkivel való összemérése, ennek a senkinek a dicsőségére. Mellőzve a további lovagias fejleményeket, csak azt említem meg, hogy nekik kezdtem olvasni Adyt, és pedig az ellenség ádáz indulatával. Nagyon keserves volt a költészet terén való leszerelésem ebben a tu-

sában. Nagyon fájdalmas volt, és persze, túlzottan szomorú is a ráébredésem arra, hogy nagy költőim óta megváltozott a világ és a költészet is. Csak természetes, hogy most már elvesztettem a mértékemet az Örökség iránt is, ami a régiekben van.

Az az egyszerű tény, hogy Ady költészete váratlanul, előkészület nélkül, nevelő irányítás nélkül, sőt addigi neveléssel szembe ellentétben, egyszerre zúdult reám, nagyon keserves, nagyon hosszú, nagyon kritikus lelki válságba sodort, amely sokkal rosszabbul is végződhetett volna, mint ahogy Istennek hála, végződött. Visszatekintve reá, mélyen érzem, hogyha ^akkor, amikor a középiskolában magyar irodalmat tanultam, megismerhettem volna, vagy bár hallottam volna valamit Ady költészetéről, ha csak kevésbé is bevezettek volna azoknak a válságoknak ismeretébe, melyekben akkor a világ vajúdott, a magam válsága egészen másként és egészen más, termékenyebb irányban zajlott volna le. De ha talán még akkor természetesnek is látszott az iskolai nevelés e hiánya, ma, amikor minden megtörtént már, aminek meg kellett történnie velünk, természetes-e, hogy vádként hangzik az ifjúsággal szemben az, hogy olvassa Adyt?

De hát csakugyan olvassa-e és mohón olvassa-e a mai magyar ifjúság Ady könyveit? Sajnos, nem vagyok abban a helyzetben, hogy az egész magyar ifjúság magatartását és eljárását ismerhetném ezen a téren és napjainkban. De tapasztalataim körén belül, lelkiismeretes utánjárás eredményeként megállapíthatom, hogy a középiskolákban a magyar irodalmat tanuló és a főiskolákon lévő magyar ifjúság túlnyomó többsége Adyt ma sem a költeményei többségének olvasása és ismerete, hanem tanárainak és más, felettes nevelőinek kijelentései és ítéletei s néhány, éppen e vélemények hatása alatt, vagy ellenhatásaképpen kiszemelgetett, kirívó verse, vagy versrészlete alapján ismeri. Ugyancsak komoly utánjárás és meggyőződés alapján állíthatom, hogy maguk az ítélkező tanárok és nevelők is, nagyon sokszor nélkülözik Ady költészetének alapos és teljes ismeretét. Én kétlem, hogy ifjúságunk valóban mohón olvasná Ady könyveit és eddig nem találtam köztük olyanokat, akik Adyt ember- és férfi-ideáljuknak vallották volna. Nem találkoztam eggyel sem, aki életében is követni akarta volna őt. Véleményem szerint Ady semmiképpen nem is alkalmas arra, mint ember, hogy a gyakorlati követés vágyát ébressze valakiben és már is előlegezem azt a véleményemet, hogy költészete nélkülözi a tettekre csábító erőt és jelleget. Készséggel elismerem azonban, hogy tanári vélemények elleni dacból kiszemelgetett részletek nagyon károsak lehetnek. Éppen

ennélfogva sietek kifejezést adni annak a meggyőződésnek, hogy ha az ifjúság nevelői egy költőt az ifjúságra nézve veszedelmesnek tartanak, ezt a veszedelmet semmiképpen el nem pusztíthatják a költő egyszerű agyondorongolásával, vagy olvasásának eltiltásával, hanem csakis a legalaposabb, legkomolyabb, legemberibb és legmegértőbb ismeret alapján álló, igazán nevelői ismertetés, az igazság és szeretet lelke által vezetett és irányított olvastatás által. Ha én már tartok annyira érettnek egy ifjúságot, hogy féltem attól, amit már megérthet és követhet, akkor kell is becsülnöm annyira, hogy a veszedelmet ne eltakarjam, ne csak kárhoztassam, ne csak tiltsam, hanem vele együtt a szemébe nézsek, férfias szeretettel feltárjam előtte, megiszteljem az ifjú lelket azzal, hogy mint barátja szóljak hozzá s legyen erőm, hogy az értéket az értékellenestől meggyőzően tudjam előtte elválasztani s lelkében az igazi szép tiszteletét építeni, mert különben nem vagyok nevelő.

Én tehát azon a határozott állásponton vagyok, hogy ifjúságunknak nemcsak kell megismernie, de jobban és alaposabban, valódi nevelői irányítás mellett kell megismernie Ady költészetét és úgy tisztázni öntudatosan: ki és mi neki ez a költő?

A régi nagy nemzeti költők elhanyagolását illetőleg, noha ezt magam is nagyon fájjalom, nem szabad elfelejtenünk azt a körülményt, hogy az ő koruk és témáik s a miénk között rettentő szakadékat vágott a történelem s minden ifjú életében is, minden ember életében is általában, időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a bennük levő örökszép ismét fölülemelkedhessék e szakadékon. Szomorúan természetes, hogy a lelkeket hamarabb és jobban megragadja az, akiben az ő fájdalmaik és panaszuk jajgat, akiből ők sírnak fel összes aktuális nyomorúságukkal. Mert Ady Endre költészete lehet kórkép, de mindenesetre kórkép is, a mi szomorú és beteg korunk képe.

I.

OND VEZÉR UNOKÁJA

Hazafiatlan és nemzetközi költészet az Adyé, ez a vád. Mindenekelőtt bizonyos, hogy ilyen vád nem érheti Ady költészetének műformáját, költői nyelvét és gondolkodásának alapjait. Annyira nem, hogy ezek miatt el sem igen tudom képzelni Adyknak idegen nyelvekre való sikeres fordítását. Nincs egyetlen költőnk sem, akinél a belső tartalom annyira elválhatatlan egysé-

get képezne a gondolatok kifejezési módjának, a műformának és a költői nyelvnek sajátosan magyar és ezért minden más náció szemében örökre idegen köntösével, mint éppen Adynál. Hiszem is, hogy idegen nyelven Ady sokkal kevesebbet mondó, s talán a legjellegzetesebb pontokon egyenesen semmitmondó, éppen a jelzett sajátossága miatt. Anélkül, hogy filológiai, vagy etnográfiai eszközökkel vizsgálgatnék ezt a költészetet, bizonyos, hogy magyarul gondolkozó és beszélő emberre az ösztönösség biztonságával és hatalmával gyakorolja az ősi, örök magyarság uralkodó hatását. Így csak magyar lélek beszélhet, így csak magyar gondolkozásra simulhat a nyelv magyar ruhája, ez a költő nem mesterkedéssel, nem is egy régi magyar nyelv tudatos utánzásával, hanem vére és lelke szerinti ő-ösztönrel beszél az örök magyar nyelvet, amely régibb és mégis újabb a nyelvújítás által meggyökértelenített irodalmi beszédnél s mivel a réginek újáteremtő hatalmával teljes, benne érezzük minden mézét és illatát a régnyi virágoknak, anélkül, hogy elszáradt csokrot szagolnánk. A múltnak nem a szénája, hanem a lelke illatozik benne és ez a lélek ma is és a jövőben is az egyedüli teremtő tényezője a magyar nyelvnek s akiben ez megvan, az tud magyarul beszélni ősi, természetes szépséggel és mégis az újság és ifjúság friss elevenségével. Ezért van, hogy Adyt olvasva, egyszerre közel érezzük magunkhoz a régebbi költőket, Balassit, a kurucokat, Csokonait s egyszerre fakóbbaknak és avultabbaknak látjuk az újabbakat, még Petőfit, Jókait is. Az az egy bizonyos, hogy aki Adyt hallja, az, ha ösztönösen magyar a lelke, ha erőszakkal nincsen megrontva a hallása és ha nem hazudik, minden reflexiót felülhaladó és feleslegessé tevő bizonyossággal tudja, hogy magyar lélek gondolkozásának és érzéseinek magyar muzsikáját hallja.

Mivel ezen a helyen éppen erre az ösztönös, elsődleges és ezért győzhetetlen hatásra fektetem a fősúlyt, ezúttal mellőzni kívánom Ady gondolkozási formáinak, verstechnikájának, szóképeinek és nyelvzenéjének magyarosságát fejtegetni és bizonyítani, pedig nagyon kecsegtető és hálás feladat lenne.

Sietek azonban rátérni a hazafiatlanság és magyartalanság vádjának tartalmi vizsgálatára. Ady tizenkét verses-kötetében a Versektől az Utolsó Hajókig körülbelül 120 olyan jellemző darabot találtam, amelyeket ennél a vádnál figyelembe kell venni, hogy teljes és ne a kikapdosott részletekből összetákolt képünk legyen Ady magyarságáról. Ezeket a verseket könnyebbség okáért három csoportra osztom. Az elsőbe tartoznak azok, amelyekben Ady a maga sor-

sában a magyar költő sorsát énekli meg. A másodikba azok, amelyekben, a magyarság, Magyarország és a magyar nemzet tragikus végzetét siratja, jövendőli, átkozza meg. A harmadikba azokat sorolom, amelyek, természetesen már kevesebb egyöntetűséggel és osztályozhatósággal arra vetnek világot, miben látta Ady nemzetének bűneit és miben látta, ha látta, jövendőjének új lehetőségeit? Ez a csoport, mondhatnám, az Ady költészetének szociális tartalmát volna hivatva kifejezni.

Az első csoport versei arról szólnak: ki ő? Milyen világba érkezett? Kik és hogy fogadták? Kikkel rokon? Mire van elrendelve?

A „Góg és Magóg fia”, a „Hepehupás vén Szilágyban”, az „Ond vezér unokája”, a „Tiszaparton” c. verseiben előttünk áll az a sajátos költői öntudat, amely Adyt jellemzi és el is különíti többi költőinktől. Ő az ősmagyar, aki Verecke híres útján jött és fülebe még ősmagyar dal rivall, lelkének ősi gyökerei a „szent Napkelet”, a Gangesz partjaiból nőttek ki, a szíve egy nagy harangvirág, mely ősi, napkeleti titkokat és álmokat tudna finom remegések erejével kizengeni... de ez a csodavirág a magyar földben, a hét szilvafa árnyékában elültetve parasztszálya lett és úgy aludt át ezer évet. És ezalatt a hosszú álom alatt jaj, bús csoda történt vele. Álmai nem az ősi Keletre, hanem az új Nyugatra vitték el, álom! közben megtelt a nyugat illatával s mikor most ezer év múltán fölbredt, nem parasztszálya többé, de nem is gangeszi harangvirág, hanem búsfürtű krizantém, napnyugati virága a halálnak. „Oh jaj nekem, hogy fölbredt hepehupás vén Szilágyban”. Ennek a költői öntudatnak kettős tragikuma van: Ady virágképeivel kifejezve az egyik az, hogy a gangeszi harangvirágnak a magyar talajban parasztszályává kell lennie, a másik pedig az, hogy ennek az elkorcsult virágnak nincs más megváltása, csak az, hogy ha átváltozik, napkeleti lelkével bús nyugati halálkrizantémmá kell változnia, szép, de átkozott, halálos, egész lényével ellentétes, beteg virággá. Tehát megmaradni parasztszályának? Nem, ez maga volna a kárhozat, a „gémes kút, malom alja, fokos, sivatag, láрма, durva kezek”, a „vad csókok, bambák, álombakók” szörnyű környezetében. Nincs mit keresnie a Tiszaparton szent Kelet virágának, mert semmi közössége nincs lélekben azokkal, akik itt élnek. És bús nyugati halálvirágnak lenni, egy szörnyű kényszer súlya alatt: ez a másik átok. Lelke szerint, vére szerint a legigazabb magyarnak lenni, mégis a magyarságtól végzetesen idegennek lenni: ez a tragikus öntudat, amely Adyt jellemzi. Egy másik költői vízióban, egyikében a legmeggrázóbbak-

nak, az „Ond vezér unokája”-ban Ady félelmes tisztasággal fejezte ki ezt a tragikus öntudatot:

Egy nagy tivornyán borral, vérrel
Idéztem a halottakat
S találkoztam vad Ond vezérrel.

Nyeregben ült kozák ló hátán,
Rabolt ló hátán dölyfösen
S én elhültem ős színe láttán.

Hiába akarnám, szeretném,
Nincsen hozzá semmi közöm,
Más a szemem, gerincem, eszmém.

Más a lovam, a vérem, álmom,
Tőle jövök és idegen
Az én ősöm, fajtám, királyom.

Ilyen bánat-folt nincs fölvarrva
E kerek földön senkire,
Csak fajából kinőtt magyarra.

Ez a költői öntudat teljesen új a magyar irodalomban. A nagy nemzetiek közül pl. Petőfi sokszor hangot adott, hol lángoló haraggal, hol metsző gúnnyal, hol elégikus borongással a magyarság abbeli szomorú állapotának, hogy az ősi nagyság erényeitől elesett, a nyugati kultúra nagyságaihoz pedig nem tudott felemelkedni, de ezt mindig mint szemlélő tette, mint olyan, aki önmagában nem érzi az ebből fakadó tragikus meghasonlást. Ady ellenben azonosította magát és önlelkében élte át s mint saját tragikumát jajgatta el annak a nemzetnek végzetét, amely „nem tud se élni, se halni”. Az ótestamentum nagy prófétái között is mindenik ostromozta népe bűneit, de a legtöbb kívülről és felülről, az egyetlen Jeremiás volt az, aki önmagában élte át Isten és a nép akaratának összeütközését és személyi élményévé tette népe tragédiáját. Költőink között Adyé volt az a történeti hivatás, hogy a Kelet és Nyugat között se keleti, se nyugati „fél embernek, fél nemzetecskének” maradt népe tragikumát, mint a saját sorsát, átélje és kijajgassa. De ennél még tovább is ment a maga bús, krizantém-végzetének terhe alatt. Lelkében szakított Napkelettel és a Nyugat lelkét lehelte a magyar sivatagra. És itt kezdődik az ő külön magyar tragédiája. A magyar pusztá gúnyos, hideg szele visszafujta a Nyugat illatát és nem fogadta el, ugyanakkor azonban örök gyökérszálakkal lefogta, magához pányváztá és nem

engedte el hűtlennek mutatkozó fiát. És megkezdődik a dacos, vad, önmagát tépő, hasztalan tusa a magyar ugarral.

Adynak azok a versei, amelyek azt a magyar világot mutatják, amelybe ő a Nyugat lelkével érkezett, végtelen keserűek és vadul lázadózik, sokszor éppen ezért túlzók és igaztalanok s ezek keltették ellene a hazafiatlanság legélesebb vádjait. Ez a világ a „híres magyar Hortobágy”, ahol „csorda-népek” élnek és lelegetlik a költő szívében nyíló virágokat, „itt nem lehet énekelni, csak káromkodni, vagy füttyörészni”, ha a „piszkos, gatyás, bamba társakat s a csordát” látja a költő. Ez az ország a „rokkantak halma”, ahol „aki nagysorsra vágyik, rokkanva ér el az éjszakáig”. Itt nem érdemes egyébert énekelni, csak „átok-zenének, csalogatónak”, hogy „hadd jöjjön más is, rokkanjon más is, pusztuljon más is”. (Ének a porban.) „A lelkek temetője”:

Ez a szomorú magyar róna,
Halálszagú, bús magyar róna,
Hány megölt lélek sikoltott
Bús átkot az egekig róla.

Ő, boldogok itt, kik nem éltek,
A legkülönbek sohse éltek,
Itt meddő a nagy gerjedés
S százszor boldogok a vetéltek.

Amit Petőfi még nagy általánosságban panaszkodott arról, hogy „a költő és a sorsharag egy anyaméhből született”, az Adynál már szörnyen konkretizált, fájó gúny: a költőről, aki Napfény országból a hazai árokba vágyik meghalni:

Hajh, Erdélyország határszéle,
Hajh, régi, híres bús Magyarország,
Jól hal meg ott a lantos-féle.

Volt, amíg élt, országút vadja,
De ha az erő elfut inábol,
Hazafias árok fogadja.

Álomlátó szeme meredten
Bámul a nagy, szürke magyar égre,
Már nem könnyes s nem félve rebben.

Otthon süti végre magyar nap,
Otthon álmodik Napfényországról
S kik rácsapnak: hazai varjak.

Így van ez a „magyar ugaron”, ahol az elvadult tájon égig érő gizgazok húzzák le és fedik be azt, aki a föld alvó lelkét keresi.

Természetes, hogy Ady összeütközése a magyar ugarral elsősorban irodalmi téren történt s csak később kapott szociális és politikai színezetet is. Azért haragja elsősorban azok ellen az irodalmi körök és tényezők ellen fordul, akik nem ismerik fel benne az új sorsátélőt, a XX. század vígasztalan öntudatra ébredt igaz magyarját s a költészet nevében támadják és akarják megfojtani. A „Bücsű Siker-Asszonytól” című versében ezt az irodalmi blokkot „a tilinkós álparasztok, a nyafogó ifjú vének, a finom kultúrlegények, az ügyes kellner-had és a cenkek” dicsjelzőivel illeti, kifejezésre akarván juttatni ezzel a népies-nemzeti költészet csődjét, s a szentimentális és erőtlen zsúrköltészet silányságát. A magyar Olimpusz alatt tanyázó „gémeek”-et ádázz jellemzéssel „nagyakaratú, zsombéklakású, nagyétű, nagylábú, éhes, vén, nagymeréességű és kisvágyú, sánta, halászó, hizlalt, nagynyakú, tágcsőrű homálymadarak”-nak nevezi. Az ő Pegázus-lelke „véres, tajtékos, pányvás mén” gyanánt vergődik a magyar Mezőn, ahol megköti a lelket a gonosz kezek, ő a „Magyar Messiások” szomorú seregének a vezére, akik ezerszer is meghalnak, de üdve nincs a keresztjüknek, mert nem tehettek semmit az ál-Messiások miatt. Lelke a nagy pusztában, a fojtogató hurokban rokonokat keres és a múltból a jó Ilosvai Selymes Péter, Csokonai Vitéz Mihály és Vajda János árnyai intenek feléje, mint az örök, bús egyedüliség nagy magyar titkának mártírjai, akik közül az első szintén „itt álmódott és sínylett, álmódott, sírt, ösztönzött”, mint ő, a másodiknak szomorú halála órájában ő, Ady jelent meg, mint késői, szomorú sarja, a harmadik pedig fejére idézi csontkezeivel a végzetet:

Akkor is úgy volt: frász törhette ki
A dal és szépség nyugtalan magyarját,
Mert úgy van igaz magyarság szerint,
Ahogy cudarok és urak akarják.
Mert úgy van most is, kis, számár gazok
fojtják el, fogják az Isten növényét:
Magyar és vátesz, ez éppen elég,
Hogy honi késsel szent szívéen döföljék.

Az a visszautasítás és kárhooztatás, ami érte, egy pillanatra a menekülés vágyát ébreszti benne a dacos Hunniából, ebből a rossz magyar világból, amely „álmódva vívja a régi csatát” s nem veszi észre az új idők feje fölé gyülekező végzetét, amely az új költő lelkéből fölsíró s hozzákialtó dalai helyett „veri a Jövőt,

balladát akar, balladát, balladát”, a hitelét vesztt, idegenné lett, megavult nemzetieskedő költészet immár meddő hagyományait. „A sejtő, beteg és finom dal” itt nem kell senkinek, tűzbe dobhatja a dalai könyvét az új költő. „Pocsolyás Értől elszakadt legény, Menekülj, menekülj.” Majd éppen ellenkezőleg, dac és gőg ébred benne „a pogánymódra rátörő kicsi, magyar világ” ellen, melynek odavet dalt, életet és dicsőséget, „de az igaz: az én vagyok, de a magyar: az én vagyok.” „Úgy is eldoblak”, mondja szánó gőggel a Magyar Helikon hervatag szekfűjének. „Fenének kellett, amit adtak, És az se, amit megtagadtak, Kicsi virág, szegény virág, Hagyjatok meg úrnak, Magamnak.” Ez a keserű gőg lekicsinyli azt a népet és költőit, akik az ő jöttéig még sírni sem sírhattak szépen. „Én siratom magam s a népem... De ha megunom, átallopem.” Lomnicon, Tátrán, Karszton már átrepült s nem lelkesült érettük. A „csúcson, majd talán megáll”, vörös-kék szőlőlevelekkel koronázott fejével. Addig dalai tüzes szekerén, mint ifjú Apolló, hajtja keséjét, a fiatal Bűnt, jó lovát, a fekete Álmot s „kis kordék döcögésével”, „gyöngekarú vén kocsisok” átkaival nem törődik. Hiszen ő a bús merészség, a világ csodája, aki az Értől indult el s a szent, nagy óceánba fut bele. Tulajdonképpen ő nem is akarja a győzelmet, de a „döltére leső Tökmag Jankók” miatt kénytelen megmaradni Muszáj Herkulesnek:

Sok senki, gnóm, nyavalyás, talmi,
Jó lesz egy kis hódolás és csönd:
Így nem fogok sohse meghalni.

A gőgnek ebből a tornyából a csüggedés mocsarába hanyatlik:

Egy-két szegény író-diák
Sohse állított meg még sorsot
És népeket veszejtő titkos
Törvényes, nagy tragédiát.

(Az undor óráiba.)

Én meg, a dolgom elvégzett,
Megrugdalt és levitézlett,
Megdöglök gyászos kacajjal
Magyar fajjal, jajjal, bajjal.

(Lovatlan Szent György.)

És immár kész a magyar költő sorsa:

Lelkemben a magyar fa
Lombjai esnek, hullnak:
Lombosán, virágosán
Így kell hogy elpusztuljak!

Sohase látott, ékes, széles, ölelő szivárvány volt a józan és trágyas mező felett, parasztok, barmok, madarak elunt látványosság, akik szegyeitek, hogy egy rongy szivárvány alatt ellágyultak. S végre, miután a felhők beitták szent színeit:

A vén Nap leesett mosolygón,
Föllélegzett egész világ:
Nem valók az izzadt mezőkre
Effele bolond és nagyszerű,
Szent égi komédiák.

Kétségtelen ezekből a példák, amelyeket tovább lehetne szaporítani, hogy Adynak, amilyen halálosan szomorú volt a meglátása önmaga sorsszerűségéről, éppannyira egyoldalúan sötét, keserű, sokszor ádázán gúnyos, gőgösen lekicsinylő, sebzően éles és kegyetlen volt a meglátása és ítélete a világról, irodalmi kortársairól, ellenfeleiről és a hivatalos közvéleményről.

Lehet vitatkozni, azaz talán vitatkozni sem lehet afelől, hogy ebbeli túlzásai mentendők-e és költőileg szépek-e, de magyarságának értékéről tisztán ez első csoportba tartozó versekből nem szabad ítéletet formálni, mert ezekben a harc hevében és a személyes megtámadottság és visszavágás tüzeiben kétségtelenül nagyon kevés nyilvánul meg a szeretetből, a haza, a faj, a nemzet iránt. Meg fogom kísérelni a következő második csoport vizsgálatánál kutatni ezt a szeretetet. Addig is azonban a kérdés az, volt-e igazság Adynak eddig említett és effajta verseiben? És ha volt, ez az igazság magyartalan, vagy magyarelles igazság-e?

Meggyőződésem szerint az egyik nagy és általános érvényű igazsága e verseinek, illetve a bennük nyilatkozó lelkületnek, ami igazolja is az ő álláspontját, a túlzásoktól eltekintve, abban van, hogy Ady fölléptekor és működése idejében a magyar költészet halott volt, sivár pusztaság, meddő és kisajtott rög, amelynek nem volt több hitele, hitető ereje, szuggesztív hatalma, élettámasztó és életformáló lelke a nemzetre nézve. Nem: mondom azt, hogy egyetlen virága sem volt már a mezőnek, nem akarok nevekkel *sem* bizonyítani, egyáltalában nem akarok részleteket nézni, hanem általánosságban kell megállapítanom, hogy a magyar költészet a nagy nemzeti költők után egyrészt nem mutat föl többé teremtő erejű, elhatározó és döntő szuggesztíójú poétái egyéniséget, másrészt, akiket felmutat, azok nem képesek a költészetnek egy nemzet életében mindig természetes és szükségszerű hivatását és szerepét betölteni, t. i. azt, hogy a kor előtt járjon, a saját nemzedékének és ifjúsága-

nak zászlóvivője, de legalább is kifejezője legyen. A 19. század vége és a 20. század eleje egyszerre, rohamosan változtatta meg az emberi pszichét, különösen szociális öntudatában, vihként tornyosodott a világ fölé egy óriási lelki, társadalmi és gazdasági válság fellege s az akkori magyar nemzedék természetesen idegeinek remegésével reagált erre és megtelt, átalakult, kitágult és fölkaivarodott az új idők új tartalmával. A költészet, a magyar költészet ellenben elmaradt a saját nemzedékétől és jövőjétől, látóerő híján lemondott arról, hogy a talán zavaros, de új tartalomtól duzzadó jelen élére álljon, lelkéből zengjen, zászlója és szárnya legyen a helyett bálványt csinálva a mind kevesebbet olvasott és ismert s mind kevésbé hatékony népies-nemzeti nagyságokból, az utánzó ügyességével vagy ügyefogyottságával érzékeny hazafias történeteket szedett rímekbe költészet gyanánt, vagy a szociális nyomorától és kínzó problémáitól desztillált színpadi „népről” rajzolt unt és hamis képeket, vagy ha őszintébb volt és mást akart, egy enervált világfájdalom nyavalygós szentimentalizmusát és cukrozott szalonportékákat rakott ki a vásárra, nem tudva, vagy nem akarva tudni, hogy az eleven közösséget elvesztette a néppel is, a műveltekkel is, az ifjúsággal is. Nem akarta belátni, hogy Petőfi és Arany óta megváltozott a világ és az élet kérdései mások lettek, hogy a nemzeti élet előtt hirtelen egészen más horizontok és értelem sötétlettek föl és hogy ő többé nem a láncszem, amely a régit az újjal összeköti és így meg is tartja, hanem a gát, amelyik a régit és az újat végzetesen elszakítja s míg azt, ami volt, üressé és hatástalanná másolja, az újat gyökértelessé teszi. Azért tartom költészetünknek Adyig tartó utolsó harminc esztendejét terméketlen, sivár pusztának és a legszomorúbb időszaknak, mert egy helytelen és tehetetlen nemzeti kultuszból a saját korát és nemzedékét elejtette a kezéből és nem tudott annak életében tényezővé válni. Ezzel a világgal szemben Adynak igaza volt abban, hogy a maga égő lelkében azonosulva a maga nemzedékével és idejével, kikiáltotta és követelte a magyar költő jogát és kötelességét ahhoz, hogy a jelenből a jelenhez szóljon és nemzetét ebből a mesterségesen elzárt és elkorcsosított, leszegényített és elsötétített bálványtemplomból a világhorizont mélységébe és magasságába állítsa.

Magam is más kérdésnek tartom, hogy mit hozott Ady Nyugatról? De viszont azt is látnunk kell, hogy Ady egy eleven, fájdalmas vád ezzel a költészettel szemben s vádja az, hogy miatta és alatta kellett „parasztzsályává” korcsulnia a napkeleti harangvirágnak s ez a költészet zárta el a visszavezető utat az ősi szépségek felé és kényszerítette beteg halálvirággá lenni a fel-

ébredt költőt, Adyban is későre ébredt a magyar lélek ahhoz, hogy életet teremtsen. Mikor felébredt, már a „végzetszél füttyült” s a Halál Rokona végzetesen esett a halál bűvöletébe, mert nem volt már hívogató és tüzelő életcéll csillaga a magyar égen.

A másik igazsága pedig Adyknak abban van, hogy őszinte, élőlevení képe és megtestesítője egy tényleg létező, szomorú, de szükségyszerű magyar öntudatnak, a Kelet és Nyugat között meghasonlott, többé nem keleti és még mindig nem nyugati magyar meghasonlással teljes lelkének. Az az örök magyar tragédia, amely Muhinál és Mohácsnál kétszer rázta meg a nemzetet, Adyban harmadszor jutott fájó öntudatra és pedig egy már el nem kerülhető tragédia víziószzerű bizonyosságával. Benne harmadszor sikoltott Nyugat felé a magyar szabadságért és harmadszor érezte meg, hogy soha nem lehet nyugatívá még sem, hogy Kelet és Nyugat között „szégyenkalodába” került és a törpe végzet lesré. Hogy az a Nyugat, amelyet Ady keresett, olyan volt, amilyen, az csak teljesebbé teszi a tragédiát.

Ez azonban már átvezet Ady költeményeinek a magyar sorostírató második csoportjához.

Nagy költőink hazafias versei közt mindenütt találhatunk egy-egy számra is jelentékeny csoportot, amely a szülőföld s általában a hazai föld áhítatos, rajongó szeretetét sugározza. Sőt szinte az a jellemző ezekre a költőkre nézve, hogy nemzeti érzésüknek alaprétege és legerősebb tényezője ez a szülőföld-imádat. Különösen ismeretesek Petőfinek az Alföldet dicsőítő versei, amelyek nem egyszerűen „leíró költemények”, ahogy a tankönyvek nevezték el őket, hanem a költő szerelmi vallomásai hazájához, igazai hazafias költemények. A második csoport pedig, ami jellemző a nagy nemzeti költők hazafias lírájára, a nemzeti múlt glorifikálása, mellyel hatni akarnak az elfásult jelenre. Szinte már sablonná lesz nyomukban az „ősök dicsőségében való sütkérezés” vagy a múlt dicsőségével való korholása, lelkesítése a jelen nemzedéknek. Vörösmarty és Petőfi missziót töltöttek be a hazafias lírának és epikának ezzel a formájával. A későbbi másolók és utánczóik kezében azonban ez a sablon megüresedett és hatástalanná vált a már említett okok miatt.

Ady költészete jellemző és éles ellentétben áll a hagyományos nemzeti költészettel. A szülőföld, a hazai föld szerelmes leírásai, dicsőítése és imádata egészen hiányzik belőle. Vele, általa szinte lehetetlenné válik és meghal ez a „műfaj” a magyar irodalomban. Ellenkezőleg a régivel, vele egy új, szokatlan és megdöbbentő hang szólal meg:

Ez itt falu, az én falum.
 Innen jöttem és ide térek.
 Mindszentnek hívják hasztalan,
 Mert minden gonosz rajta van,
 S itt jaj, átkos, fojtó az élet.

(Séta bölcsőhelyem körül.)

Az ő szemében az egész hazai föld valami „szomorú törvényt, titkot, bűnt és bűnhődést takar”. Két jellemző versében, „A téli Magyarország” és „Gőzösről az Alföld” címűekben a magyar föld úgy jelenik meg, mint a halálos álomtalan álomnak, vagy mint a „zsiros Semmit” álmodó, virágtalan, fátlan, ködös sivatagnak reménytelen látványa, melyről „sok, nehéz, könnyes jóslást” sir ki az utas az éjbe rohanó gőzösről. Ez a magyar föld soha, egyetlenegyszer sem bűvöli el, ejti mámorba szépségével, egyetlenegyszer sem fakaszt, a lelkében odaadó ujjongást, az ott-hon örömet és békéjét, szerelmes nosztalgiát, hanem mindig csak bánatot, keserűséget, olykor dacot, átkot és gúnyos kicsinylést. Századokon át hozzá voltunk szoktatva költőink által ahhoz, hogy a haza földje olyan szentség, amelyet csak imádatlalt lehet említeni, amelynek csak szépsége van, amelyhez való tartozásunk túláradó gyönyör, elszakadásunk kárhozát és hazatérésünk üdvösség. Ezzel az uralkodó és uralkodóvá tett érzéssel szemben az Ady költészete olyan érzéseket mutatott meg, melyek teljesen idegenek és a közmeggyőződéssel összeférhetetlenek voltak s azt a benyomást sűrítették váddá, hogy Ady nem szerette, vagy talán éppen gyűlölte hazáját és szülőföldjét.

Ugyanez az eset áll fenn nála a nemzeti múlttal és annak dicsőítésével szemben. Az ő szemében a múlt a csalásnak és csalódásnak, a tévedéseknek és tévesztéseknek szomorú bozótja és hínárja, egy eltévedt lovasnak halálba vivő, vak ügetése a ködben és éjszakában. Nem szerette és átkozta azt a múltat, melyet a nagy költők tündöklő glóriába vonva, eszményként állítottak a jelen elé.

Hogy eldönthessük azt a kérdést: volt-e Adyknak e magatartásában s szemléletében szeretet a haza és a nemzeti múlt iránt, hogy költészete sugároz-e és milyen szeretetet sugároz ebben a tekintetben, röviden át kell tekintenünk verseinek idevágó csoportját.

Nemzetünk sorsával, magaviseletével, helyzetével más költőink is elégedetlenek voltak időnként és azt sem lehet mondani, hogy tartózkodtak volna a nemzet bűneinek olykor kíméletlen osztorozásától. Mégsem érte egyiket sem az a vád, hogy gyűlölik hazájukat és nemzetüket. Mert költészetükben mindig volt hang

és hely a nemzeti jellem, a múlt és a haza dicsőítésére is. Adynál sem az a feltűnő, hogy elégedetlen a nemzettel és nem magasztalja „hazánk természeti szépségeit”, a „tejjel-mézrel folyó Kánaánt”, hanem hogy költészete egyhangúan és végig reménytelen sírás, vagy ostorozás velük szemben.

Petőfi csak konstatálta azt aényt, hogy „köröskörül sötét felhő az égen, egy magányos csillag ragyog közepén, az a csillag ott a magyar nép képe, kit idegen népek vettek középre” — s ebből a tényből ő lelkesítő fölhívást hozott ki. Adynak ez a magányosság a végzet képe volt, mellyel szemben nincs semmi lehetőség. Kölcsey Isten vezérlő kegyelmének magasztalja azt, hogy nemzetünk a Kárpátok koszorújába jutott, Ady ezt egy szörnyű, helyrehozhatatlan, végzetes eltévedésnek látja. Ez a gondolat az, ami Ady költészetének nemzeti vonásához a megértés kulcsát adja.

Előtte soha senkisé volt, aki olyan abszolút, ösztönös átérzéssel érezte volna, vagy ha érezte, kimondani és folyton ismételni merte volna azt a meggyőződését, hogy; Kelet népe, a magyar nemzet eltévesztette az útját akkor, amikor ide, t. i. az akkori Magyarországra jött és itt hazát teremtett magának, hogy ez reánézve a végzet, a halál ténye volt, hogy itt sohase lehet itthon, hogy innen sohase juthat haza, hogy ez a föld nem a bölcsője, nem is a tűzhelye, hanem a sírja a nemzetnek. Vörösmarty roppant víziója a „sírról, hol nemzet süllyed el”, Adynál egy predesztinált, ezredéven át kiteljesedő sors kikerülhetetlen tény éve iszonyodott, „a lelkek temetőjévé”, „Haláltó”-vá, mely felett hiába keringenek szép, bátor, büszke madarak:

Hiába minden, mind lehullunk,
Húz a Halál-tó: elveszünk.
Hiába lelkünk, lángolásunk,
Szerelmünk, jószágunk, eszünk.
Erőt mi rajta nem veszünk:
Halál-tó marad Magyarország.

Ha a kísérteties őszben széttekint a dombkerítéses síkon, ahol ködgubában jár a November, a ködben, a szíve dobogásában aa „eltévedt, hajdani lovasnak”, szerencsétlen nemzetének rémektől üldözött, vak ügetését hallja a fénytelen, halálos hínárú pusztán. Ha mámoros tavasszal a csacska-részeg Duna fölé hajlik Szent Margit híres szigetén, hogy titkát kifaggassa, a „vén folyam-roka” nemzetének örök, boldogtalan végzetéről mormol, „mely sohase lesz másként, így rendeltetett”. Az útját tévesztett nemzet ezen a tájon, a „bús villámhárító” mentén a félemberek, félnem-

zetecskék szegy enkalodájában kell hogy elsenyedjen, szárnyak nélkül, halottas esték sötétjében. A sorsa: „eredendő bűn, lanyha vétek, hideglelés, vergődés, könny, aszály”.

Annyira uralkodik Adyn ez a víziókká, látománnyá való meggyőződés az utat tévesztett és rossz helyre került nemzetről, annyira végzetessé nő lelkében az az érzés, hogy nemzete itt idegenben van és rettentő magányossága halálos fagyként öli meg, hogy ezt az érzését szükségszerűen és kikerülhetetlenül vetíti ki a magyar földre, magára. És ebből születik meg az ő sajátos látása e földről: egy megfélemlített, élő, személyes valóság, amely azonban minden életnyilvánulásában kísérteties, babonás jel és utalás a végzetre és a halálra. „Csupa legendák és jelek”. „Csupa vérzés, csupa titok, csupa nyomások, csupa ösök, csupa erdők és nádasok, csupa hajdani eszelősök”. „Valami nagy-nagy Sors, Ok, Cél van itt, valami nagy-nagy ős tanulság, amely kis népeket tanít”. „... Zúg az erdő sorsot-hirdetőn, félelmesen... a fák közt az örök egyedüliség bús magyar titka zúg”.

Ebből a lelki szituációból természetesen nem születhettek szerelmes énekek, dicsőítő himnuszok a magyar földhöz, andalgó tájleírások és az otthonát magasztaló lélek ömlengései. Ady nem énekelhetett a hagyomány húrjain arról a földről, amelyet nemzete sirjának, útvesztőjének, végzetének látott, ami még nem jelenté azt, hogy a szeretet hiányzott volna belőle e föld iránt, csak-hogy ez a szeretet tragikus, komor, kritikus szeretet volt, hasonló és rokon a Széchenyiével.

Az a meggyőződése, hogy ennek a földnek történelmi hefyzete nemzete életét és jellemét elnyomoritotta és se élni, se halni nem tudó felemás típust csinált belőle, aki

uralkodást magán nem tűr,
s szabadságra éredemetlen,
ha bosszút áll, gyáva, lankadt
s ha kegyet ad, rossz, kegyetlen.

(Sípja régi babonának.)

Ez a nép alkalmatlanná lett az életre, a teremtő, építő munkára, bezárt katlanában elhagyta magát, álmosan, tunyán tengődve, a béke a halála s nem a fejlesztője lett, csak akkor érzi hogy él, ha verik. „Nekünk Mohács kell!” jajdul fel a költő:

Ha van Isten, ne könyörüljön rajta:
Vereshez szokott fajta,
Cigánynépek langy szívé sihederje,
Verje csak, verje, verje.

Ha van Isten, földtől a fényes égig
 Rángasson minket végig.
 Ne legyen egy félpercnyi békességünk,
 Mert akkor végünk, végünk.

A „hőkölés népé”-nek nevezi a magyart legkeserűbb versében, amely arcunkba kergeti a vért, akkor is ha igaz, akkor is ha nem igaz:

Ez a hőkölő harcok népe
 S mosti lapulása is rávall,
 Hogy az úri kíméletlenség
 Rásuhintott szíjostorával.

Mindig ilyen volt: apró khánok
 Révén minden igának barma,
 Sohse harcolt még harcot végig,
 Csak léhán és gyáván kavarta.
 Erőt mutattak, erőt látott,
 Vertnek született, nem verőnek,
 Önerejét feledte mindig,
 Sohse szegzett erőt erőnek.

Betyár urai így nevelték
 Nem rúg vissza, csak búsan átkoz,
 S ki egyszer rúgott a magyarba,
 Szinte kedvet kap a rúgáshoz.

Valami szilaj, szinte démoni keserűség fojtogatja, amikor népének magával nem törődő, eifásult „minden mindegy”-ből-eseségét jellemzi:

Kurucok így beszélnek:
 Nekem pajtás, úgysis mindegy,
 Farkas esz meg, ördög esz meg,
 De megesznek bennünket.
 Medve esz meg az is mindegy,
 Az a szomorú és régi:
 Véletlen, ki esz minket.
 S az a szomorú és mindegy,
 Hogy jó időben bennünket
 Sorsunkra mi sem intett.
 Nekem pajtás, úgysis mindegy,
 Bánja fene, hogy ki fal föl
 Buta, bús mindegy-minket.

Magyar földön még a vigasság sem egyéb, az a bizonyos sírva-vigadás sem, mint a halál hívása:

Nótázó bűnök, hetyke gazság,
Török-szakad és csak azért is,
Halál-hívás,
Csuhaj: ez a magyar vigasság.

Már nem várunk, semmit se várunk,
De egyet még ugrik a kedvünk.
Egye fene:
Hátha vígabb lesz a halálunk?

Kétségtelen, hogy ilyen hangú és keserűségű jellemzést a nemzetről nem ismerünk irodalmunkban, nem is annyira a kifejezések szempontjából, melyekhez hasonlók Petőfinél is akadnak, hanem a szavak mögötti lelkület páratlan keserűségét tekintve.

Mindennek okát Ady abban látja, hogy a magyarság ezen a földön sohasem élhette és nem élte a maga életét. Eredeti természetét és erejét elvesztette, a nyugati világ mindig idegen maradt neki s önmagát megtalálnia sohasem sikerült. Gyáva volt arra, liogy önmagához visszatérjen s ezért szolgává kellett lennie, nemcsak politikai, hanem szellemi tekintetben is.

Mert gyáva volt és szolga volt
S életét élni sohse merte,
A Sors, a sorsa
Hajh, be megverte, be megverte.

Azzal verte meg, hogy elámított, megcsalt, kicsúfolt szolgája legyen tőle mindig idegen, őt mindig önzően kihasználó s aztán elhajító érdekeknek:

Idejében mért nem mondták,
Hogy a mi kuruc-leses éltünk
S a védekezés magunk ellen
Bécsből rántott vész-mulatság.

Szegény magyarság, szegény Mesebeli János, akít a „messze város”-ért birkózni küldenek a sárkánnyal, a mesebeli királyleány kezével hitegetve:

Kellesz a nagy arénába,
Akkor is, ha életednek
Életed lesz majd az ára.
Ha már egyszer idegenbe,
Valamikor ide bújtaal,
Rohanj jól kimelegedve.

A kiráylány: mese, János,
 De nincs előbb a mesénél
 S mese ellen minden káros.
 Bajban van a messze város,
 Gyürkőzni kell a Halállal:
 Gyürkőzz János, rohanj, János.

Így került a magyarság „A fajok cirkuszába”, ahol szomorú bohóc-sors: a mások mindig késő utánzása lett a sorsa.

Mindig, minden ideálunk
 Másutt megunt ócskaság már,
 Harcba szállunk
 S már tudjuk, hogy kár a harcért.
 Csak cammogva fonjuk éltünk
 Mások elhányt guzsalyáról
 S nem kár értünk,
 Ha elvágják fonalunkat.

Céljainkat elcélozták,
 Életünket már elélték.
 Cirkuszponyvák
 Bohócsorsa leng előttünk.

Mi lehet, mi lesz tehát a sorsa egy nemzetnek, amelyiknek nincs öncélú élete, nincs saját élete, céljai régen meg vannak valószínűsítva mások által s amit még tesz, az csak a mások elhányt, megunt, lejárt guzsalyáról való életfonás, lopott, utánzott tengődés! Ady, mint egy új Jeremiás, szörnyű látományról prófétál:

Kezében óriás rostával
 Áll az idő és rostál egyre.
 Ó, aszottak és be nem teltek
 S ó, magam is, faj-sorsom osztván,
 Be igazság szerint hullunk ki
 A kegyetlen óriás rostán
 Kedvét nem töltvén az Időnek.

Ezekből a keserű versekből egy láncolatos gondolatsor fonódik tehát: a Keletről elszakadt magyar önmagától szakadt el, utat vesztve tévedt a népek és érdekek ütközőpontjába, visszafelé elzáródott az útja, a Nyugattal szemben idegen maradt, se keleti, se nyugati felemás lelke elnyomorodott, a maga életét nem élhetve, másoknak késő és elmaradt utánzója lett, erőit szolgaként idegenek használták ki a maguk céljaira s azokkal együtt most ő is céltalanná lett, tehát nincs többé értelme és lehetősége az éle-

tének: kihull az Idő kegyetlen rostáján. Ez a magyar sors Ady költészetének tükrében.

Két kérdés merül fel most előttünk: igaz-e Adynak ez a sorslátása és gyűlölettel, kárörömmel, vagy zokogva és a szeretet kétségbeesésével látta-e ezt a sorsot betelni nemzete fölött?

Az Ady igazsága nem abszolút igazság, nem szabad, hogy az legyen. De egy vátesznek irodalmunkban és történelmünkben páratlan erejű ösztöniséggel megérezte, vízióyszerűen meglátott igazsága a maga nemzedékére és arra a Magyarországra nézve, mely a nagy háborút megelőző évtizedekben élt és a háború végén összeomlott. Adynak abban van a sajátos prófétai jelentősége, hogy ennek az összeomlásnak fagyasztóan előrevetett árnyékát meglátta és érezte akkor, mikor még mások, az egész nemzet önfeledten sütkezett a fényben és hogy a felsötétlő veszedelem okait nem külső körülményekben, hanem belső, a századok folyamán már jellemvonásokká lett lelki tulajdonságokban és ezekből fakadó belső nyomorúságokban látta meg, tehát a véletlen eshetőségeken felül álló s azok által nem elhárítható végzettségében.

Így állván a dolog, egy egészen bizonyos: azok, akik abban a meggyőződésben élnek, hogy a magyar nemzet történetében az 1867 utáni félszázad volt a legboldogabb és legdicsebb korszak s akik ennél fogva a nagy összeomlás belső és megelőző okait elismerni nem hajlandók s azt egy külső és véletlen szerencsétlenségnek hajlandók tartani, amely nem szükségképpen következett be, sohasem fogják megérteni, elismerni, méltányolni Adynak ezt az idői, szubjektíve teljesen jogosult igazságát. Mivel tudvalevő, hogy még nagyon sokan vannak ilyenek, Adynak ezt az igazságát objektív mértékkel megállapítani ma még nem lehet, vagy nagyon nehéz lenne, ez igazában csak egy későbbi történeti távlatban lesz lehetséges, amely a hozzánk még nagyon közeli korszak igazi mérlegét elfogulatlanul fogja felállítani. Ez azonban nem akadályozhat meg annak megállapításában, hogy Adynak a saját megérezése és meggyőződése alapján joga volt a saját korára és nemzedékére vonatkozóan úgy látni, ahogy látott s belső jeleit feltárni egy katasztrófának, mely az ő hite szerint ezek miatt fog bekövetkezni. Különösen jogosult ez azért, mert be is következett.

A magyar földre kivetített és átvitt sorsmegérezés, a jövő kísérteties árnyaival benépesített, szomorú jóssá lelkesített föld egy költői teremtés s ezért és így époly jogosult látomás, mint akármely költői vízió, például az, ha egy költő a mások által

virágnak látott leány arca mögött a vigyorgó koponyát látja, amellyé az az arc lesz, ha szépsége lehevrad róla a halálban. Ady látta ezt a halálfőt a magyar föld és nemzet másoknak talán boldogan virágnak arca mögött és mert látta, költőileg joga volt erről beszélni. Sajnos, annál inkább, mert ez a halálfő tényleg ott lappangott a virágzó külső alatt és akár belső okok miatt, mint Ady hitte, akár külső szerencsétlenség következtében, mint mások hiszik, egy rettenetes őszön tényleg a szemünk köze vigyorgott.

Az a gondolat, hogy a magyarság utat tévesztett és hogy ennek átképpen, mint egy elvárásolt, magát nem találó napkeleti királyfi, elnyomorodott, hozzá méltatlan szolgaság letartásában idegent utanzott és szolgált és csalódva elvesztette élete sajtós célját, eredeti hivatását: ez nemcsak az Ady gondolata, hanem nagyon sokaké, melynek igazsága felett vitatkozhatnak a politikusok, a történészek, a nevelők, a különféle egyéniségek és világnézetek, de ezt az érzést költőileg kifejezni Adynak teljes joga volt, mivel egész lelkében megrázó erővel érezte azt s mivel a Mesebeli János tragikus naivságát és A fajok cirkuszában imitátornak kikiáltott nemzet fájó és megállító szerepét történelmünk legszomorúbb tapasztalásai és a főlényes külföld büszke nyilatkozatai éppen elégszer harsogták a fülünkbe, ha ugyan elégszer!

Ady egy sötétenlátó, tragikus nemzedék lelkének kiáltó szava volt és néma, elnémított, kifejezésre jutni nem tudó veszkialtásnak adott rettentő és megrázó hangot, egy boldog nemzedék önfeledt és vak uralmának közepette. Mert azt sohasem szabad elfelednünk, hogy az Ady Magyarországon tényleg két nemzedék élt: egy uralkodó és boldog nemzedék, a politikai és szellemi liberalizmust képviselő és abból élő, lassanként az idősebbek generációjává váló réteg és egy másik, a kor nagy szociális válságait önmagán tapasztaló és a liberalizmus ragyogó felszíne alatt egy politikai, társadalmi és szellemi tekintetben egyaránt fojtogató elnyomást szenvedő réteg, mely a fölnövekvő és lassan megszaporodó ifjabb nemzedékből tömörült.

Nem szeretném, ha ezt a nemzedéket összetévesztenék azokkal, akik Ady körül hangoskodtak, vagy okvetlenül azzal a radikális irányzattal azonosítanák, amely Adyt magáénak hirdette s amellyel ő magát bizonyos tekintetben azonosította is. Eltekintve attól, hogy ezek között is lehettek ilyenek, én egy olyan magyar ifjabb nemzedékre gondolok itt, amelyik bár hangot nem adhatott, nyilvánosan nem jelentkezett, szerephez nem ju-

tott, amely nem is tömörülhetett táborrá, de a főiskolák és egyetemek padjaiban és a mindennapi élet kezdő pozícióiban szét-szórva mindenütt érezte ezt az elnyomottságot és válságot, mindenütt telítve volt azzal, hogy a nemzeti és szellemi élet képe válságosan megváltozott, hogy az óriási szociális fordulat a világ életében nem hagyhatja mozdulatlanul a magyarságot sem, hogy revízió alá kell kerülnie annak a negyvenesztendő közfelfogásának, társadalmi életformának, tudományos, irodalmi és művészeti, gazdasági és politikai érának, mely az akkori Magyarország hivatalos életében és közmoráljában uralkodott.

Ez az ifjú Magyarország Ady sorslátásában, nemzet jellemzésében, földszemléletében, tragikus prófétai végzethirdetésében ösztönösen az önmaga lelkének szavára ismert, Ady az ő lelkének kiáltó szava volt és igazolását ezeknek a lelkeknek rezonanciájában bírja.

Ady igazolásával szemben felhozható, hogy sorslátása mégsem igazolódott, mert a magyarság a nagy összeomlással sem hullott ki végleg az Idő rostájából s hogy szétszakítva is él és új életének útjait keresi. Először is azt mondom: hála Istennek! Másodszor azt kell mondanom, hogy a költő annyira benne élt annak a magyarságnak életében, amelyről énekelt s lelkét annyira betöltötte az akkori helyzet tragikumája, hogy annak a helyzetnek összeomlásán túl látnia nem adatott meg. Ebben egyoldalú és vigasztalan, de viszont az akkori magyarságra nézve és annak a szituációnak végzetére nézve sorslátása igaz és igazolt. És most jön a harmadik mondanivalóm, a mai magyar ifjúsághoz. Én azt hiszem, hogy a régi magyarság csakugyan meghalt, kihullott az Idő rostájából. Én azt hiszem, hogy ki is kellett hullania. Én azt hiszem, hogy abból a rostából csak az örök magyarság nem hullhat ki, azaz ami a magyarságban is örök érték. Ady próféciait hallva, ma már a beteljesedett próféciaikat halljuk a régi magyarságra nézve. És szerintem annyira egyet kell értenünk ebben vele, hogy nem is szabad megengednünk, hogy az, ami felett ítéletet mondott az Idő, halottan is életet szimuláljon és továbbkísértsen közöttünk. A régi bűnöknek holtan kell maradniuk. Sokkal jobb és igazabb úgy fogadni a katasztrófát, mint életellenes bűneink megérdemelt büntetését, mint azt csak esetleges szerencsétlenségnek tárva, megmaradni a régi bűnökben. Mert ebben az esetben tovább is áll a végzet. Ebben az esetben a sors poharának csak egy része telt be és következik a szörnyűbb folytatás. A magyar ifjúságnak nem szabad elbizakodnia abban, hogy Adynak nem volt igaza, hanem le kell vonnia az

Ady szomorú sorshirdetésének élő tanulságát: a magyarságnak mássá, újjá kell lennie. Valóban, a magyarságnak el kell hagynia azt a gyávaságát, hogy a mások életének hátulcammogó, elkésett és majmoló utánzója legyen, tényleg föl kell szabadulnia abból a szolgaságból, hogy akár a maga bűneinek, akár a mások önző érdekeinek öntudatlan, léha szolgája legyen. Igaz, hogy a magyarságnak a maga életét kell élnie. Azaz a saját nemzeti jelleme és kultúrája által egyetemesen emberi értékű életet kell önmagából kitermelnie s az élet minden területén megvalósítania. Annyiban lesz igazolva létjoga a történelem és a világ ítélőszéke előtt és annyiban fog elpusztíthatatlan értéket képviselni e világban, tehát jövődőt is, amennyiben önértékű és egyetemes értékű emberi életet tud egyéni, társadalmi és nemzeti életében produkálni. Ennek az intenzív, lelki nagyságnak újjászületett élete az a jövője. És ez a jövő a magyar ifjúság odaadásán és elszántságán fordul meg. Ady sorslátását igazolni fogja a magyar ifjúság, amelyik ezt önmagára és a jövőre nézve megcáfolja.

Azt a kérdést, hogy Adyt a nemzete iránti szeretet, vagy ellenkezőleg, a káröröm és gyűlölet indította-e szóra, eldöntöttnek tartom. Negatívum egyetlen sora sem ad bizonyítékot erre a vádra, pozitívum ellenben számos verse tesz bizonyosságot arról az együtt-szenvedő, kétségbeesett szeretetről, mellyel magát nemzetével azonosította s bár a „legoktalanabb szerelemnek” nevezte egyszer ezt a szeretet, megható vallomást tett arról, hogy mint a „föl-földobott kő”, még ha időnként el-elszakasztó vágyak repítenék is el, még ha maga a nemzet dobná is el magától:

Százszor földobnál, én visszazállnék,
Százszor is, végül is.

Igaz, hogy az ő magyarszeretete nem volt egyformán lángoló rajongás, nem volt folytonos, csöndes fényvel világító szelíd odaadás, hanem lázongó, dacoló, viharzó, áradó és apadó tenger, amely néha dühösen csapkodta a partokat, mintha rombolni akarna, de igazi vágya az volt, hogy elcsituló hullámai a part fővényét szelíden csókolva pihenjenek el. Hiszen, amint maga mondja, szíve minden csapkodásának oka: „szeretném, ha szeretnének”. S egyik legszebb versében, a „Nótázó, vén bakák” címűben tragikus szeretetének megrázó felkiáltásával tesz vallomást:

„Be szép ilyen végzetes néppel
Ugyanaznak tudni magunkat.”

Persze, lehetséges az Ady verseiből kollekción gyűjteni olyan kifejezésekből, melyek nem megtisztelők a magyarságra nézve. De ilyen kollekción más költők is szolgáltathatnak. Vagy elfeledtük volna ezt a mondatot: „Mi a magyar most? Rút, szibarita váz.” Vagy ezt: „Jaj az olyan kertnek, jaj még annak is, mert megverte az Isten, ahol mint ti vagytok, magyar ifjak, ilyen virágok teremnek”. Vagy ezt: „A magyar magyar lenni elfeled, vagy szégyenei, És az ily elkorcsult nemzet életet nem érdemel”. Vagy ezt: „Nehogy, ki távol sír e nemzetet, Megutálni is kénytelen legyen”. Ezeket és sok ilyet Berzsenyi, Petőfi, Tompa mondogattak bánatukban. De kétségtelen, hogy sem náluk, sem Adynál az ilyen kiszakított részletek vagy egyes versek nem lehetnek döntők magára a lelkiületre nézve, amely egész költészetüket áthatja. Ha Ady egész költészetét tekintjük át, akkor uralkodó benyomásunk az lesz, hogy egy kétségtelenül végletek közt hullámzó, nagyon szubjektív és érzékeny, de nemzetét, mint önmagát szerető lélek hangját halljuk, akinek az a meggyőződése, hogy ő példázatos megszemélyesítője fájának, bántódásai a nemzet sérelmei, erői a nemzet erői, bűnei a faj bűnei, sorsa és végzete hazájával egy és ugyanaz. Hogy mennyire azonosult Ady a magyarsággal, azt az is bizonyítja, hogy gúnyolódni tulajdonképpen nem tudott vele és felette, kívülről, mint Petőfi, inkább átkozódott, szidalmazott, tajtékozott, tombolt, de nem kacagott és nem játszott vele se pajzánul, se keserűen. És ezekben a kifakadásokban sokkal több együttérzés van, mint a satírákban. Lelkének végletes együtt-hullámzását önmaga fejezte ki ezzel a verscímmel: „Utálatos, szerelmes nációm”. Voltak most már olyan bűnök és bajok a magyar földön, amelyekkel Ady nem azonosította magát, melyeket már kívülállva ostromozott, amelyeket mintegy éppen azzal magyarázott, hogy azokat a magyarság tipikus bűnei: a lusta ön elhagy atkozás és nemtörődömség tettek lehetővé. Faját éppen azért korholja, mert engedi, hogy ezek az idegen bűnök és rontások elpusztítsák. Itt jönnek most már szóba Adynak azok a versei, melyek szociális jellegük és tartalmuk szerint világítják meg az ő magyarságát.

Ady Magyarországa Budapestből és a faluból áll. Budapest jelenti neki a cifra, dőzsölő, idegen, szívtelen gazdagok karneválját és a „betyár urak”, a néppel nem törődő, azt kizsákmányoló, mindent a maguk hatalma szempontjából mérő és népüket a maguk érdekeiért sötétségben, szolgaságban tartó politikai basák központját, akiket aztán az érdekből hajbókoló hivatalos társadalom és kultúra táncol körül, ő maga mind a két tényezőtől ide-

gen. A falu, amelyhez néha olyan meghatóan vágyik vissza, amelyről néha olyan édes álmai vannak (Hazamegyek a falumba, Álom egy méhesről), idegenné lett az ő látásai, álmai számára, elüzi magától (El a faluból, Elűzött a földem), a város, t. i. Budapest, a „csúf”, kétségbeejti lelketlenségével és gonoszságával. Adyban egy nagyszabású, szabad, fényes, költői élet álma él, melyhez a magyar falu álmos, szomorú, robotos, szürke és alacsony szintű élete éppoly idegen, mint a magyar város üreslarmájú, kérkedő, másfelől vaskalapos, korlátolt és gépies világa. Azt a levegőt, amely után ő úgy vágyik, Párizs adta, vagy inkább csak mutatta meg neki. Párizs jelentőségére Ady költészetében, később akarok rámutatni, itt csak jelzem, hogy ez a sokféle vádra alkalmat adott szerelem Párizs iránt, Adynál talán nem is a valóságos Párizsnak szóit, hanem sokkal inkább egy olyan életvágynak, melyet az adott körülmények között Párizs szimbolizált neki, természetesen egy költő fantáziáján keresztül nézve. Nagyon tévednek azok, akik azt hiszik és állítják, hogy Adyt Párizs úgynevezett romlottsága bővölte meg. Ez a lélek menekült a szürke, korlátolt, elmaradt, mégis nagyképű, ezer társadalmi és politikai, művészeti és gazdasági béklyóval bilincselte magyar élettől és Párizsban a szabadság, a világhorizont, az emberi élet mozgalmas lüktetésének óriás arányú áramlása, egyszóval a maximumra fokozott életérzés öröme, mámora ragadta meg. Ezért ismétlem, hogy Párizs életszimbólum és nem adottság Ady költészetében. Ady Párizsát más nem találná meg abban a városban, melyet földrajzilag így neveznek.

Adynak az volt az uralkodó tapasztalása, hogy a magyar föld és élet sem a falu, sem a város miliójében nem képes táplálni és nem akar túrni nagyszabású, egyetemes horizontú emberi életet.

A magyar skála a falusi kisszerűségtől a városi középszerűségig terjed, tehát alkalmatlan arra, hogy belőle egy magasrendű, szabad, világversenyképes élet ujjongó dallama csendüljön ki.

Ady a zseni iszonyatával borzad ettől a kis- és középszerű életkalodától. Néha, fáradt és hasztalan vergődések közt fölnyílik a szeme a falu életének ősegerszerű formái közt rejlő nagyság, a bölcs, intenzív lelki nagyság iránt, amelyből „bátor, tiszta, szűz, erős, földszagú gondolatok” származhatnának a falu „összívével megbékült lélekből”, azonban ez csak ritka és pillanatnyi narkózis nála, az uralkodó hang mindig az marad, hogy ez a nemzet örök kisszerűségre van kárhozthatva, hogy sorsa a lemaradás az

élet versenyéről s hogy ami a legszomorúbb, itt minden nagyra-
törő életnek el kell nyomorodnia és pusztulnia.

Már tárgyaltuk Adynak azokat a verseit, amelyekben ezt, mint végzetes történelmi helyzet és öröklődő faji bűnök eredőjét, látja és okolja meg. De e mellett van egy vádja, amelyet nem ebből a látószögből szemlél, hanem amelyekért egyeseket és osztályokat tesz felelőssé. Egész sereg versében, mint pld. A legszen-
tebb csók, A hadak útja, Az utca éneke, a grófi szerűn, Dózsa György unokája, Álmodik a nyomor, A proletárfiú verse, Barangolás az országban, Arat a magyar, A tavalyi cselédekhez, s általában, úgynevezett forradalmi verseiben Ady az uralkodó magyar osztályt, az arisztokráciát, az „urakat”, a gazdagokat vádolja és teszi felelőssé mindazért az életnyomorításért, ami anyagi és szellemi tekintetben a magyar földön végbemegy. De a vádja itt sem mindennapi. Tulajdonképpen nem az a vád ez, amely a szocializmus értelmezése szerint a munkás vádja a kizsákmányoló tőke ellen, hanem egy föltétlenül arisztokrata lélek, egy magát igazi úrnak érző, szinte királyi öntudatú lélek vádja azok ellen az uralkodó elemek ellen, akik lélek szerint méltatlanok erre az uralomra, mert nem elég nagyszabású, nem elég tág horizontú és nem elég tehetséges lelkek ahhoz, hogy emberi módon tudjanak uralkodni és vezetni s érzéketlenek az élet szépségei és mélységei iránt. Ady meggyőződése szerint az a bűnük, hogy méltatlanok az uralomra és így azt elnyomással és zsarnoki önzéssel, a mellett történelmi látásra képtelen elvakultsággal, egész országuk romlására gyakorolják. Ady vádja tehát azt a magyar konzervativizmust illeti, amelyik azért konzervatív, mert kicsinyességében és korlátolt önzésében képtelen és tehetségtelen új lehetőségek és új életparancsok meglátására és követésére. Ebből a látási módból kellett következnie annak, hogy Ady lassanként odafordult, ahova különben hívták is, ahol ügyesen ki is használták zászló gyanánt: a magyar politikai radikalizmus táborához. Ott t. i. egy egyetemesebb, a világot betöltő gondolat, a szociális forradalom gondolata érlelődött és hánykódott, ott volt egyik világhorizont, egy olyan jövőndő látomása, amely Magyarországot az egész világ vajúdó válságába kapcsolta be. És így lett Adyból az „urak” ellen harsogó proletárköltő, helyesebben a proletárság költője, forradalmi dalnok. Hangsúlyozom, hogy nem a magyar nép költője, mert ez esetben egészen más tartalmi alakulatot nyert volna lírája, hanem a nép, mint osztály, mint szociális kategória, mint proletárság költője. Önmaga is kifejezte ezt, öntudatosan és programmszerűleg:

E roppant nép nem Csaba népe,
 Melyről legenda szólott nektek.
 Más nép e nép, ez csak: a Nép,
 A fölkelte Nép. S úgy-e, remegtek?

Bár Ady effajta versei közt is akad néhány költőileg és emberileg szép és igaz költemény, mint pl. az Álmodik a nyomor, de egészükben, nézetem és érzéseim szerint, egy a költő lelkétől és természetétől idegen területre való tévedés szülőttei és nagyon sokszor mesterkélték, erőltetettek, nagyhangúak, sőt izléstelenek is. Mert Ady természeténél fogva nagyon messze állott a szocializmus egész szellemétől. Először is annyira Én-költő volt, hogy képtelen volt a lelkén át nem szűrődött és közvetlenül át nem élt érzések őszinte kifejezésére, azután annyira fajmagyar volt, hogy a szociális kategóriák, osztálytagolások és a szocialista ideológia szerinti emberszemlélet ránézve teljesen idegen és mélyebb értelemmel nem bíró jelszó maradt, végre annyira született úr, annyira individuális arisztokrata lélek, annyira történeti öntudatú nemes és annyira uralkodásra és bámulatásra termett zseni volt, hogy ez az akkor nálunk még újszerű, meglehetősen éretlen fanyarságú, vad és idegenszerű proletárképződmény őszinte érdeklődésre, vagy pláne szenvedélyes rajongásra és szeretetre ezt a magyar úri költőt, ezt a fejedelmi individualitását szellemi arisztokratát nem indíthatta. Az, aki igazán szívéből fakadó göggel vetette oda: „Én magamért vagyok, s Magamnak... Hagyjatok meg Úrnak, Magamnak”, nem született proletárköltőnek. Vele az a tévedés történt, hogy az uralkodó szüklátókörség, törpeség és bornírság elleni vádjával nem oda fordult és azokat hívta harcra és nem arra a harcra hívta őket, ahová, akiket és amire hívni kellett volna.

De a vád itt is igaz volt, csak a fórum volt illetéktelen. Az Ady által is sokat emlegetett szellemi mártírok, a Magyar Messiasok ismert és ismeretlenül maradt egész sora bizonyít amellet, hogy Ady itt is meglátta, átérezte, kijajgatta egy nagy magyar bűnünket, amely tényleg megvolt és megvan közöttünk.

A magyar nemzetnek végzetes hibája az, hogy vezetését nem volt képes a szellemi arisztokrácia, legtehetségesebb, a legegyetemesebb látású és lelkületű, a legműveltebb és legkiválóbb jeliemu fiainak kezébe tenni le, hogy sohasem állt igazán lelki vezérlet alatt, hogy irányításához és kormányzásához épűgy, mint neveléséhez hozzátapadt a korlátoltság, a szűkkeblűség, elfogultság, partoskodás, szellemi törpeség és tehetetlenség átka. Nemcsak porbahullatta, de el is taposta, el is temette a tehetségeket, a ta-

lentumokat. A születési és vagyoni alapon való nemzetnevelés lassanként a szellemi középszerűség uralmát rögzítette meg és elzárta a haladás útját, ami kicsiny és ütközőpontban álló nemzet számára, melynek egyedüli életlehetősége a szellemi rugékonyság, befogadóképesség, progresszivitás és egyetemességre törekvés, végzetes hiba.

Ezt a hibát azonban sem akkor, sem ma, a mi viszonyaink között s a mai viszonyok között azon szociális forradalmi úton, a miről Ady is, bár csak lényétől idegenül, beszélt, helyre hozni nem lehet. Először is a magyar proletárság sem számban, sem erőben nem jelentette a nemzet döntő erejét, azután a magyar viszonyok közt a szocialista propagandával szervezett munkásság még nem állt azon a nívón, hogy irányító és vezető réteggé lehessen, de maga az új ideológia, is még idegen és távoli volt a magyar lélektől és nem is magyar lélek által volt irányítva és propagálva. Mindezek gyászos bizonyítást nyertek a kommunizmussal. Azonban az is bizonyos, hogy a létkérdés a hagyományos módszer fenntartásával sem oldható meg. Ady vádját tehát, mint akkor is kellett volna, ma is annak a magyar ifjúságnak kell meghallania és megszívélnie, amelyik nemzetének szellemi vezetője, értelmi és erkölcsi irányítója, a tudomány, művészet, társadalmi élet, gazdaság és a kormányzás területén hivatott és köteles vezére lesz: a magyar diákságnak. Senkinek sincs joga egy nemzeten uralkodni, csak a szellembeli és jellembeli kiválóságnak. Minden egyébnek eszköznek kell lennie a szellem kezében. A magyar ifjúságnak azért kell küzdenie, hogy ahol magyarság él, ott a magyar szellem legerősebb és legkiválóbb hordozói legyenek az irányítók. A magyarságot egyedül a világnívóra emelkedő műveltsége mentheti meg. A kultúrában van egyedül fölfelé vivő útja. Ésszel és szívvel biztosíthat egyedül életet magának. S ha ez így van, akkor a magyar ifjúságnak hadat kell üzennie minden törpeiségnek, minden szűkkeblű kicsinyességnek, elmaradottságnak, szellemi tunyaságnak, elfogultságnak, pártosságnak és rosszakarató butaságnak. A magyar szellem legnemesebb és legkiválóbb tulajdonságainak érvényesülését kell kivívnia minden téren. Szegény és kicsi nemzet kisszerű, vagy középszerű szellemisség mellett nem élhet meg.

Vádlott-e hát, vagy vádló Ady Endre a magyarság kérdésében?

Én azt hiszem, mihelyt megszűnik vádló lenni, mert vádjait egy új magyar nemzedék étellel cáfolja meg, azonnal megszűnik vádlott is lenni.

II.

MÁRIÁTÓL VERONIKÁIG

A „satnya érzékiség és erkölcstelenség” vádja Adyt első sorban szerelmi költészetével kapcsolatban éri.

A magyar líra öröksége ezen a téren meglehetősen egyöntetű. Balassi, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Vörösmarty, Petőfi szerelmi költészete, kevés kilengéstől eltekintve, a hatalmas érzésnek főképpen idealizáló jellegét tükrözi. Költészetünk törzsökös hagyománya az ideális szerelem dicsőítése. A kilengések Balassinál és Csokonainál bizonyos egészséges naturalizmus, Vörösmartynál egy érzékibb aláfestésű romantícizmus, Petőfinél pedig némi betyáros dévajkodás irányában történnek, de egészben nem zavarják meg az idealisztikus alaptónust. Tartalmi és felfogásbeli szempontból a magyar szerelmi líra igazán tipikus kifejezője a közismert Himfy-versszak:

A bereknek gyors kaszási
Már utolsót vágának;
Az árnyékok óriási
Hosszúságra nyúlnak;
Mink ott j aránk, meg-megállánk
A rét magas fűvében;
S hogy a bürün általszállánk
A folyamnak mentében:
A vízbe letekintettünk,
És alattunk és felettünk,
És bennünk is a menny volt,
Szívünkben szent tűz lángolt.

Egyik irodalomtörténeti kézikönyvünk a Himfy Szerelmeiről ezt jegyzimeg: „A közönség elragadtatással olvasta és énekelte e dalokat”.

A magyar természet és a közönség irodalmi ízlése uralkodó állandósággal kívánta meg és élvezte az eszményített, szentimentális, rajongó és viszont tartózkodó, szemérmes, virágnyelven beszéző szerelmi költészetet. Ez a közfelfogás nagyjából megfelelő költőink lelkületének is, a nagyok utánzóinál pedig alkalmazkodó sablonná merevedett.

Összefügg a szerelmi lírával a magyar költészet erősen családi jellege. A szülők, főként az anya szeretete és magasztalása, a hitvesi hűség dicsőítése, a gyermek kultusza és viszont a költészetnek pedagógiai szelleme ismét egy állandó irodalmi hagyományunk. Vörösmarty, Petőfi, Arany költészete tipikus tükre a magyar lélek patriarchális, családis, ősegszerű, olykor azonban már szárazon moralizáló erkölcsi jellegének.

Ez a felfogás annak a költészetnek tükrében, amely őszinte, ősnai vitású kifejezője, nagyon tiszta, nemes, egészséges jelenség. A szerelem célja, koronája, tisztessége és dicsősége a család: költészetünknek ez a hagyományos szelleme mindenestre erős bizonyítéka fajunk életképességének.

Ady költészete ezzel a hagyományos költészettel is éles ellentétben áll. Lírája nem ismeri a szerelem eszményesítését és annak a szerelemnek, amelyről ő dalol, nincs beteljesedése a boldog és tiszta családi életben. Költészetében csódbej utott az eddigi magyar líra idealisztikus és családi formája. De mint hazája és népe iránti keserű szeretetében, úgy szerelmi lírájában is azt tapasztaljuk, hogy ellentétessége a hagyománnyal nem gyökértelen, idegen ellentétesség, hanem a hagyománnyal önmagában viaskodó, azt sokszoros erővel átélő és túllépő eredetiség.

Hogy megértessem magamat, rá kell mutatnom a zseni sajátosságára.

A zseni, mint azt már mások is megállapították, egyesíti és sokszoros erővel átéli önmagában a közösséget és annak hagyományait, másfelől túllépi azt valami nővummal, ami csak a saját-magáé és belőle fakad. A magyar költészetben két zseni tűnt fel eddig: Petőfi és Ady. Érdekes azonban, hogy ez a két költőnk a zsenialitásnak két különböző megnyilvánulását mutatja. A zseniben mindig az önmagáért való élet manifesztálja magát. De ez történhetik úgy, hogy a zseni a magába gyűjtött kollektív életet a maga egyéni módján visszasugározza arra a közösségre, melynek ő a kivirágzása, de történhetik úgy is, hogy ezt a kollektív életet, mint a magáét, egyénítve és sűrítve példázza, mintegy elnyelve és kisajátítva önmagában és önmagának. Petőfi zsenije az elsőre, Ady a másodikra példa. Petőfi-ben a zseninek inkább az adó, Ady-ban inkább a vevő sajátossága mutatkozik. Ebből következik az a látszat, mintha a Petőfi költészete példaadó és tanító erővel és tendenciával bírna, szemben az Adyéval. Eltekintve attól, hogy a pedagógusok kezében Petőfi költészete alkalmas lehet a példaadásra és nevelői célok szolgálatára, kétségtelen, hogy ez magára Petőfibre nézve csak látszat, mert a zseni sohasem pedagógus és sohasem akar nevelni, a zseni önmagáért van és túl van a pedagógiai szempontokon. Az előbb említett különbség azonban jellemzően mutatkozik meg a két költő szerelmi lírájában is. Petőfi szerelmi lírája a magyar népi léleknek a zseni lelkében idealizált szerelmi érzésvilágát sugározza vissza, ősi naivságában, tisztaságában, egészségében. A menyasszonyt, a hitvest, a gyermeket, a

szülőket, a testvéreket körülölelő magyar lélek az ő költészetében mintaszerű ábrázolást talált, úgy, hogy amikor Petőfi szeret és ezt kiénekel, az anyai, mintha a magyar ember szeretne és énekelne róla. Természetesen az akkori magyar ember és egy költőzseni lelkén átszűrve. Költészete épannyira idealizálása a magyar embernek, mint a szerelemnek. Ritka és csodálatos találkozása ez az önmagáért való és önmagát éneklő zseninek azzal a közönséggel, amelyből kivirágzott.

Ebből a találkozásból következik Petőfi szerelmi lírájának egy másik jellemző vonása. Igaz, hogy egy idealizált szerelem nyilvánul benne, de mégis valóságos szerelem, melynek mélyén csakugyan a családra és fajra irányuló természetes és egészséges ösztön él, éppen ezért, bár a szerelmének legalább is anyai konkrét tárgya van, mint az Adyénak, költészete egyöntetűen adja a másra, a nőre, az élő, emberi személyiségre való vonatkozás benyomását. Verseiből nemcsak őt, hanem azt a valakit is látjuk, akit szeret, igazi, élő és konkrét alakokon sugárzik szenvedélye. Ezért lehetséges Petőfi költészetéből, ha úgy tetszik, pedagógiai tanulságokat is levonni a szerelemre és a családi életre nézve.

Adyval egészen másképp vagyunk. Akármennyire sűrűsödött össze és egyesült benne is a magyarság múltja, jelene, jelleme, egy olyan példázatos visszasugárzás, mint Petőfinél, nála teljesen lehetetlen. Ez a „fajából kinőtt magyar”, ez a magyar Übermensch nem arra született, hogy saját érzéseinek kivetésében nemzete elé állítsa nemzete idealizált képét, hanem ellenkezőleg, arra, hogy minden kollektív adottságot fölszívjon és egyesítsen önmagában. A zseni önzésével, azaz végzetével csak önmagát szereti, éli és énekl meg, mert éppen ez által szereti, éli és énekl nemzetét. Ebből következik, hogyha őt a mindennapi emberek mértékével ítéljük, egyénileg önzőnek és másokkal nemtörődőnek fogjuk találni, szerelmi költészetében pedig nem fogjuk felfedezhetni a másra irányuló szeretetet és a családi eszményt. Ha ezek után pedagógiai következtetéseket is vonunk le, akkor szegény Ady nagyon rosszul jő ki a dologból, mint ahogy az őt érő vádak mutatják is.

Csakhogy egészen más dolog, ha a tanító úr önző és nem törődik a családjával, mint ha Ady Endre nem ad példát az önzetlenségre és szép családi életre. Mert a tanító úr nem zseni és neki nem az a végzete, mint Ady Endrének.

Félre ne értessem! Ha egy önzetlen és tiszta családi életet élő tanító és Ady Endre azzal a szándékkal hasonlítatnak össze, hogy az ifjúság a maga életében melyiket tekintse követendő

mintaképpnek, habozás nélkül a derék tanítóra mutatok. Természetesen csakis őt, annál inkább, mert a zsenit nem is lehet követni, hiszen ahhoz zseninek kellene lenni, egyébként szárnyak nélkül repülni, nyaktörést jelent. A zseni, különösen az Ady esetében és formájában igazán nem arra való, hogy kövessék mint egyént, mint gyakorlati példát. Ami távolról sem jelenti azt, hogy a zseniből ne következzenek nagy, súlyos, örökigazságú tanulságok. A „satnya érzékiség és erkölcstelenség” vádja azonban nem ezek közül a tanulságok közül való. Mélyebbre kell itt nézni. Olyan mélyre, ahol meglátszik, hogy Adynak nincs is szerelmi költészete. Nincs t. i. abban az értelemben, mint pl. Petőfinék, «akinél, mint fennebb mondtam, egy idealizált, de mégis valóságos, másra irányuló ösztön költői megnyilatkozása áll előttünk. Ady szerelme és szerelmi költészete, ha talán különösen hangzik is, személytelen. Úgy értem ezt, hogy szerelmi költészetének tárgyai, ha motívumképpen élő személyiségek is voltak, költészetének tükrében elvesztették határozott, konkrét, egymástól megkülönböztető egyéniségüket, nincs saját arcuk, hanem mindenik a költő arcával néz reánk, csak tükrői és transzperensei Ady Endrének. Vagy talán nem is Adynak, hanem a zseninek Adyban. Ez az oka annak, hogy Adynál egyes személyiségek idealizálásai és a családi tendencia hiányzik. Amit nála az erkölcsiség hiányának tekintenek, az voltaképpen a szerelemnek a konkrét női lélektől és a családtól függetlenített és démonivá növelt, mert önmagáért valóvá tett ábrázolása. Hogy mi ez az ösztön elszakítva az élettől, a költözseni lelkén belül, megállítva, céltalanná téve, aktivitásától az életre nézve megfosztva, önmagára irányítva: ez látszik meg Ady költészetében. Ezt a személytelen szerelmet ábrázolja Ady rendkívüli költői erővel „Az alvó Csók-palota” c. versében, ahol a „Halálon innen, Életen túl” alvó mesevárról beszél, az „ezer asszony és ezer soha” kastélyáról. Egyik különös versében pedig azt mondja: „megcsókolom Csók-kisasszonyt”,

Ez az egy nő érdemes lesz.
Valószínű, hogy nem él még.
Valószínű, nem fog élni.
Ez az egy nő érdemes lesz.

Mind a két költemény a konkrét tárgyától függetlenített szerelem ábrázolása, az elérhetetlen, céltalan és szomorú szerelem. „A csók-csatatér lovagjai” c. versében „a testetlen világról” beszél, ahol „a csók üdve remeg”, azaz, ahol a szerelem még önmagában és önmagáért élő idea. „A csatatér hőse” pedig

Füvet lel asszony talán tájon,
 Hogy nagy sebeit behegessze
 S ahol asszonyszemély sohse járt,
 Ott hal meg majdan, messze-messze.

Ez a nőtől függetlenített és személytelenített szerelem ilyen értelemben megint egy új és eredeti vonás irodalmunkban s arra mutat, hogy Adyban a magyar lélek az eddigieknél sokkal differenciáltabb, mélyebb és misztikusabb költői öntudat szférájába érkezett. Egy egész kötete viseli ezt a címet: „A Magunk Szerelme”. De itt nem arról van szó, hogy Ady a szerelem közönséges önzését hirdeti, azaz azt, hogy az ember sokszor önmagát szereti akkor is, mikor azt mondja, vagy azt hiszi, hogy mást szeret, hanem amint ugyanilyen című versében kifejezi, szeretni csak az önmagunkban élőt lehet és érdemes. Van ebben az értelemben Ady lírájában egy mélyen zengő, bánatos húr, amelyik arról énekel, hogy kedvesünknek csak azt a mását lehet és szabad szeretni, aki a lelkünkben él, csak az a miénk, a magunké, énünk része, önmagunk. „A vár Fehér asszonya” c. versében egy ilyen lélekben élő asszonyról énekel, aki az ő lelkének ódon, babonás, mohos, gögös, elhagyott, kísértetekkel tele várában néha megjelenik:

(Csak néha titkos éji órán
 Gyúlnak ki e bús, nagy szemek.)
 A fehér asszony jár a várban
 S az ablakokon kinevet.

Még teljesebb és érettebb kifejezését adja ennek a „magunk szerelmének” legszebb efajta versében, a „Csolnak a Holt-tengeren” címűben.

Piros-fekete glóriával
 Feje körül bevezett
 Lelkembe újból az az asszony,
 Akit én Lédának nevezek.

Piros-fekete glóriával
 Evezz, evezz csak csöndesen.
 Én tudom, hogy lelkembe sülyedsz
 S ott halsz meg majd, én szerelmesem.

Ez az asszony egy lelki mása valakinek, de csak ebben a lényében tárgya, sőt személyesítő je a szerelemnek, feje körül az élet és halál piros-fekete glóriájával. Élete ott kezdődik, mikor bevez a lélek tavára és halála ott teljesedik, mikor elszüllyed a

Lélek tavában. Egész valósága életben és halálban a költő lelkében foglaltatik, élete az öntudatban és halála a tudat alatt.

Van egy más képe is Adynak arról a szerelemről, amely az asszony másának, a költő teremtésének szól és ez a „Léda arany-szobra”, mely kivetítve és tárgyiasítva ábrázolja ugyanazt a benső valóságot, de már konkrétabb vonásokban. Itt is megvan azonban, sőt egyenesen hangsúlyozva van a lelki teremtés egyedül szeretetreméltó volta. Ebből az alapérzésből rezegnek ki a gondolatnak további és távolodó, de mindig összefüggésben maradó hullámai, mint pl. az erős, kirívó színekkel és kontrasztokkal festett kép „Az én menyasszonyom” c, különben korai Ady-versben, amelyben az nyer kifejezést, hogy a szerelem konkrét tárgya teljesen mellékessé törpül a költő önelkének teremtése és önmagára vonatkoztatott suggestiója mellett a szerelemben. Ugyanez a gondolat egy másik változatában, a költőre irányuló szerelem oldaláról jelenik meg „Add nekem a szemeidet” c. gyönyörű versében:

Add nekem a te szemeidet.
Magam szeretem, ha szeretlek
S irigye vagyok a szemednek.

A gondolat végső kirezgései láthatók a „Meg akarlak tartani” és „Én régi mátkám” c. versekben, ahol arról van szó, hogy a valóságban teljesedő szerelem megöli a szerelmet:

Meg akarlak tartani téged,
Ezért választom örödüd
A megszépítő messzeséget.

Az Ady költészetében mutatkozó személytelen, illetve önmagának lelki teremtésére vonatkozó szerelem, mint önmagáért való s önmagán túl céltalan élmény, egy olyan sajátságában gyökerezik a zseninek, amely csak az újabb meglátások még bizonytalan és tapogatózó világosságában kezd megfoghatóvá lenni, s melyre itt nem is terjeszkednék ki, ha maga Ady nem utalna rá egy különös és érdekes versében, melynek címe: „Ha fejem lehajtom”. Ebben a versben azt mondja Ady: „Egykor nagy asszonyként bolyongtam”. „Messze és mélyen az Időben Én asszony voltam”. Ezt a mi költészetünkben egészen szokatlan hangot lehetne szeszélynek vagy betegségnek is tekinteni. De újabban igen figyelemre méltó kutatások mutattak rá a zseninek és főleg a költőnek feminin lelki minőségére. Élettani szempontok

mellőzésével, tisztán lelki értelemben kétségtelen, hogy a zseni lelkének gyermekiessége és nőiessége a legtöbb esetben kielemezhető. Ez a gondolat az Ady költészetében jellemző „magunk szerelmének” egy ösztönösebb, mélyebb, misztikusabb jelentést ad. A szerelem külső, konkrét motívumai ez esetben csak emlékeztetők a lelkének mélyén szendergő, sejtelmesen érzett nőiségre, a vár fehér asszonyában még sokkal inkább az ő lelkének teremtése, Önmaga nevet ki a kigyúlt szemek ablakán s a lelkébe evező és lelkébe süllyedő glóriás asszony tényleg önmagának titokzatos része. Ebben a sejtelenben mélységes értelmet nyernek szavai:

Asszony ölébe ha lehajtom

Nagy, szomorú szatír-fejem:

Emlékezem.

Egykor nagy asszonyként bolyongtam . . .

Ennek a költői öntudatnak láttán önkénytelenül ismét föl kínálgózik az összehasonlítás Petőfi és Ady zsenije között. Petőfi szerelmi költészetében a másra irányuló érzés, az önátadás, az idealizált szerelem, Adyében az önmagára irányuló, önmagát királyilag igénylő, hódoltató szenvedély néhány versükben szinte úgy jelenik meg, mintha egyik a másiknak tudatos ellenpárja, ugyanannak a témának, lelki szituációnak és hangulatnak szándékosan kiélezett két végletes kifejezése lenne. A találkozásban kicsattanó ellentét természetesen nem kiszámított dolog Adynál, hanem ép olyan spontán kitörése lényének, mint a Petőfié. Meglepően mutatják ezek a versek, hogy Petőfi mennyire maradék nélkül tudta másra átsugározatni azt a szenvedélyt, amelyet a maga részére igényelt és Ady mennyire maradék nélkül tudta önmagára sugározatni azt a szenvedélyt, amely benne a mást, a tárgyat kereste. Több ilyen verspár közül csak kettőre akarok rámutatni. Az egyik Adynak „Öreg legény szerelme” c. verse, mely a Petőfi „Szeptember végén”-jének ellenpárja. A másik verspárt Adynál a „Vallomás a szerelemtől”, Petőfinél a „Szeretlek kedvesem” c. versek alkotják.

Az elsőre nézve állítsuk szembe ezeket a sorokat:

PETŐFI:

Oh mondd: ha előbb halok el, tetemimre
Könnyezve borítasz-e szemfődelet?
S rábírhatsz-e majdan egy ifjú szerelme,
Hogy elhagyod érte az én nevemet?
Ha eldobod egykor az özvegyi fátlyolt.

Fej fámra sötét lobogóul akaszd,
 En feljövök érte a síri világból
 Az éj közepén s oda leviszem: azt,
 Letörlni véle könnyűimet érted,
 Ki könnyeden elfeleded hívedet
 S e szív sebeit bekötözni, ki téged
 Még akkor is, ott is örökre szeret.

ADY:

De ha holnap ifjabbat látsz majd,
 Erősebbet, szebbet, delibbet,
 Te, forró, kedves, kívánczó,
 Megmaradsz-e húnek, szelídek?
 En nem hívlak, te akarsz jönni,
 Ma még könnyű, szokott a bánat,
 Tán nem ölne meg a búcsúzás,
 Ma még irgalommal kívánlak.
 Ma még futhatsz s itt hagyhatsz bátran,
 Imát s átkot összerebegve:
 Jaj, a te szép, gyönyörű nyakad,
 Ne kerüljön fojtó kezembe.

A másodikra nézve a következőket:

PETŐFI:

Szeretem erényid
 Tiszta sugárzását,
 Szeretem hibáid
 Napfogyatkozását.

Lemondanék minden
 Dicsőségről érted,
 S megszereznék érted
 Minden dicsőséget.
 Nekem nincsen vágyam,
 Nincsen akaratom,
 Mert amit te akarsz,
 Én is azt akarom.
 Nincs az az áldozat,
 Mely kicsiny ne lenne,
 Éretted, hogyha te
 örömet lelsz benne.
 Szeretlek kedvesem,

ADY:

Hetedhét országban
Nem találtam mását,
Szeretem szép, beteg,
Csengő kacagását,
De nagyon szeretem.

Szeretem, hogy elbujt
Erős, nagy voltomban,
Szeretem hibáit
Jóságánál jobban,
De nagyon szeretem.

Szeretem fölséges
Voltomat e nászban
S fényes biztonságom
Valakiben, másban,
De nagyon szeretem.

Ebből az összehasonlításból még csak világosabban emelkedik ki Adynak übermensch-i öntudata, mely a másban is mindig csak a maga királyi lényének tükrét látja és szereti s mindig önmagát jellemzi abban, amit a másíkról mond.

Ebben a megvilágításban megfelelő értelmet nyernek Adynak azok a versei is, melyek felületes szemlélet mellett ellenmondani látszanak a zseni magaszerelemének, amelyekben az asszonyt magafőle emeli, pl. az „Ima Baál Istenhez” című versében, ahol magát így helyezi szembe kedvesével:

Nézz hát reánk ...

Nem én reám. Hisz én mi vagyok? Féreg.
Pártútó Isten, összetépett lélek,
Elesett titán. De itt van a párom:
Kegyetlen, nagy Baál, jóságodat várom.
Bús asszony-ember, de lelke Nap-űszke,
Szomorú szemű, de nagyszomjú, büszke.

Bíborra termett

... királynő az én párom,

Selyem vánkost áztathat csak a könnye,

Selyemzászlót lengethet csak a gályánk.

Ha idenéznel, vad arany szíved
összeszorulna. Könnyed eredne,
S úszó, sötét gályánk szőnyegére
Oh, hullna az arany, hullna egyre.

Nyilvánvaló, hogy ha itt van is egy konkrét valaki, aki a verset motiválja, magában a versben az asszonynak olyan általánosan magafölé emelt szimbóluma ragyog, amely konkrétan senkire sem talál, hanem csak magára, arra a királyian uralkodni vágyó, életszomjas lélekre, amely magának a költőnek lelke, önmaga a nő ideál képében. Ady szerelmi verseinek egy nagy részében jellemző éppen ez a királyi életszerlem, a zseni életszomja és mámor, amelynek tárgya nem is az élet, hanem mindig az ő élete, önmaga. E benső öntudat és a külső valóság ellentétét szemlélteti „Egy ócska konflisban” című verse, amelyben megragadóan van szembeállítva a dőcögő, ócska konflis, amelyben a költő és a párja sápadtan, reszketve ülnek, azzal a „szálló, aranyos hintóval”, amelyben ugyanakkor lélekben, álomban repül a vágyuk „az életesúcsra”.

Jogunk van minden fényességhez,
 Amit az élet adni tud,
 Király vagyok és te királyné.
 Hát trónunk sohse lesz nekünk?
 (Dőcög, dőcög az ócska konflis
 És mi sápadtan reszketünk.)

Ez a királyi öntudat, mely természetes jogot fonnál a teljes, uralkodó élethez, legerőteljesebben és leghatalmasabban Ady utolsó szerelmi verseiben lobban föl, köztük az „Ifjú karok kikötőjében” címűben, amely Adynak erről az oldaláról legreprezentánsabb alkotása s mély bepillantást enged az Übermensch önszerelmébe:

Ha csókunk közt titkos jajok riadnak.
 Légy büszke, boldog, kacagj föl, örülj:
 Urad siratják: engemet siratnak.
 S ha kísért a kíváncsi szerte-vágy,
 öld magadba, mert úgy se lehetsz másé.
 Kikötőjéből ékes ezerelemnek,
 Csodának, szépnek, mámornak és jónak
 Nincs Isten, Erő, Csók, Csoda, Halál,
 Mely kivontassa briganti-hajómat.

Erre az öntudatra, Ady szavaival élve, talán azt lehet mondani: „túlzás, betegség, de valóság”. Túlzás, mert a valóságban ilyen szerelem nincs is, nem is lehetvén ilyennek tárgya az élők között, betegség, ha a zseni maga abnormis jelenség, de mégis valóság, mint a költő lelkében élő életszerlem; foglalatja „csodának, szépnek, mámornak és jónak”. Természetes, hogy a zseninek e roppant életszomja a valóságban soha nem található kielégü-

lést s hogy ez a szenvedély valami más is, mint a nőre és családra irányuló valóságos szerelem. A költő itt az önmagáért való élet szerelmese, melynek manifesztációja a saját géniusa, ez a génius az örök femininum, a nagy Asszonyzimbólum, akihez tüzes vallomásai szállanak. Ezért van az, hogy szerelme mindig a „Magunk szerelme”.

Ha ezt a szempontot figyelmen kívül hagyjuk, teljesen ferde és visszás értelmet adunk ezeknek a verseknek és a félreértés következményeképpen kovácsolódik meg az érzékiség, sőt „satnya” érzékiség és erkölcstelenség vádja. Természetes, hogy ha Ady verseit ugyanazzal a mértékkel mérjük, mint X költő szerelmes verseit Y kisasszonyhoz, vagyis egy átlagos férfiember vallomásait egy konkrét nőhöz, akkor ez a „Magunk Szerelme”, mint említettem, a közönséges önzés néha válogatatlán kifejezése lesz, melyet még az is súlyosbít, hogy kendőzetlenül őszinte és nyersen szókimondó. De ha azzal a tudattal nézzük, hogy ez az érzés egy éleztzimbólumhoz tapad és hogy a kifejezések érzéki köntöse (nem. etikai értelemben használom a szót, hanem lélektanilag) egy szimbólumot akar érzékíteni, akkor kénytelenek leszünk kiemelni ezeket a verseket abból a kategóriából, amelybe besorozhatók X úr versei Y kisasszonyhoz s amelyek konkrét vonatkozásaiknál fogva etikai megítélés alá is eshetnek.

Kinek jutna eszébe Petőfi „Kard és lánc” című versében az angyal és a leány, vagy a sátán és a boszorkány viszonyát, melyből a kard és lánc születnek, etikai megítélés tárgyává tenni, teszem fel azért, mert ezek a párok nem éltek törvényes házasságban? A szerelem itt mindenki által azonnal érthető szimbolikus eszköz a költő kezében. Adynál persze egy sokkal titokzatosabb, mélyebb és szokatlanabb szimbólumról van szó, de a szerelem itt is csak kifejező képe, szimbóluma a zseni önmagáért való életének. Ez a szimbólum egy tényt érzékít meg, s ez a ténykérdés nem tartozik az etikai megítélés körébe.

Igaz, hogy Ady Endre nemcsak költőzseni, hanem ember 19 volt és benne is élt, sőt a zseni méreteihez képest nagy ellenmondásokkal és végletekkel élt az emberi ösztönök tusakodása. Életének szomorú tragédiája az, hogy a zseni szellemét nem bírta meg és sokszor lázadozva, roskadva, botolva és elesve hordozta a porból való ember, ő sokszorosan érezte a „tagjaiba adatott más törvény” lehúzó hatalmát. Más nagy költőknek is meg volt a küzdelme önmaguk testi emberével, de voltak eléggé szerencsések, vagy óvatosak ahhoz, hogy annak hangjait el tudták némítani költészetükben, nem engedték szóhoz jutni. Ady, a zseni

önszerelmese, mihelyt ebből az „ideák hónából” kilépett és vágyaival a földre szállott, mihelyt azt az érzést, amely őt saját titokzatos lényéhez kötötte, másokra irányította, belekeveredett a földi ellenmondások hínárjába és beteg, szomorú, lázongó dalok fakadtak belőle, melyeket nem tudott magába fojtani.

Nem tagadható, hogy Ady sok költeményében ott jajgat és harsog egy beteg, érzéki szerelem. Ennek főjellemonása az, hogy nála az az érzés, amely másoknál akkor tud tiszta magaslatokra emelkedni, mikor másokra irányul, egy szeretett nőre, egy boldog családra, rögtön alámerült az érzékiségbe, mihelyt önmagától elfordult és másokban keresett kielégülést. Ez a szerelem, a földi szerelem Adynál egy magát elpusztítani akaró, beteg érzés volt. Mert átlépte saját különleges és ritka területét, „a két hegyek” birodalmát, hol „a csók üdve remeg”, a testetlen világot, hol otthona volt. Ebben a világban „tüzes seb” volt ő, aki a szerelemben kírna vágyik. Ebben a világban sohasem látta meg a nő lelkét és a szerelemről sohasem tudott magasabbat és mélyebbet látni és mondani, mint annak démoni testiségét. Sajnos, Ady költészetének ez a része szomorú képét mutatja annak az ellenmondásnak, amely zsenijének magasratorése és tényleges életének elnyomorodása közt tátong.

Két megjegyzést az igazság érdekében hozzá kell fűznöm ehhez a megállapításhoz. Az egyik az, hogy Ady vádolóit túlzottan hangsúlyozták költészetének ezt a részét, s úgy tüntették fel a dolgot, mintha az ilyen versek Ady költészetének a nagyobb, a túlnyomó mennyiségét tennék ki. Ez nem igaz. Ebből a szempontból készített statisztikám bizonyítja, hogy Ady összes verseinek több mint egyharmada a magyarság sorsára vonatkozik. Egy másik harmadát teszik ki azok a versek, amely a halál és az Isten titkaival foglalkoznak. A harmadik harmadából is el kell választani azokat a verseket, amelyek, mint fentebb rámutattam, a zseni sajátos, szimbolikus önszerelmét fejezik ki. A megmaradó, tehát föltétlenül legkisebb részben található ezek a versek. Ez az eredmény lényeges akkor, mikor Ady költészetének egészét és uralkodó hangját keressük, tekintjük. A másik megjegyzésem az, hogy bár ezek a versek a magyar líra etikailag nemes tradícióit nélkülözik és azokkal ellentétesek, mégis sohasem léhák és sohasem csábítók. Adynál egyenesen elképzelhetetlen az, hogy ezekkel a versekkel léha játékot üzzön, vagy szándékosan rosszra csábítson. Nála sokkal inkább és tudatosan teszik ezt azok az Ovidiusok és Horatiusok, akiket a középiskolákban mint klasszikusokat, tanítanak. Adynak ezek a versei tra-

gikus szomorúságra, komor, jajgató, lázongó, megdöbbenő, elrettentő, félelmes, iszonyú versek, melyekben semmi kívántató öröm nincs, melyekben a mámor is halálos és keserű. Beteg verseli, amelyek nem vonzanak, hanem szánalomra indítanak, vagy elrettentenek. Ady maga is panaszkodik, siratja ezt a beteg, végzetes szenvedélyt, melyben vergődik.

Az a tény, hogy költészetünkben idegen és tradícióellenes hang szólal meg itt, indította Ady sok bírálóját arra a feltevésre, vagy vádra, hogy Ady ezt a hangot Párizsban tanulta, hogy Párizs tette beteggé ösztöneit és költészetét. Voltak olyanok is, akik egyszerűen párizsi utánpótlásnak vélték a dolgot. Bár Ady több rajongó versében dicsőíti Párizst (A daloló Párizs-ciklus, Párizs az én Bakonyom, A Gare de l'Esten, Örömváros volt a hazám), bár önmaga is nagy jelentőséget tulajdonít egész költészetére nézve Párizsban, az én határozott meggyőződése az, hogy Párizs semmit sem adott Adynak, ami ne lett volna meg benne. Viszont kétségtelenül döntő jelentőségű lett Adyra nézve az, hogy Párizsban járt. Alig képzelhető valami meglepőbb dolog, mintha az ember Ady két első kötete: a „Versek” és a „Még egyszer” után kezébe veszi az első párizsi útja után megjelent „Új versek”-et. Amazokban egy, a régi hagyományok nyomain járó, sablonos költő beszél, aki egy-két halvány felvillanástól eltekintve, amelyeket talán csak ma látunk meg bennük, úgyszólván semmivel se árul el a közepesnél nagyobb tehetséget és éppen semmi eredetiséget vagy újat. S egyszerre, tűneményes hirtelenséggel, előzménytelenül, szinte robbanva tör be nyugatról az új időknek új dalaival, egy olyan kötetel, amelyben már benne van egész később kieri lény, eredeti és új zsenialitása, csodálatos költői nyelve, bámulatos fantáziája, tradicionális és új magyarsága, egész tárgyköre és pedig nemcsak csirájában, hanem tagozottságának organikuságában.

Kétségtelen, hogy ebben a változásban, jobbanmondva ebben a magarátalálásban Párizsban döntő szerepe van. De ez a szerep nem abban állott, hogy Párizs adott volna neki utánpótlásra való költészeti mintát, hiszen egyrészt, mint életrajzából tudjuk, sem nyelvkészsége, sem ismeretei nem voltak, főleg akkor, elégségesek a francia költészet elsajátításához s az a néhány fordítása is, amit az „Új versek”-ben ad, sokkal inkább konzseniális utánköltés, mint fordítás.

Másrészt, ha Ady egyszerű utánpótlás lett volna, mivel magyaráznók meg az „Új versek” ősi gyökerű, vérbeli magyarságát ?

Az sem igaz, hogy Páris a tárgyakat adta volna Ady költészetéhez. Az „Új versek” tárgykörében egy kis ciklust leszámítva, nincs semmi párizsi tárgy.

Ellenkezőleg, a csodálatos éppen az, hogy Ady Párizsban lett magyar költővé, ébredt rá fajával való sorsszerű azonosságára, zsenijének fajával terhes nagyságára.

Párizs jelentősége tehát az, hogy bár semmit nem adott a költőnek, de mindent fölébresztett benne, ami lényének mélységében szunnyadóit. Párizs adta Adynak Adyt. Egy fölrázó, felébresztő miliő lett számára, az életnek egy olyan árama és légköre, amelyben a nagy életre teremtett lélek, mint saját légkörében, fölértett önmaga tudatára és életére és dalolni kezdett önmagáról.

Az, hogy éppen Párizs és nem a világnak valami más empóriuma volt Ady ébresztője, lehet véletlen is, de kétségtelen, hogy a legmegfelelőbb véletlen volt annak a részére, akinek életrekeléséhez csak egy lélekzetvétel volt szükséges a nagyszabású, forró és harsogó emberélet légköréből. Nem is szükséges, hogy azt higgyük: Adyra ilyen és olyan mély és sokoldalú hatással volt Párizs. Nem kell őt úgy képzelnünk, mint aki tanulmányozta a nagy Babilont s tanulmányaiból szűrögette le magának új életét. A zseniben az a sajátos, hogy nem utánoz és nem tanulmányoz. Ahhoz, hogy a zseni éljen és alkosson, alig kell valami. Egy indítás, egy jel, egy látomás, sokszor olyasvalami, ami mellett más elmegy a nélkül, hogy észrevenné: elég ahhoz, hogy a zseni önmagából meginduljon és alkosson. Ady költészete hát nem Párizs adománya, még kevésbé utánezata, hanem a zseni sajátos ténye és alkotása, melyhez Párizs talán csak az élet egy megindító meleg lehelletét adta, semmi mást.

Végre nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Ady költészetében nemcsak a zseni önszerelme és nemcsak a magát másban fel nem találó s ezért eltévelyedő, beteg szenvedély mutatkozik meg, hanem lényeges részét képezik azok a versek is, melyekben a, jóság és a tisztaság örök emberi vágya, az anya és a gyermek után síró fiúi és apai érzés mély, fájó hangja, az igazi vox humana szólal meg. Egyszer ilyen hangon szól a kedveshez:

Nem nézhetünk egymás szemébe
Majd egykor holtan.
Fölpattant, nagy, halott szemeink
Kérdve világítják az éjünk:
Miért nem voltunk jők egymáshoz,
Amikor éltünk?

Máskor, mikor a „Fehér lyány virág-kezei” ártatlanul hullottak borzas, barna fejére, így sóhajt föl:

Ó, nyomorult évek és árnyak
Most hulltak e kezek fejemre,
Kicsi, fehér, hónapos rózsák,
Forró-hidegen dideregve.

Nagy, kártékony, üvöltő gondok
Őszvihara a csúnya sárba
Virágimat lefújja, rázza:
Vedd le kezeid a fejemről.

„A pócsi Mária” ünnepének harangjai s a búcsúsok zsolozsmái lelkében tiszta, meleg visszhangot vernek:

Egy idő óta megnőtt a szívem
S a szép bűnöktől keservesen tiszta
S most hirtelen csak tégedet keres
Egy szüzetlen és bűnös kálvinista.

Ma tudom, hogy csak Mária maradt,
Szívemet most már csak Mária lássa
S e Mária nem régi fancsali,
De mindennek egyesítő nagy mása.

Mária a nagy, fehér jégtorony,
Mária a zászlóknak szent zászlója...

És bár Adynál nem találhatunk olyan gyermekiesen bájos, üde és édes verseket, mint amilyenek Petőfinél A füstbement terv, az Anyám tyúkja, a Szülőimhez, de az anya iránti nagy és forró szeretete egész költészetén végighúzódik, azzal a különbséggel, hogy nála az anya nem lesz elkülönített költői tárgy, hanem saját sorsában és végzetében újra és újra, néha csak szakadozott fölsíráások szavában megjelenő jobbik énjének arca. Megható, amint az ő Kajánnal birkózó lélek egyszer csak fölkiált:

Uram, van egy anyám: szent asszony.

Ha meghalt, körülbelül csak két asszony fogja észrevenni, hogy nincs többé, de

az egyik az édes anyám lesz.

Tudja, hogy mindenki csalódik benne, aki szereti. És ezért nem merem megcsókolni az anyámat.

Egyik mély karácsonyi versét így fejezi be:

Ó, élni bús és élni szép:
 Áldott az, aki befogadja.
 Ma, akinek van édesanyja,
 Hím testvérem, borulj elébe
 S csókold meg sírva a kezét.

A Mária és Veronika című versében, mely az asszony jelentőségéről szól a férfi életében, mélyértelmű szavakkal mutat reá arra, hogy a születés és a halál ténye és ideje rejtelmesen függ össze az anya lényével és princípiumával. A halál előtt álló ember azért gondol ösztönösen az édesanyjára, a haldokló azért hívja az anyát, mert sejti, hogy egy második születés előtt áll, hogy a halál egy új élet hajnala. A versben az a gondolat foglaltatik, hogy az anya ölében meghalni vágyó ember, ha ezt a vágyát elérhetné, meg lenne mentve a haláltól. Az anya és az élet egy és ugyanaz.

... a halál hajnalán
 Altass, Lédám. Hadd álmodjam, hogy
 Te vagy az anyám, az anyám.

„Az anyám és én” című versében az anyasorsnak végzetes szomorúságát éneklí meg, azt a „legszebb asszonyt”, aki a „legbizarrabb, legszomorúbb fiút” szülte, aki csak azért volt olyan szép, hogy torzéletű, szomorú fia a vénségbe kergethesse. Nincs két élet, amelyik szorosabban összefüggene, mint az anya és a fiú élete és mégis

Nem jár tőle olyan távol
 Senki, mint torz-életével
 Az ő szomorú fia.

Ady azt a tradíciót, amelyet a magyar költészet az anya szeretete és dicsőítése tekintetében alkotott, nem törte meg, tovább folytatta, de túl is lépte azzal, hogy önmaga sorsába kapcsolva, mélyebb értelmezését adta meg az anyaság martíriumának és fenségének.

És meg volt Adyban a gyermek és a család áldásai utáni vágy is. Álmodott egy méhesről, ahol mint bölcs, mosolygó nagyapót, hahotázó bolondos, pajkos gyermekek és unokák ugrándoznak körül. Verseiben költészetünknek egy új hangja szólal meg, a fájdalom és szomorúság hangja azon, hogy eldobta, elvesztette, ki van tiltva és zárva örökre a család, az apaság öröméből. „A mi gyermekünk”, „Az én testamentumom” ebből a bánatból fakadt

versek. De a legszebb és legszívhezszólbóbb köztük „A fiam bölcsőjénél”.

Hús lugasban vén, nyári napon,
Aludj, mikor az apád altat,
Kicsi fiam:
Felleg-bölcsőd sírva ringatom.

Hogy ködből vagy és sohse válál,
Sohse fájt így szegény apádnak,
Kicsi fiam,
Közel lehet hozzá a Halál.

Vén nyár, vén sors, magtalan apa:
Akartad-e valaha látni,
Kicsi fiam,
Kóbor, bús apádat valaha?

Halál leeng e nyári napon.
Míntha én feküdnék bölcsődben,
Kicsi fiam,
S álom-arcocskád cirógotom.

Így hát Ady szerelmi költészetében világosan lehet látni azt a hármastagozódást, amely az önmagáért? való élet szerelmesének, a magát másokban megtalálni nem tudó, önmagát romboló lázadóknak és a tiszta családi szeretet után epedő férfiembernek lelkét tárja föl előttünk. A három együtt adja csak Ady lelkének egészét. Akármelyiket külön kiemelve és a többit elhallgatva nem kapnánk és nem adhatnánk igaz képet róla. Egy olyan lélek, amelyikben ilyen hármasság élt és küzködött, szükségképpen tragikus lélek. Szükségképpen kellett következnie, hogy a zseninek és a lázadónak terheit és végzetét az embernek kellett elszenvednie s ezért Ady élete, mindennapi vonatkozásaiban, nem lehetett harmonikus, nyugodt, boldog, az élet köznapi légkörében dolgozó és élő emberek számára példaadó élet. De nem is szabad benne ezt keresni és őt eszerint ítélni meg. A költő életének és költészetének összefüggése, elválaszthatatlansága, vagy elválaszthatósága, ellenmondásaik kiegyenlíthetősége vagy kiegyenlíthetlensége olyan kérdések, amelyek egyes cselekedetek, tények alapján sohasem dönthetők el. A költő benne van költészetében és csak az jöhet belőle számításba, ami költészetéből megismerhető: a lelkülete. Egy dolog mindenesetre nélkülözhetetlenül fontos, az a belső igazság, amelynek a költő lelkülete és költészete között meg kell lennie. Az a költő, aki köl-

tészetében nem adja önmagát, akinek költészetéből lelkülete nem sugárzik ki félreismerhetetlen őszinteséggel, aki belső ellenmondásban van azzal, amit mond, azaz hazudik, az a költészet saját, benső etikája szerint ítélet alá esik és ítélete az, hogy nem költő, hanem tolvaj és rabló a templomban. Tényleg igaz, hogy nem lehet elválasztani egymástól az embert és a költőt a költészetben belül. De az is igaz, hogy a költészet nem tűri meg a hazugságot: a hamis hang, a nem őszinte szaválás, a rongy frázisok, az öntakargatás, az érdekszolgálat, a művészet határán kívüleső célzatok erőszakolása, a művészet köntösébe bújtatott alacsonyság vagy csábítás azonnal elárulják magukat. A költészet etikája szerint ez a hazugság és ellenmondás Agyban sehol, soha meg nem található. Komolyabb, Őszintébb, magatadóbb költészet el sem képzelhető.

A vád azonban, amely Ady költészetét erkölcsstelenséggel illeti, támasztékul bele akarja kapcsolni a dologba Ady mindennapi, a költészetén kívüli életét is s úgy mutatja azt be, mint a legsötétebb erkölcsi züllés tetőpontját.

Eltételezve attól, hogy ez a kérdés szerintem Ady halála után többé nem aktuális, nem is tartozik ide s nem is megengedhető, hogy a kérdésbe belekapcsolassék, szükségesnek tartom az ilyen vádak eliminálhatása érdekében egy megjegyzést tenni rá. Áttanulmányoztam Ady Endre életrajzát. Nem az lepett meg benne, hogy Ady egy szomorú és végzetes betegség áldozata volt és hogy ezt a maga hibájából szerezte, nem is az, hogy mind nagyobb mértékben lett rabja az alkoholnak, hanem az, hogy élete a költészetéhez mérve, feltűnően eseménytelen és szürke volt. Amennyire ki lehet nyomozni, más költőinknek, pl. Petőfinek az élete változásai és körülményei sokkal változatosabbak és regényesebbek voltak és sokkal több motívumot szolgáltattak a költészetéhez. Adynál a külső motíváció nagyon szegényes és alig adhatott volna valamit költészetéhez ragyogó és gazdag világának kiépítéséhez. Az ő költészete kiváltképpen benső, lelkivilágból táplálkozó és lelkétábrázoló. Élete és költészete közt azt az összefüggést, amit külső események és élmények teremtenek meg, nem lehet megtalálni. Ellenkezőleg, az válik bizonyossá a kettő összevetéséből, hogy Ady költészete menekülés a való élet türhetetlen szürkeségétől és kisszerűségétől a költői fantázia ragyogó világába. Mint később látni fogjuk, ebből érthető az, hogy az Ady által festett költői miliő saját lelkivilágának szinte mithikus meglevenítése és megérvényesítése, képzeletbeli világ képzeletszülte lényeiével, melyeknek realitása nem a külső világban, hanem lelkének összetevőiben van. Ady, a költő nem ebben a világban élt, hanem önmagában, ami rajta kívül esett, az kényszerű

vegetáció volt ránézve. Most már azok a mértéktelelenségek, melyeket a valóságban, magát hajszolva elkövetett, szerencsétlen kísérleteknek minősítendőké arranézve, hogy az élet mindennapi szürkeségétől menekülni akaró ember, amikor az álmok birodalma nem nyílt meg előtte, a valóságban próbálta áttörni a fojtogató korlátokat. A zseni öntudata követelőzőtt az étellel szemben és a valóságban is igényelte királyi jogait, melyek képzelete világában bíborban és aranyban ékesítették. Minél nagyobb lett ez a feszültség, a való és az álom között, annál hevesebb lett a valót ostromló erőszak és annál inkább következett be az a szomorú és félelmes tény, hogy a költői álmok birodalmába is mindinkább csak a földi mámor kódén keresztül tudott visszatérni s az odaröpítő ihletet mindinkább kénytelen volt a bor segítségével szárnyszerűsíteni. Hány nagy szelleme a világnak járta végig ugyanezt a sötét utat, mert tűrhetetlennek találta az álmai és a valóság között tátongó ellentétet és nem tudott beletörödni abba, hogy a való világban ne lehessen az és ne élhesse azt az életet, amit álmaiban a maga szuverén birtokaként élhetett. Ady mindig kereste a hozzáméltó pompás miliőt s az volt a végzete, ami sok másnak is, hogy azt csak önmagában találhatta meg és ebben nem tudott megnyugodni. Önmagán kívül is igényelte és mert ott nem találta, hozzányúlt azokhoz az eszközökhöz és később rabja lett azoknak az eszközöknek, melyek egy pillanatra alkalmasoknak mutatkoztak arra, hogy elhíessék vele azt, ami nincs.

Azonban, ha Ady bűneiről van szó, melyekkel elsősorban magamat tisztította el, itt volna az ideje megmondani azt is, hogy ezek a bűnök csak szomorúbb kimenetelűek, csak példázatosabbak, de nem mások, nem különösebbek, mint kortársaié, az egész magyar ifjúságé és társadalomé. Legkönnyebb megbotránkozni azon, hogy egy nagyszerű élet beletévedt a vérbaj és alkohol halálos hínárjába, de hányan voltak akkor és hányan vannak ma, akiket igazán nem önmaguk, hanem csak Isten őriz meg attól, hogy életgyakorlatuk közben ugyanabba ne tévedjenek. Legkönnyebb felhívni az ifjúságot arra, hogy ne kövesse Ady példáját, de a kérdés az, hogy Ady nélkül és Ady példája dacára mit követ és hol jár az ifjúság? S ahol jár, ott igazán az Ady buzdítására jár? Szüksége volt ehhez Adyra és Ady nélkül nem így tenne? Van a magyar társadalomnak egy utálatos bűne, amely a nevelés egész területén el van hatalmasodva. Ez abban áll, hogy valami hazug nagyképűséggel és romantikával eltakarjuk, eldugjuk a bűnt az ifjúság szeme elől, mintha nem volna és mintha az lenne a cél, hogy az ifjúság soha öntudatosan ne láthassa az életére leselkedő vesze-

delmeket és ezzel titkos, lefojtott életre szabadítjuk a rosszat, azt luven, hogy valami, amiről nem beszélünk, amivel nem nézünk szembe, amit nem állítunk igazi megvilágításban az ifjúság elé, az nem is létezik. Akkor aztán jön az elbukott kárhozzátása és a szerencsésen kievickélt fickók a markukba kacagnak. Mindig eszembe jut Wellsnek keserű szatírája a morlockokról, akik a föld alatt éltek és éjjel feljőve, megették az emberkéket, akik illetlenségnek tartották beszélni egymásközt és gyermekeiknek erről a veszedelemről, amit pedig jól tudtak.

Nem hiszem, hogy egy öntudatosan tiszta ifjúság Ady költészetében rosszra csábító kísértést láthatna. De nem merném azt állítani, hogy egy kettős morállal negyképűsködő, hazug szemforgatással titkolózó társadalom neveltje, egy öntudatlan lefojtott és ezzel elferdített ösztönérettel megvert ifjúság nem-e fog ilyet látni mindenben, ha kell, még a Bibliában is?

Ha pedig Ady életében, a magyarázat minden kísérlete és minden szánalom nélkül meglátták és az ifjúság elé vitték a bűnt, nagyon örvendetes lenne, ha az ifjúság önmaga felett hozna komoly és elszánt ítélet és öntudatos harcot kezdene az ellen az egész társadalmi és pedagógiai rendszer ellen, amelyiknek hazugsága és kétszínűsége a legfőbb oka volt annak, hogy ezek a bűnök fényes és nagyszerű ifjú életkeket megnyomoríthattak és elpusztíthattak.

III.

ŐSKAJÁN

Ady lelkében és költészetében, az eddig tárgyaltak mellett ott van lényünk egy olyan lehetősége is, mely kigúnyolja, tagadja, lenézi, vagy átkozza lelkünk eszményi oldalát, a démoni elem, amelyet ő az ős Kaján névvel illet. Költészetének ez a vonása lett indítékává annak a vádnak, hogy Ady minden pozitív szellem-erkölcsi érték beteg tagadója, hogy költészete pusztá negatívum, nihilizmus. Ady e vád tükrében Mefisztó arcát mutatja, kinek lényege az örök tagadás, Goethe szavaival: „én az vagyok, aki örökké tagad”.

A magyar Mefisztó azonban nemhiába választott magának más nevet, az ős Kajánt, mert nála ennek a démoni szellemnek többrétegű, egész skálát alkotó jelentése van. Az első hang ebben a skálában az emberi lélek ősi, örök pogányságának szava. „A Krisztusok mártírjának” nevezi magát, aki szeretkező, daloló, gondatlanul, vadul rajongó paraszt Apollónak termett s akinek kor-

látatlan, féktelen lelkét „megölték az evangélisták, az életbölcsek, Krisztusok”. Lelkében vad tivornyák éjjelén birkózik Ős Kajánnal, a gúnyos arcú, korhely Apollóval, a szerelemnek, az életörömmek, a mámornak, a harcnak, a pénznek, „pogány dalok, víg hajnalok, boszorkányos, forró szelek” táltosán nyargaló énekesével.

„Ó Babilon ideje óta” ott harcol a lelkében ez a költő, ez az apollói örökség, ez az ő cimborája, apja, császára, istene, örök ösztönzéssel, hogy hányja le magáról kegyes,, illemes nyűgeit s legyen az ő szószólója. Tudja, hogy ez az ő öröklött, igazi lény, a boroskedvű, zeneszerszámos, paripás Ős Kaján, akinek királyi bíbor van a vállán. De az, akit „megölték az evangélisták”, nem tud többé királyi pogányságához visszatérni. A lelkében élő bíbor elérhetetlen álm, amelyet rossz zsaketben bőbiskolva álmodik, a találkozás ítélet, mely „Feszület, két gyertya, komorság” képében nehezedik a mámor asztalára. Ős Kaján kacagva nyargal tovább s a költő holtan nyúlik el az asztal alatt. De azért újra és újra megjelenik lelkében az Ős Kaján-i pogányság, s démoni vitába kezd a „másik” poétával, a krisztusival, aki szintén ott lakik a lelkében.

Nem hallgatom zsolttáros ajkad,

Nem kell szép, égi birodalmad.

Selymet, pénzt akar egy leány,

Vár, vár reám.

Ebben a versben, a „Júdás és Jézus”-ban példázatosan van szemléltetve a lelki küzdelem, amely az isteni és démoni erők között végbemegy a költő lelkében.

Dühöd, lázongó szívverésem

Golgotai bazaltra vésem.

Krisztus, poétám, szent Alak,

Eladtalak.

Enyém volt minden álmodásod,

Én voltam a lelked, a másod,

Megkoszorúztam a fejed,

Szerettelek.

S eladtalak, én fejedelmem,

Mert az Élet az én szerelmem,

Mert én is álmodok nagyot:

Költő vagyok.

Az az élet, amelyről Ős Kaján álmodik a költőben, ez az élet, ennek a világnak mámora, kincse, szerelme, uralma. „Nincs bűvé az Igeneli”, amely a szép égi birodalommal kecsegteti, mert álmai forrón, szenvedélyesen húzzák ennek a földi világnak kincses gyö-

nyöréhez. És ezért csak -a mámor tudja kiengesztelni és megbékíteni egy-egy pillanatra földi sorsával, mely megtagadta tőle az élet kincsé gyönyörét. Mikor mint Mámor fejedelem ül „az asztaltrónon”, egyszerre megtalálja ősi pogány valóját, a bíboros ős Kajánt.

Nagy szemeim tüzelnek,
Fülemben ifjú dalok.
Orrom, szám, szívem töltik
Muskotályos illatok.
Boros, nagy dicsőségem
Villámlík, szinte vakít.
Kiáltok: „hozzatok, hejh
Egy ínséges valakit”.

Pogány életszerelme egy fiatal faun ujjongásával, a gyönyörtől nyugtalan és rebegő szívvel zengi a „Májusi zápor után” életől és szerelemtől túláradozó mezőt egy olyan versben, amelynek zenéjében harsogva lüktet és árad a vér piros dala s képeiben lebűvölő erővel rohan meg egy őspogány természetlátás bubája. Hangja hirtelen átalakul egy szatír gúnyos, buja rikkantásává, mellyel rendesen valami bús, komoly hangulatú versébe kacag bele, magát és mást csúfolva, mint a Várás a Tavaszgunyhóban, Özvegy legények tánca, Thaiszok tavaszi ünnepe, Egy régi színész-lyány, Kató a misén c. verseiben. Ebben az utóbbiban, melynek a gondolata a krisztusi irgalom áhítatos tiszteletében fogant, egyetlen jelzőnek alkalmazásával a szatír olyan gúnyvigyorgását viszi bele a versbe, amely már a démonival határos. Igaz, hogy az Ős Kaján művésztére nézve ennél jellemzőbb helyet keveset találhatunk Adynál.

De még ezen is túl megy a hangja néhány versében, ahol már egészen démoni, mefisztói lesz, mint a Gonosz csókok tudománya, Halálbavivő vonatok, Jöjj, Léda, megölellek, Megölelném a lányod címűekben. Ezekben már a rontás, rombolás és a mefisztói káröröm hahotájá hangzik fel.

Egy másik jellemvonása az ős Kajánnak a pénz, az arany után való sóvárgás. Ebben az a démoni, hogy mint emésztő szenvedély jelenik meg, mint pokoli, „sárga láng”, melyet csak az aranyba való bemeztéssel lehetne eloltani.

Az arany úgy jelenik meg ezekben a versekben, mint a Kísértő, a Sátán legellenállhatatlanabb, legfélelmesebb fegyvere, mely a romlásba visz és mégis kívánatos. (Rózsaliget a pusztán, Pénz a remeteségben.) Majd valóságos Mammonistenként, kegyetlen, szívtelen, de mindenható Úr gyanánt magaslik föl előtte, akinek irgal-

máért könyörög, aki nélkül nincs számára élet. (Harc a Nagyúrral, Mi Urunk: a Pénz.) Néha az élet lényegének látja, halálos, sivár, csalo lényeknek, de olyannak mégis, akitől minden jó s ahová minden visszatér. (A nagy pénztárnok. Vér és arany.) Úgy áll meg előtte, mint egy titkos templom előtt, ahol a gazdagok misztikus kultusszal veszik körül Pénz istent, míg ő koldusul sír az éjszakában, mint a Rotschildék palotája, vagy a Lázár a palota előtt c. versben, amelyben valósággal hallja is az arany kultuszát:

Pénzt olvas valaki.

Zenék zenéje:

Nem hallottam még ilyet soha.

Selymes papírok

Im halk és büszke zsolttára gyűjtnak,

Csilingelnek a kölyök-ércek.

Zeng az arany

S az én könnyeim hullnak.

S én a palotát támasztom.

Zúg, megtolul, viharzik a zene.

Milyen zsolozsma.

Míntha a világ

Minden öröme benne zengene.

Kié az a pénz?

Az én könnyeim hullnak.

Száradjon el a keze,

Gonosz és boldog keze,

A nyomorultnak.

Egy harmadik hangja az Ős Kajánnak a halállal való kötődés, az elmúlásnak hol daccal, hol gúnnyal, hol keserű haraggal való hánytorgatása, mint Egy vidám tor, A hotel-szobák lakója, Idő előtt elmúlni, Gonoszak a halottak, Sirás az életfa alatt, Sötét vizek partján, A bölcsesség áldozása c. versekben.

Ez a hang hajlik át aztán a Bolyongás Azúrországban szelíd melancholiaján keresztül a nihil, a tagadás hangjába. Ennek is megvannak a változatai.

Először az az indulat jelenik meg, amely mindent meg akar semmisíteni, mivel neki nem sikerült az élet (Megöltem egy pilangót), azután az az indulat, amely tagadja azt, ami nem érzékelhető (Hó hull a sárba), végre az az indulat, amely mindent tagad; amely himnuszt énekel a Nincsennek:

Egy Való van: a Nincsen,

Az Új és az Órunk van,

S

Az Ős Kaján hangjának ezek a változatai csak különböző megnyilvánulásai annak a démoni öntudatnak, amely Adyban élt s amelyet több versében önmagáról meg is vallott.

Az „Új vizeken járok” c. versében arról tesz vallomást, hogy neki mindegy, a szentlélek, vagy a kocsmá gőze hajtja hajóját, csak új vizekre hajtsa, mert nem akar a szürkék hegedőse lenni. „Az én testamentumom”-ban a több göggel való harcot köti utóda szívére; „Eladó a hajó” c. versében élete örökségét ezzel kínálja:

Eladó a hajó,
S aki méltó szép, szent kárhozásra,
Szökkenjen föl rá megbabonázva.

Eladó a hajó,
Elég drága, jöjjön, aki kéri:

Szép pokol-útja lesz, de megéri.

A „Hunn, új legendá”-ban toronyként ágaskodó gögje nemcsak a más nagyok, de a saját költészetét is legőgöli:

Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál,
Hulltommal hullni: ez a szolga dolga,
Ha a Nagyúr sirja szolgálakat követel.

A Sátán kevélyének nevezi magát, aki csak azon jajgat, hogy nem úgy élt, mint ehhez a névhez illik, „életét végig gögben élve”. És végre, mikor az elmúlás szele megérinti és végtelen epedés-sel énekel az élet szépségeiről, amely mind az övé volt, arra gondolva hirtelen, aki helyére fog állani, átokba tör ki démoni öntudata:

Átkozott legyen az
Aki helyemre áll majd,
Ínyére méreg hulljon,
Két szeme megvakuljon.

Álljon el a szíve.
Süketen tétovázzon,
S ha tud majd asszonyt lelteni,
Ne tudja megölelni.

Van-e ennek a démoni elemnek magyarázata?

A zseni lelkében az emberi élet örök, nagy mozgatói és tényezői találkoznak s azok az ellentétes hatalmak, melyeknek küzdelme a mindennapi ember életében végre is egy megalkuvással egyenlítődik ki, a zseniben sohasem jutnak elpihenéshez, csatájuk örök és ebben a harcban mindenik a maga egyoldalúságában éli ki magát. A zseni sorsa ezért olyan tragikus, mert emberi lelkével kell

együttartania olyan ellentétes erőket, melyek a mindennapi életben együtt nem működhetnek s harmóniába nem juthatnak. Ezek az erők tehát előreláthatólag felemésztk és széttörik az emberi cserépedényt, mely csak arra volt jó, hogy egy pillanatra, mint Jeremiás forró fazeka, megperdüljön a szemünk előtt és kisugározon olyan erőket, amelyek ilyen méretekbén és ilyen együttesben egy életben másként nem tapasztalhatók. Hogy ezek az ellentétek miként férnek meg csak egyideig is a zseni lelkében, az misztérium; de az világos, hogy a zseni sohasem a harmóniának, hanem mindig a diszharmóniának végletes képe, lélek, de nem jellem, mert forrongó és lángoló lelkülete sohasem szilárdulhat és higgadhat jellemmé, a jellem pedig mindig a lelkületnek egy irányban való megszilárdulását és állandósulását jelenti. Lelki képe az emberélet egészének, ragyogó és sötét oldalával együtt, jó és rossz lehetőségek végletes szemléltetője, tükör, amelyben látjuk az összes lehetőségeket, de amely épenezért csak mint tükör jöhet ítélet alá. A művész zseni csodálatos képessége az, hogy a legellentétesebb emberi indulatokat egyforma teljességgel és őszinteséggel tudja átélni, mégpedig a legmagasabb fokon és mikor alkot, alkotásában egyformán ő maga tud lenni mindenik véglet ábrázolásában. Nagyszerű színész, aíd képes minden embernek teljes hűségű megjelenítésére, csakhogy minden szerepében magamagát ábrázolja, más és más végletében. Míg a színésznek más adja a feladatot, melybe magát bele kell élnie, a költőzsenire saját forrongó lelkében feszülő és harcoló ellentett erők kényszerítenek feladatokat, melyeket a kifejezésben meg kell valósítania. És ez a teremtési kényszer sokszorosán kockázatos akkor, mikor a költőzseni lírikus, aki nem rejtheti el magát regényének hőseiben, vagy drámájának szereplőiben, nem viheti át érzelmeit és lényét másokra, akiket lelke álarcaiu és vilálmhárítóiu alkotott s tolt maga és az emberek közé. Természetes, hogy a lírai zseni fokozott mértékben lesz kiteve az emberek ítélkezésének, esetleg kárhóztatásának, mert önmagáról és önmagából beszél, meztelen lelkét tárva ki a szemlélőnek. Ebben a lélekben jelentkezhetnek olyan vonások, melyek az emberi élet ragyogó, kívánatos és nemes oldalait ábrázolják hatalmas dimenziókban és alkalmasak arra, hogy a nagy élet után vágyó emberiség előtt eszményként lebegjenek, de éppen, mert a zseni lelkében az emberielek minden lehetősége forrong, jelentkezhetnek azok a vonások is, melyek életünk sötét, rejtegetett, démoni oldalát mutatják szintén hatalmas dimenziókban s amelyek nem szolgáltatnak követendő eszményt. De mind a két végletben a mi lelkünk, az emberi lélek jelenik meg a költőzseni nyilvánulásaiban, csakhogy ami bennünk

esetleg csak gyöngye lehetőség, lekötött és lefokozott indulat, néha saját maguk előtt is takargatott ösztön, az itt mind hatalmasan élő, szabadon nyilvánuló, töretlen és elegyítetlen élet, innen, vagy túl azokon az életmértékeken, melyeket felállít a mindennapi emberi közösség életét lehetővé tevő bölcsesség.

Ady költészetében is nagy terjedelemben és nagy változatos-sággal nyilvánult meg az élet eszményi tartalmával és céljaival szembeni naturális, pogány föld- és léletszerelem, a földi gazdagság sóvárgása, a tagadás szelleme és a gúnyos, gőgös mefisztói lelkület. Ez kétségtelen tény, amelyet nem lehet s nem szabad letagadni. Ez az ő lelkének nagy diszharmoníája, amely a kivételes életnek tragikus velejárója. De ez a szomorú jelenség nem azt jelenti, mintha Adynak ez az állandó és egyetlen magatartása lett volna az ételle szemben s mintha ez a démoniség gyönyörűséget okozott volna neki. Ez a diszharmonia a zseni harmóniát kereső lelkének folytonos visszaesése volt a zürbe, amelyből ki akarta küzdeni magát. Maga tesz erről vallomást:

Forgott körülmény zagyva módon
Lármával, vadul a világ
És én kerestem egyre-egyre
Valami nagy Harmóniát.

Hogy ezt időnként megtalálta, arról később lesz alkalmunk meggyőződni, de hogy állandóan és véglegesen meg nem találhatta az életben, az zsenivoltából következett, melyhez a diszharmonia lényege szerint tartozik hozzá.

Ebből a diszharmonióból két menekvés lehetőség nyílt Ady lelke előtt s ő egész szenvedéllyel kereste és hívta mind a kettőt: a Halált és az Istent. Megrázó küzdelem volt, amíg e kettőt külön és ellenségként látta. Életének katarzisa ott következett be, mikor meglátta, új Fausztként a megváltás útját: a Halálon át Istenhez.

IV.

A HALÁL ROKONA

Nincs komoly ember a világon, akit ne foglalkoztatna a halál problémája. Az igazi költő mindig fokozott emberi életet érez az magában s ezért minden igazi költőt fokozottan foglalkoztat a halál kérdése is. Ebből a tényből mégse kovácsoltak vádat más költőink ellen, csak Adyt érte vádképpen az, hogy költészetében nagy

szerepet játszik a halál „dicsőítése”. Kétségtelen, hogy míg más költőinknek csak alkalmilag felvetődő témája volt az elmúlás, addig Adynak egész költészetét beárményező, folytonos, személyes ügye, egyenrangú társa lelkében a Nemzetnek és a Nőnek. Mivel az élet és a halál úgy összetartoznak, mint a fény és az árnyéka, minél nagyobb valakiben az élet igénlése, annál nagyobb realitás ránézve a halál is. Ha egy költő nagyon sokat foglalkozik a halállal, az arra mutat, hogy nagyon szereti az életet és csaknem biztos, hogy a halálban is az életet dicsőíti. A fekete keret, melyet a halálversek vonnak az élet körül, csak arra való, hogy kiemelve és hangsúlyozza az élet értékét és nagyszerűségét. Költőink között nem igen volt még valaki, aki úgy vágyott volna a nagyszerű élet csúcására, mint Ady s akiben lobogóbb életszerelmét élt volna, mint benne. Éppen ez a magyarázata annak, hogy költészetében olyan nagy szerepet játszik a halál.

Adyban költészetünkben páratlan módon jutott kifejezésre az életnek az a titka, hogy a földi viszonylatok és kötelékek attól a tudattól nyerik szépségüket és becüket, hogy elveszithetők és megszűnhetnek. Hogy az élet olyan alkalmak sorozata, amelyek vissza többé nem térnek s ezért minden tényünk visszavonhatatlan és megmásíthatatlan. Az élet sohasem lehet megunt játékszerré a mély lelkek számára, mert minden pillanattal újjá lett a folytonos elmúláson át. Így a halál kiemeli, bekeretezi, jelentőssé teszi és széppé varázsolja az élet kicsiny mozzanatait is, mert egyetlenekké, páratlanokká, többé el nem érhetőkké dicsőíti őket. A halálnak ezt a megszépítő hatalmát látta meg Ady az élet arcán mégpedig nem bölcs reflexiókban, elmélkedésekben és okoskodással, hanem szívének és fantáziájának közvetlen beleolvadásával ebbe a halálos szépségbe. Költői intuíciója fölfokozott szépségeket látott meg azáltal, hogy mindent a halál pillanatában szemlél, abban a legjelentősebb pillanatban, mikor az élet tüze a halál fekete keretében legfényesebbet lobban, mikor egy utolsó villanásban összesűrítődik az egész élet. Azért csodálta és szerette a halált, mert az adja a legnagyobb páthoszt az életnek. Ady életszerelmes költészete azt hirdeti, hogy az élet sohase olyan nagyszerű és erős, mint a halál pillanatában és keretében.

A vádkovácsokat az tévesztette meg, hogy Ady a halál rokonának nevezte magát. Ezt az elnevezést úgy értelmezték, hogy a költő a pusztulással érzi rokonnak magát, hogy a fölsozslást és a megsemmisülést a maga életelemének ismerte föl, hogy a rothadásban és a korhadásban leli gyönyörűségét, hogy magát egy fölsozsló hullának szereti tekinteni s beteg kéjjel énekel arról, hogy

mint emésztik meg a síri férgek. Ebből az „éneklő hulla” — föl-fogásból jött az a szép hasonlat is, hogy költészetének letagadhatatlan szépsége nem egyéb, mint „a korhadás villódzása”. Ezek a hasonlatok lehetnek hatásosak, de nem igazak, s Ady költészetének felületes, néha talán szándékosan félremagyarázott értelmezéséből születtek.

Ha megtekintjük Adynak azt a versét, mely a Halál Rokona címet viseli, azt találjuk, hogy a költő szeretete tárgyként föl-sorolja a tűnő szerelmet, az elválást, a hervadó virágot, a hervadva vágyó nőt, a bánatosan sugárzó őszidőt, a halálsejtelem öráit, az elutazókat, a sírókat, az álomból ébredőket, a deres hajnali mezőt, a fáradt lemondást, könnytelen sírást, a békét, a csalódott, rokkant, megállott, kételkedő, borús lelkeket s mindezt összefoglalva így végzi: a világot. A versben tehát távolról sem a pusztulás beteg kéje és szerelme van dicsőítve, hanem az nyer kifejezést, hogy a világ, azaz az emberi élet egésze az ő szeretetének tárgya, mégpedig abban a vonatkozásban, abban a keretben és pillanatban, amikor a legszeretetreméltóbb, a halálnak minden értéket össze-sűrítő és glorifikáló, feledhetlenné hangsúlyozó megvilágításában. Ady nagyon általános emberi tapasztalásokat sűrített itt bele egy költői felsorolásba s nem ő látta meg először, hogy a szeretet a búcsú pillanatában a legerősebb és szinte elbírhatatlan súlyával terhesedik reánk mindannak a boldogságnak, amivel megajándékozott. A vers jelentősége nem az egyes mozzanatok tényszerű igazságában van, hanem abban, hogy egy olyan költői életszerelmet revelál, melynek sajátossága az, hogy különös erővel és ösztön összeggel érzi meg a halál mindenütt jelenvalóságát ott, ahol szépség és érték van az életben. Ez a megézés az ő rokonsága a halállal, egy sajátosság, mely mindent a maga eltűnésének varázsában lát és csak annál inkább szeret. Azért nevezi nagyinak és szentnek a halált, mert általa érzi nagyinak és szentnek az életet. Nem a halállal érzi magát egynek, hanem az élettel, ő mint az élet hordozója, rokon a halállal, mert különös érzéke van a mindenütt jelenvaló létezésépítő megézéséhez. így érzi meg jelenlétét Párizs izzó nyarában (Párizsban járt az ősz), ezért lát halálvirágot a csókban, melynek illata a tavasszal nyíló őszirózsáé (Halálvirág: a Csók) ezért énekel mély értelmű szavakkal arról, hogy az örömök hajóján a Halál a kormányos, piros hajón vidám kormányosaid.

Jeleket ad, tapsol, kormányoz
Boldog tenger kedves hajója ő:
A víg Halál.

És viszont ott, ahol az élet könnyelműen izzik és pompázik, ahol senki sem akar tudni a halálról, ott az ő szívéen keresztül dermesztően sívít bele a halál az élet játékába:

Ha én szólok, Észak beszél,
Fagy és fátum fogja a számat:
Ember beszél, kinek a sors,
Az élet, évek, és napok
Szívének gyökeréig fájnak.

Mikor Ady ezt a szemléletét a világról önmagára viszi át, így énekel:

Élet és Halál: majdnem egyek,
Nagy rokonok, nagy különök,
Két orcámon egyszerre cuppant
Forró, vitázó csókotok
Es én most Hajnalt köszönök.

Élet, gyere most csókolózzunk,
Minden lehed tüdömbe száll,
Csókos szádra, meleg öledbe,
Szent nászágyadra kergetett
Másik szeretóm, a Halál.

A Halál az, aki kedvese szemén kileskelődve, huny ócskát játszik vele és a kedves ajkai közé üzi, hogy ott elrejtőzzék.

Játék ez, ősi, csalfá játék, mellyel a halál élni kerget... de meddig tart?

Meddig tart? ezzel a kérdéssel, mely a játszó gyermek ajkán fakad, megjelenik Ady költészetében a halálversek másik neme, a halálfélelem éneke. Természetes, hogy aki annyira szerette az életet, mint Ady, abban megvolt az elmúlástól való ösztönös irtózás. De ezekben a verseiben is az a sajátságos, hogy bár mentesek minden filozofálástól és teljesen, közvetlenül líraiak, a halál rokonának életszemlélete ezekbe is belejátszik s a halál megszépítő és féltelmes vonása sajátosan olvad össze bennük egy különös hangulatba, mely a gyönyörködésnek és a rettegésnek keveréke. Ebben a hangulatban Ady a halálfélelem érzésébe beleviszi a halál tükrében fenségessé nőtt életének borzongó gyönyörűséggel való szemléletét. Nagyon szereti és keresi ezt a hangulatot, mert benne a legintenzívebben tudja átélni önmagát, ez az a kísértetiesen nagy-szerű légkör, ahol életének dimenziói egyszerre kitágulnak, óriásivá nőnek, fenséges arányokat öltenek. A saját lényét is, csakúgy, mint másokét, a halálban látja a legszeretettelőbnek és leg-szebbnek, de a saját haláláról lévén szó, gyönyörködése egyúttal

remegés és félelem is. De ez a félelem is bizonyos fenséget ölt magára, csodálatos víziókká pompásodik, művészi szemléletté magasodik, így születnek meg legkülönösebb, a halál fenséges pátoszával írt, kísértetiesen szép és félelmesen gyönyörű versei, mint a Sírní, sírní, sírní, melynek fekete misztikumában a saját fenséges pompájú temetését néző ember reszkető és ujjongó szívverését halljuk kattogni. Ez a hangulat adja magyarázatát a Jó Csönd Herceg előtt című versében ennek a különben képtelen sornak:

Vacog a fogam s füttyörések.

Közel a temetőhöz, Az én koporsóparipám, Bolond, halálos éj, Halál a síneken, A Halál lovai, Hideg király országában, A csontvázak katedrálisa, A meghívott Halál különböző változásokban örökítik meg a gyönyörködő halálfélelem érzését.

Mindezekben a versekben a legbensőbb és legmélyebb tartalom az élet nagy szeretete, amely a halál félelmében és árnyékában gyúl ki a legpirosabb glóriával:

Sohse szerettem úgy magam,
Mint most a halál pitvarában!

Most a Halál előtt, most: vagyok.
Most, most e pillanatban élek:
Most jönnek az ízes emlékek.

Emlékszem az anyám tejére.
Jönek az ízek és illatok
S megdicsőült ínnyel halhatok.

Ady lelkében a halálnak megszépítő, gyönyörfakasztó és félelmes vonása mégis nyugtalanságot kelt és mélyebb önmegfigyelésre ösztönzi, melynek eredménye az, hogy lelkében kettéválk a halál lénye. Megkülönbözteti az Elmúlás tündérét, aki a haldokló életet bűbájos szépségűvé varázsolja, egy Rémtől, aki hatalmasabb nála és üldözve jó a nyomában s a halálfélelem okát ebben a rémben fedezi föl, a halál után következő Ismeretlenben:

Ó, Halál, én szeretlek
(Százszor, sokszor vallottam)
Es mégse vagy más,
Mint véres kísérője,
Csöppekre hullott mása,
Ártatlan kísérője,
A menekülő Életnek,

(Az én Élettel menekülő
Fehér, árva és fagyos,
Üldözött életemnek is),
Kik után jön üzve, szünetlen
A nagy Üldöző: az Ismeretlen.

Az Elmúlás nem félelmes, az elmúlásban fokozott életszépség van, de az Ismeretlen, a borzalmas és fagyasztó rém, akivel nem tud megbékülni az élet szerelme. Ettől borzong, mikor az ágya hívogatja, ezért lát benne koporsót, amely naponként jobban zárja, ezért dől le rá rettegve. (Az ágyam hívogat).

Ez okozza, hogy míg másoknak boldoggá tudná tenni az elmúlást látásával a búcsúzó életszépségnek, önmaga a fátum üreségével mered a végre:

Ha akarnám, ujjongva halna
A gyáva is, ha benne lagnék
Az én halál-gondolatomnak
Mámorító, boldog hatalma.
Csak önmagam tartom bilincsen,
önmagam számára nincs lángom,
Szívem, reményem, hangulatom,
Erőm, bizalmam, csókom nincsen.

Az ismeretlen teszi nehezzé számára a halállal való leszámolást. Költészetében folytonosan ott van a készülődés hangja, (Egy ismerős kis fiú, A nagy álom, Én kifelé megyek), de a leszámolás mégis nehéz. Néha van egy-egy magát biztató, hetyke, vagy szatirikus kézlegyintése az egész ügyre (Kuruc Ádám testvérem, A vén csavargó), de a leszámolás uralkodó hangja mégis a lázongásból lassan lehülő rezignáció az ismeretlennel szemben. Temetés a tengeren, Az elbocsájtott légió, Ha a szemem lefogták, A paraszt Nyár, Az utolsó reggelen, Csépel az Idő, Felelet az Életnek, mind ezt a fáradt rezignáció t lehelik:

És a „mi lesz”-re vállat vonva
És nézvén látni nem akarni,
Kergült a szív és az agy lomha.
Böngésem a hírlapok sorját,
Semmit se bánok, őrzök, értek.

Ürülnek a borosedények
Íz, szomjúság és mámor nélkül,
Se nem dühödik, se nem békül
Közömbös, borult, szegény lelkem.
Küldött az Élet: megfogadtam,
Parancsokat rótt: teljesítvék,
Kérdezett és íme: feleltem.

Van azért ennek a rezignációnak is változatossága.
Az egyik a békét kereső, fáradt és elszelídült harcos hangja:

Kérem nagy könyörgéssel,
Kinek talán útjába álltam,
Higgyenek, mint én kezdek
Hinni a jó, békés Halálban.
Tele szívem békével,

Túllátok már a földi rácson.
Fáj az élet. Mindenkit
Kérek: ne, ne, ne bántson.

A másik a lemondásban örömtelenül örvendő emberé:

Hogy nem lesz több örömvetésem,
Ezért volt az én mosolygásom,
Legutolsó örvendezésem.
Mosolytalan szám tegnap este
Egy gondolatra rámosolygott,
Mint Krisztus a durva keresztre.

De mindkettőben ott bujkál az élethez ragaszkodó, az Ismeretlentől borzadó lélek fájdalma, amely így tör ki belőle:

Akármilyen csúnya életet!
Akárhogyan, de el nem múlni,
Akárhogyan, de létezni még,
Inkább feledten megfakulni,
Mint egy ragyogó, szép Halál
Dicsőséges karjába hullni.
Mások ilyenkor megátkozzák
Anyjuknak méhét és az eget
S életük minden átélt rosszát,
De én sikoltva, evőé,
Ő, Élet, ragaszkodom hozzád.

És ez a hang mutatja meg igazán, hogy Ady halálköltészeté a nagy életszerető, a halhatatlan lélek harca az elmúlásban rejlő Ismeretlennel, harc, amelynek megmozgvása nem lehetett, mert a diszharmonia feloldásához hiányzott Adyban egy olyan látás, amely nemcsak mondja, de tényleg túl is lát a földi rácson, amely a halálban nemcsak ennek az életnek megszépítőjét látja, ami csak fokozza a fájdalmat és a félelmet, hanem amely az Ismeretlen árnyaiból meglátja kibontakozni a győzhetetlen Élet új, szépséges, örök arcát.

De ehhez még Adynak szüksége volt egy zárandókútra, a Sion-hegy alá.

Egyébként megértem, ha azok, akik nemzetük számára életrevaló, egészséges, új ifjúságot akarnak, Ady halálköltészetét nem taitják kívánatos zenének az ifjúság felvonulásához az élet küzdőterére.

De nem szabad elfeledni azt, hogy ez a költészet egy haldokló nemzeti élet, egy halott nemzeti költészet légköréből zendült fel, egy beteg emberben az életért sikoltó, a diszharmónia kínjától menekülni törekvő zseni szívéből. És nem szabad elfeledni, hogy aki ezeket a verseket írta, minden magyar költők között a legnagyobb, legizőbb, legrajongóbb szerelmese volt az Életnek. Ha sirja mellett egykor elvonul az élet diadalmas erejében ragyogó magyar ifjúság új csapata, a halott múltból az élő jövőbe és visszatekint, a Halál Rokonát fogja látni azon a határvonalon, ahol a magyar szellem új élete kezdődik.

Mert ha nem lett volna az, aki magát és nemzetét a Halál tükrében szemlélve, halálos életszereléssel énekelje meg, akkor a halál után nem fakadhatott volna ki új magyar öntudat virága.

Egyszer eljön majd az idő, mikor Ady is már egészen a múltból fog szólni s akkor világossá lesz szerepe és küldetése nemzetünk irodalmában és életében. Akkor világossá lesz szükség-szerűsége annak, hogy egy magyar költőnek egy halálosan szomorú korban azért kellett a halál énekesének lennie, hogy a nemzete előtt felmeredő Ismeretlen ne az örök megsemmisülés legyen.

V.

A SION-HEGY ALATT

Elérkeztünk annak a vádnak a megvizsgálásához, melyszerint Ady költészetében a bűnbánat ideiglenessége és a vallásosság affektálása található fel. Maga az a vád is feltételez és elismer azonban annyit, hogy Ady költészetében van bűnbánat és vallásosság. Hogy ez a bűnbánat és vallásosság ideiglenes és nem őszinte, az, miután igen nehezen volna tárgyi okokkal bizonyítható, mivel erre csak maguk a versek állanak rendelkezésre, azok pedig nem mondhatók ideigleneseknek és komolytalanoknak, nem támaszkodhatik egyébre, mint arra a külső körülményre, hogy Ady kötetiben bűnbánó versek után másfajta versek is következnek, vallásos költemények után vannak nem vallásosak is. Szerencsétlenségére Ady nem úgy osztotta be az életét és költészetét, hogy a bűnbánó és vallásos verseket hagyta volna legutoljára, vagy ha már időn-

ként, másfajtaikkal vegyesen írta őket, nem volt elég politikus ahhoz, hogy ezeket csak az élete végén, egy tömegben hozta volna nyilvánosságra, sőt még azt se tette meg, hogy kötetcinek beosztásánál csattanónak a végére tegye őket. Mert ha ezek közül csak az egyik „módszerrel” is élt volna, megtörténhetik, hogy a derék közzvádoló odalyukadt volna ki, hogy noha Ady versei közt sok istentelenség akad, kötetei, vagy költészete, vagy élete végén mégis megtért, végső hangja mégis az Istenhez hajló bűnbánat volt. S így a megtérőnek járó bocsánat révén Ady esetleg még a pedagógusok kiváló eszközévé lehetett volna, mint a kegyesség és erkölcs diadalának szemléltető példája. Csakhogy senkinek és Adynak éppen nem skatulyázható és mérhető ki az élete ilyen recept szerint. A vádnak ez a beállítása annyira kicsinyes és erőltetett, hogy nem is érdemes róla beszélni. Az ilyen vádlóknak úgyszólamint reménytelen feladat lenne bizonyítgatni azt, hogy Ady életében az Istenhez térő bűnbánat hangja tényleg az utolsó hang, egész költészetének katarzisa és feloldása, csakhogy nem időrend szerint, hanem lelkiéletének folytonosan megújuló hullámszerűsége szerint. Valahányszor ez a lélek hullámszerűsége legmélyebb és legmagasabb pontjára ért, mindig és mindenütt, teljes, tragikus komolysággal és őszinteséggel zendült ki belőle a zsoldos hang, a bűnbánatnak, a viaskodó hitnek, a szomszéd Istenszerelmének megrázó, hatalmas, szenvedélyes melódiája.

Az az örök nyughatatlan lélek, aki Adyban lángolt, nem egyszer és nem egy vonalban futotta végig az emberi élet skáláját, hanem meg-megújuló, folyton, kiteljesedő, ismét visszaeső és megint megduzzadó kiadások sorozatában. Élete és költészete folytonos viaskodás volt a lelkében lakó hatalmakkal, a Nemzetel, a Nővel, a Démonnal és a Halállal és ennek a küzdelemnek, mint életművésztől diszharmonianak, mint sötét tragikumnak a feloldása és katarzisa minden periódusának a végén egyedül, mindig rávalálón, tehát nem ideiglenesen és komolytalanul, Isten volt.

Mihelyt Ady költészetét a folyton hullámszerű lelki élmény kifejeződésének szempontja alá helyezve nézzük s szakítunk azzal a mesterkélt, az életben nem is létező logikai mérlegeléssel, mely okvetlenül egy következtetés skémájában akarja elhelyezni azt s ezúton jutni egy föltétlenül hamis zárótételhez, azonnal kibontakozik előtűnk ennek a költészetnek különös jelentősége irodalmunk történetében. Ez a jelentőség abban áll, hogy Ady költészete egész irodalmunkban a legteljesebben átfogó lírai kifejezése az emberi életnek, a maga egészében. Ebben a tekintetben még Vörösmarty költészete is elmarad mögötte, holott az a legegységesebb-

ben emberi a magyar irodalomban, de Ady jelentősége még fölötte is kiragyogó abban a tekintetben, hogy csak a líra húrjain, tisztán egyfajta költői megnyilatkozás útján tudta kifejezni és pedig minden, legellentettebb oldaláról is, a humánium teljességét.

Önkénytelenül kinálkozik, hogy jelentősége megállapíthatósága végett a filozófiára gondoljak, hasonlat gyanánt. A filozófia a valóság egészét és a benne nyilatkozó értékvilágot fogja, rendszerezi, fejezi ki egységes világnézetben, a világmagyarázat logikai módszerével és eszközeivel. Vannak kitűnő filozófusok, akik ezt a módszert a valóságnak csak egyes területein, vagy csak egyik magyarázati szempont szerint tudják keresztül vinni. A legnagyobbakat azonban az jellemzi, hogy magyarázó elvük és rendszerük a világ és élet egészét, a minden részletet megmagyarázni tudó összes főtényezőket felöleli. A filozófust logikai átfogó erejének mértéke teszi. A költőt a valóság és élet egészét átérző erejének mértéke. Vannak kitűnő költők, akiknek átérző és kifejező ereje csak a valóság és élet egyes területeire terjed ki. A legnagyobbaké azonban szívére öleli és kisugározza az egyetemes humánium teljességét. Ezek között is a legnagyobbak azok, akik a líra közvetlen, az érzéshez legközelebb álló módján képesek kifejezni az átértett humániumot. Ilyen az Ady költészete, a mi irodalmunkban egyedül az övé ilyen. Csak nála találjuk meg a humániumnak azt a teljes átértését és kifejezését, mely képes együtt rezegni az emberéletnek nemcsak a ragyogó, nem is csak a sötét skálájával, hanem a teljességével és pedig a líra hangnemén. Vörösmarty is hasonlóan nagy átérző képesség volt, de a kifejezéshez kénytelen volt mindenféle műfaj eszközét igénybe venni, persze változó szerencsével. Az Én élményének elsődleges közvetlenségével csak Ady tudott magyarul énekelni mindenről, ami az emberi életet alkotja, élteti és pusztítja.

Bizonyítéka is, következménye is az Ady egyetemes emberi átérzőképességének és kifejezőerejének az, hogy lírájának legmélyebben zengő húrja a bűnbánat, legmagasabban zengő húrja pedig az Istenszerelem lett. Természetes, hogy aki nemzetét, szerelmét, bűneit és halálát nem tudta másként érezni és látni, mint mindig csakis végső jelentésükben, lényegükben, egyetemeségükben, az szükségképpen vallásos lélek kellett, hogy legyen, nem alkalmilag, nem ideiglenesen, nem képmutatásból, hanem lényének hol elboruló, hol kinyilatkozó legmélye szerint. Nála beigazolódott, hogy minél emberibb az ember, annál vallásosabb, a szónak nem hitvallásbeli és ceremoniális, hanem lényegi értelmében. Tudom, hogy tanulmányomnak a legmerészebb és legtöbb ellent-

mondást kihívó kijelentéséhez érkeztem, mikor azt mondom, hogy Ady az egyetlen magyar vallásos költő.

Ez a merész kijelentés két dolgot foglal magában. Először azt, hogy az összes magyar költők közül csakis Adynál jelenik meg a vallás úgy, mint egész élete és költészete szerves, minden egyebet magábafogaló, összekötő és magyarázó alaptényezője, másodszer azt, hogy a magyar költészetben található úgynevezett vallásos termés nem nevezhető a szó igazi értelmében vallásosnak.

Ha a magyar költészetet ebből a szempontból végigtekintjük, azt kell megállapítanunk, hogy voltak költőink s talán mindenik igazi költőnk ilyen volt, akik néha-néha, alkalmilag beszéltek a vallásról, Istenről, vagy használtak vallási vonatkozásokat, hasonlatokat stb., azonban egy se volt köztük — az egy Balassit kivéve, aki azonban nem volt Adyhoz fogható költő, — aki a vallást élte volna és ebből az élményből a maga életét énekelte volna. Voltak, akik bele tudták magukat képzelni olykor a vallásos ember hangulatába, vagy lelkiállapotába, akik ez alapon tárgyképpen énekeltek a vallásról, a mások vallásáról, de az nem volt az ő szívetrendítő életügyük és ezért az énekeiknek nincs tüze-lángja. Mivel azonban a köztudat nagyon sokféle verset tekint vallásosnak, szükséges, hogy tisztázzuk a fogalmakat. Ki kell vennünk a vallásos lírából mindazokat a verseket, amelyek elmélkedés, gondolkodás, következtetés, logikai elképzelés útján beszélnek istenről, vagy Istennel kapcsolatban az élet és halál titkairól, a lélekről, a halhatatlanságról, vagy a történelemben mutatkozó isteni vezetésről. Ezek ugyanis nem az elsődleges vallásos élmény, a személyes, megrendítő tapasztalat közvetlen kiömlései, hanem a reflexió gyümölcsei, melyek az Isten nevével azt a törvényt, rendet, okot illetik, mellyel az élet jelenségei egységbe rendezhetők. Az ilyen versek a metafizikai ösztön termékei, inkább filozofikus, mint vallásos kifejezések, világmagyarázatra, vagy erkölcsi tanításra törekszenek, nem pedig egy megrendítő lelki találkozás tükrözői egy személyes, élő hatalommal. Költészetünk gazdag ilyenekben és nem *egy* gyönyörű gyümölcsöt felmutató, mint például Berzsenyi Fohászkodását, Csokonai versét A lélek halhatatlanságáról, Kölcsey Himnuszát, satöbbi. Mindazonáltal ezek a gyönyörű versek úgy viszonylanak a vallásos lírához, mint a szerelem epikai vagy elmélkedő leírásai a szerelmi élményt spontán kilobogó dalokhoz. Kelhetnek érzéseket, de nem manifesztálják azokat. Ugyancsak ki kell vennünk a vallásos líra köréből azokat a költeményeket, melyeknek hőse, vagy hősei vallásosak, vagy tárgyuk vallásos esemény. Nemcsak műfajilag es-

nek ki, ami természetes, hanem lényegileg is. Ilyen költeményt nem okvetlen vallásos lélek teremt, elég ha beleképzei magát a hős lelkébe. Meg is látszik rajtuk. Nem tekinthetjük vallásos verseknek eredeti értelemben azokat sem, amelyek a vallás által propagált érzéseket, erkölcsi igazságokat tanítják, hirdetik — másoknak. Természetesen feltételezve azt, hogy a költő meg van győződve azok felől. Ilyen vers van a legtöbb irodalmunkban, mint az egyházi énekköltészet kilenczted része, Arany, Reviczky stb. néhány verse, Tompa majdnem minden vallásosnak nevezett költeménye.

Ha mindezeket kivesszük a szó igazi értelmében vett vallásos költészet köréből, a magyar irodalomnak csak két költője marad, aki igazi vallásos verseket írt: Balassi és Ady.

Ez a körülmény kétségbevonhatatlan bizonyossággal mutatja, hogy a magyar faj a vallásnak elsősorban és túlnyomólag az etikai oldala és programja iránt fogékony, hogy vallási élete tradicionális és pedagógiai úton táplálkozik s a közvetlen hit-élmény, a személyes, lelketrendítő vallásos konvulzió, a látókok és próféták vallása nem kenyeré. Fajunk a vallást is másodkézből veszi, mint sajnós, egész kultúráját. Rendkívül fogékonyasága van a logikai igazság és az etikai nemesség iránt, de a szentség iránt annál kevesebb. A költők, akik a faj virágai, óriási egyöntetűséggel tesznek bizonyosságot arról, hogy a magyar faj a misztikum iránt nem bír eredeti fogékonyasággal, hogy a lelkiségnek az a finom, és legmélyebb gyökérszála, amely az embert az emberfeletti élet titokzatos nedveihez személyszerint kapcsolja oda és az önmaga felé emelkedés szenvedélyes szomjúságát elégíti ki, a legritkább jelenség a magyar talajon.

Ezért van az, hogy a magyar hit csak addig szokott virágzani, amíg gyermeki elfogadásaként tud élni a szülők és nevelők örökségének. Mihelyt azonban az intellektuális és racionális meggyőződések világosságába kerül, legtöbbször elszárad. Hogy mi ennek az igazi oka az egész fajra vonatkozóan, e helyen nem kívánom fejtegetni. Hogy költőink úgynevezett vallásos költészetének nem vallásos jellegét megindokoljam, rá kell mutatnom egy sajátságos tünetre ezekben a versekben. Csaknem teljességükben nélkülözik a büntudatot. Nincs bűneit sirató, azokat megrendülve átélő és bánó, azoktól kétségbeesetten szabadulást kereső magyar költő, Balassit és Adyt kivéve. Meg kell jegyezmem, hogy itt nem jön tekintetbe a 16—17. század költészetének és irodalmának kollektív büntudata és bűnbánata: itt kizárólag az egyéni líráról van szó. A szenvedés, az élet terhe és igája, az

igazságtalanság, a betegség, a halál, a szerencsétlenség, az, elválás, a mulandóság, az élet sötét oldalai megrázó zengésre készítették sokszor a magyar költők lantját, nem egy akadt közöttük, aki ezekkel szemben Istent kereste, de rendkívül jellemző, hogy csak kettő akadt, aki meg is találta. Az a kettő, akinek büntudata és bűnbánata volt: Balassi és Ady. És e kettő közül is Balassinál csak egy időnként feltörő, mélyenbúgó hang ez, míg Adynál egész költészetének folytonosan áradó, mindent kísérő és átító alaphangja, lelke.

És így természetes, hogy Adyban szólalt meg igazán és egyedül az a magyar lélek, melyet saját nemzeti költészete ezen a téren soha nem táplált és nem ihletett, a bűneitől szabadulni akaró, a bűnben az Istent szerető és kereső, a megújulásért síró magyar Advent lelke. Természetes, mert minden vallásos lélek tudja, hogy a vallás a bűnös ember találkozása a kegyelmes Istennel s hogy személyes találkozása a személyes Istennel, azaz vallásos élménye másnak nem is lehet, mint csakis annak, aki személyesen átélte azt az emberi nyomorúságot, melyet nem a világ és nem mások, hanem önmaga bűnössége zúditott reá. Miért van tehát az, hogy költőink közül nagyon sokan énekeltek Isten nagyságáról és szeretetéről, a szeretet isteni hatalmáról, a természet és a történelem isteni rendjéről és tanításairól, a Krisztus életének szépséges szelidségéről, az ima vigasztaló erejéről, a jóság nagyszerűségéről s mégse írtak egyetlen vallásos verset sem? Mert hiányzott belőlük a magukkal való szent elégedetlenség szenvedélye, a saját személyük bűnös voltának keserű meglátása és siratása, az Istennel való személyes találkozás megrendítő hatalma és hatása. Saját magukra nézve nem érezték igazi szükségét az isteni életnek, ezért nem is tudták másokra nézve igazi szükségé tenni azt, így történt, hogy nemzeti költészetüknek úgyszólván a leghatástalanabb és legkevésbé élő része, az úgynevezett vallásos költészet lett. És így történt, hogy a vallást megrázó élő hatalomként egy olyan költő versei sugározzák ki irodalmunkban, akit erkölcstelenséggel és vallástalansággal vádolnak. Ady költészetét az különbözteti meg mindenki másétól ebben a tekintetben, hogy benne és reánézve Isten élő, személyes valóság, akivel lelke viaskodik, dacol, majd megtörik és meghódol, akivel szemben személyesen lázong és szíve teljességéből alázódik meg, aki személyes, izzó, szenvedélyes szerelmének személyes, élő tárgya. Egyszóval: valóságos élménye. Ady sohasem mond bölcs aforizmákat Istenről, sohase fejtegeti létének bizonyítékait a természetben és a történelemben sohase

beszél a mások vallásáról másoknak, ő mindig a maga Istennel való személyes harcát és békéjét beszéli, önmagáról vall, önmaga bűnös kezét tördeli, beteg szívét tárja ki Isten előtt, önmaga szemével látja Isten érkezését, a saját találkozását ujjongja el Vele. Az ő ügye ez, a saját nagy pere és gyötrelme, a saját megtisztulása és kibékülése. Bűneit nem az irodalomtanárok elé viszi, hanem az Isten elé s a bocsánatot is csak tőle kéri. Azon nem csodálkozom, hogy az irodalomtanárok nem tudnak neki megbocsátani, mert ez a hang szokatlan a magyar irodalomban, ahol csak a mások bűneiről beszéltek a költők, a magukét elhallgatták, vagy nem is ismerték fel. Kétségtelen tény, hogy a magyar irodalomban egyedül Ady költészete mutat fel szervesen és uralkodóan olyan lelket, aki személyes élményben, személyes büntudaton és bűnbánaton át személyesen találkozott Istennel, akinek számára Isten személyes valóság volt s így nem elképzelt, másoktól kölcsönzött, vagy értelmi reflexiókból leszűrt, hanem valóban átélt és sui generis vallásos érzést fejezett ki. Ő az egyetlen, akinek nem a metafizikán, vagy az etikán keresztül vannak hűvös és magasztos frázisai Istenről, hanem aki a látók és átélők primer tapasztalásával érzékeli a religiosumot, minden etikai és metafizikai jelleget megelőzően és azoktól függetlenül. Mindemellert természetes, hogy Ady költő volt és nem teológus s így vallásos lírája nem fedi egyik felekezet dogmatikumát sem, hanem egyéni módon a saját életének diszharmoniaját oldja fel és saját tragikumának egyéni katarzisát adja meg. A is kétségtelen, hogy Ady vallásos lírájának a saját lelki konvulziói mellett volt egy klasszikus ihletője is, a Biblia, amelyet nagyon szeretett, folytonosan olvasott s amely lelki válságainak és Istenélményének kifejezéséhez sokszor a legmegragadóbb képeket szolgáltatva és egész költői nyelvére is nagy befolyást gyakorolt, főleg az ótestamentumi prófétákon át.

Ady vallásos költészete egy olyan hanggal kezdődik, amely irodalmunkban egészen egyedülálló, annál inkább, mert mindjárt első igazi kötetében, az Új Versekben bukkan föl. Itt sóhajt föl már lelkéből az a hang, amelynek kimondásáig költőink közül egyedül ő jutott el, jelélül annak, hogy aki idáig eljutott, annak valóban személyes és új mondanivalói lesznek a maga Istennel való kapcsolatáról. „Az utolsó mosoly” című versében így tesz önvallomást:

Ó, nagyon csúnyán éltem,
Ó, nagyon csúnyán éltem!

Ismeretlen, egyedülálló hang ez irodalmunkban. Nemcsak azért, mert a közfelfogás és a költők öntudata mindig vonakodott ezt a hangot megütni és megengedni, hanem azért is, mert ez a lélek először Adynál nyílt fel ilyen mélységekre költőben a magyar földön. Mivel költőinket mégiscsak költészetükből kell megismernünk, álláthatjuk, hogy a büntudat Adyban jelentkezett először költőileg a magyar irodalomban. Ismeretlen és egyedülálló ez a hang az őszinteségének mélységénél fogva is. Látszik, hogy Adyt legyőzhetetlen belső kényszer hajtotta a szívéből felszakadó önvalomásra, hogy ezen a ponton rejtőztek legmélyebb, legszomorúbb, de legemberibb és legörökebb mondanivalói. Mivel ezt a hangot magyar fül, legalább is egyes szám első személyben, költőtől sohase hallotta, a közönség megdöbbsent rajta és az a furcsa probléma merült föl, hogy lehet-e, szabad-e egy költőnek ilyen vallomásokat tennie, melyek az irodalmi szokással és ízléssel ellenkeznek? Ez a tény két dologra világít reá. Először arra, hogy közönségünk a költészettel szemben olyan megszokott igényeket táplált, melyek a legmélyebb emberi fájdalomnak, a büntudatnak őszinte és frázistalan kitörését a költészetből kizárták, másodszor arra, hogy az Ady önvallomása olyan mélységből tört fel, melynek megfelelő magyar öntudat a közönségben nem volt s így nem rezonált. Mindkét esetben a magyar költészetet és a magyar közönséget éri a megszegyenülés, hogy a költő önvallomásából nem tudott a saját lelke nyomorúságába látni s a maga büntudatára ébredni, hanem vádként fordította azt vissza Adyra, terhelő körülményül, hogy íme, saját maga is bevallja bűnösségét, tehát csakugyan kárhozzatandó. Nagyon gyenge lábon állhatott itt a vallás és keresztyénség, nagyon elméleti és dogmatikus értékűvé vékonyodhattak a Biblia Pál apostolának minden emberi élet alapigéjéül szolgáló szavai: ó én nyomorult ember, kicsoda szabadít meg e halálnak (t. i. a felismert bűnnek) testéből? És nagyon messzire távozhatott a magyar költészet a maga életformáló feladatától, mikor egy olyan irodalmi ízléshez szoktatta a közönséget, amely csak az élettől távoleső, holdvilágos szentimentalizmus és hazug idealizmusa romantika szaloncukorkáit volt képes szopogatni. Az emberi élet legmélyebb és legmagasabb lehetőségét ilyenmódon kizáró, halott költészetről és közönségről — a vallásos költészet szempontjából — csak egyféle véleményünk lehet: lesújtó, mert ennek a költészetnek nagy része volt abban, hogy a magyar életből minden mélyebb önismeret, öntudat s ezzel együtt minden megújulási vágy és minden erkölcsi felelősség lelkiismereti súlya kihulljon s a közönség egy

hamis költészet tükrébe nézve, magamagát jobbnak lássa, mint amilyen. Eppen azok, akik az embernevelés bajnokainak vallják magukat és keresztyén pedagógiát követelnek, nem nyugodhatnak bele abba, hogy a nagy tömegek életét leghatásosabban formáló költészet és szépirodalom váljék hazuggá azon a címen, hogy bár a költészetből zárassék ki az, ami az életben úgyis szörnyű hatalom: a bűn tudatos megjelenítése. Természetesen zárassék ki a bűnre való csábítás, de a bűneinek nyomorúságára ébredt lélek sírása és jajgatása soha, mert ennek kizárása egyenes útja a halálnak.

Igaz, hogy egy olyan nagyhullámszerű léleknek, amilyen Ady volt, a vallásos lírája sem egyöntetű, nem mindig az Istennel való békeesség himnikus magaslatain ünneplő. Sőt ezt a lírát különösen izgalmassá, életteljessé és megragadóvá éppen az teszi, hogy Ady lelke birkózott, viaskodott Istennel, hogy egy olyan jákóbi küzdelem forgatagában vívta ki az áldást, melynek hevében a rekedt, rikoltó dactól és a magát tépdeső vad kötődéstől a bűnbánat megalázkodásáig, az Isten lényegének szenvedélyes kutatásáig, a szárnyaló imáig és az édes megbékülésig az élet minden hangja benne foglaltatik.

„Egy megíratlan naplóból” című verse tele van keserű cinizmussal és daccal az Isten ellen:

December 25.

Itt jött rám a Karácsony,
Rám, a keselyarcú pogányra,
Itt jött rám a Karácsony,
Gyermekségem falujában
S azt hitte, hogy megtérít,
Hogy szépen visszaingat.

December 26.

Talán-talán jobb volna
Most a faluban itten,
Fájó haraggal szólni:
Hajh, mégis csak élsz, te, Isten.

December 27.

Ez már nem is Karácsony
S kinek mi köze hozzá,
Embernek, vagy Istennek,
Hogy én mint fogok élni,
Vagy én mint fogok halni?
Békesség az Istennek,

Békesség az embernek,
 Békesség a halálnak
 Békesség mindenkinek,
 De nékem,
 Maradjon háborúság.

Dacosan vitatja Istennel szemben, hogy a lelkében lakó Kain nem vétkezett, mikor megölte önmagában az Isten gyermekét, Ábelt:

Nem vétkeztem, mikor gyilkoltam
 És most sem vétkezem.

Nincs senkihez közünk
 S te nem adtál elég erőt,
 Uram, hogy ketten legyünk egyek
 A te arcod előtt.

Nagy pöre van Istennel, melyben követelözik, hogy az Úr maga álljon ki az ő igazáért, mert ő nem magától, hanem Isten akaratából és küldetéséből lett magyar költővé, a költő lelkét mardosó kiméráknak Isten az ura s ha bűnös az, amit csinál, akkor nem kisebb büntársa van, mint maga Isten. Ez a vadul dacoló, követelőző vers: „A kimériák Istenéhez”, látszatra szinte már a szentségtörés határáig jut, azonban Isten ellen szegülő „nem hagyom magam”-ja, vad tiltakozása a „kálvária” ellen annyira magán viseli egy személyes közösség bélyegét Istennel, hogy meg kell éreznünk a lélek igazi kétségbeesésének fájdalmát, mely éppen azon jajong, hogy ez a közösség lazulni kezdett:

Te, Isten, mi egyek vagyunk:
 Mikor kimérákba szerettem,
 Már ott voltál hátam megett,
 Nehogy kimúljak hülye sebben,
 Nógattál folyton, konokul,
 Hogy véresen be a bozótba
 Törjék magyarul, dalosán
 S hogy ne némuljon el a nóta.
 En voltam, Isten, bolond nyilad
 S nyiladat most már messze lótted.
 Fölemelt véres homlokom
 Nem ejtem porba most előtted.
 Mert, jaj, nagy dolog ez a dolog,
 Nagyobb, több mint egy élet ára
 S én más bolondként nem megyek
 Egykönnyen a kálváriára.

Mikor még mint kicsi nebuló
 Templomban diktáltam a zsoltárt,
 Már akkor büntársam valál,
 Már akkor is fölbujtóm voltál.
 Ereztem viharos kezedet,
 Mely fiatal hajamat tépte:
 Te voltál az elindítóm
 S kell, hogy te légy útamnak vége.
 Az én ügyem a te ügyed is,
 Hogyha hívedet meg nem tartod,
 Nem hisz benned majd senkisé:
 Isten, Titok, elő a kardod.

Van Adynak egy csomó verse, amely különös átmenetet képez az Istennel dacoló vadságtól a büntudat ébredtén föllépő fájó megtorpanásig és megtörésig. Azt lehetne mondani, hogy ezek a versek szinte kötődésnek látszanak Istennel, azonban a valóság az, hogy a könnyedén, félvállról vettnek látszó hangnembe mindenütt belesír egy mély, talán szegyeit és titkolt emberi szívfájdalom, mely még nem elég égető ahhoz, hogy a lélek lerázza magáról a kötekedés álarcát és igazi arculatával boruljon le Isten előtt. „Egy régi Kálvin-templomban” az ósdi papon és prédikáción úgy kacag Ady Endre, hogy a szíve megfájdul bele. Az Isten „csók-ostoráért” esengve így kiállt: „Méltón sújtott rám Könnyben áztatott, sós, éles ostorod”. Panaszskodik, hogy az élet „Isten drága pénze” volt, szörnyű uzsora, mely ráment mind a kamatokra, de a végén mégis felsikolt: „Csakhogy éljek, csakhogy éljek”. Pogány módjára, keserűn elgörbült szájjal jelenti ki, hogy Isten „nem nagyon törődik velünk”, hogy ő a „van vagy nincs Úr”, de mégis azt kell mondanania, hogy hinnünk kell „e legjobb Kísértetben”,

mert szörnyűséges, lehetetlen,
 Hogy senkié, vagy emberé
 Az Élet, az Élet, az Élet.

Igaz, hogy ő a pogány rímek és muzsikák között léha cimbora volt, de lényegében pap mégis, az örökkévalóság szomjazója, kinek „álma az Ige, az Üdv, az Út”, s életével magát hazudtolja meg: „Be hazug élet, ó be hazug.”

Lelkében mind határozottabban merül fel az ellentét ama két ember között, akinek harcáról Pál apostol mondta el a legmegrázóbb vallomást: Gyönyörködöm az Isten törvényében a belső ember szerint, de látok egy más törvényt az én tagjaimban, amely engem rabul ad a bűn törvényének. „A fehér Lótuszok” című versében meghatóan mondja el, hogy lelkéből néha csodálatos forróság

buzog s mint bús mátkák éjjel sírt könnye, hirtelen fehér lótszok
nyílnak ki „csúf tükrén”:

Mesemadarak arany-szárnyal
Verik meg a tajtékos vizet
S én érzem, hogy lelkem virágzik,
Hogy nagy, áldott gyermek vagyok,
Buzgok, vágyok, feledek, hiszek.

Fehér gondolatok, virágok
Terülnek el. A sáros habok
Míntha olvadt ezüst lennének
S én pedig forrón, lihegőn
Kedves, szent, tiszta élet vagyok.

De jön egy borzongató utca-szélvész s a virágok újra elmerül-
nek a lápban.

Ott ül a lélek a „Sötét vizek partján”, hol a fekete hullámo-
kon szomorú, eltékozolt élete úszik tova s megtorpan, megáll a
kísérteties vízió előtt:

Mennyi sok mindent odaadtam,
Amíg ily szépen elfáradtam.
Ülök, csapdos ár és hideg szél
Babiloni sötét vizeknél.

És a reménytelen árba meredve, egyszerre felsír szívében a
tékozló fiú hazavágyásának halk, szívbemarkoló éneke. A legembe-
ribb, a legmelegebb hangja ez Ady lírájának, amely elveszett,
tiszta gyermekségét siratja meg és vágyja vissza.

Az a kis fiú jár el hozzám
Mostanában nevetve, holtan,
Aki voltam.
Édes kölyök: beteg, merengő.
Körüllengi s babrálja lágyan
Szegény ágyam,
Vénülő arcom nézi, nézi
Csodálva s könnyét ejti egyre
A szememre.
S én gyermekként ébredek sírva
Százszor is egy babonás éjen,
Úgy mint régen.

A hazavágyás, a visszatérés szomjúhozása mindegyre gyer-
mekkorának képét és környezetét eleveníti fel előtte, s mivel még
azt hiszi, hogy csak külsőleges gyermekségétől és annak külső kör-
nyezetétől való elidegenedése az oka minden romlásának, csaknem

a tékozló fiú bibliai szavaival szólal meg ajkán a megtérés szava:
Hazamegyek a falumba.

Titkos hálót értem szőtte
S hogyha leborulok előtte,
Bűneim elfelejtí.

Majd szól: én gyermekem, pihenj el.
Békülj meg az én öszszívemmel
S borulj erős vállamra.

S mint kit az édesanyja vert meg,
Kisírt, szegény, elfáradt gyermek,
Ügy alszom el örökre.

Milyen megindító ennek a versnek hallásakor rágondolni Ady későbbi, igazi bűnbánatára s látni, hogy mint érett meg ez a lélek arra, hogy földi gyermekségét és földi szülőotthonát lassanként átutaló hasonmásául, mulandó árnyékául ismerje fel az ő öröktől-fogva való istengyermekségének és egyetlen igazi otthonának: az Isten elhagyott, de reávaró atyai szívének.

Bekövetkezett ez is. Be kellett látnia, hogy ahhoz a kapuhoz, melyet egykor „legényesen, dalolva csapott be maga mögött”, nines többé visszaút, s

Sehol, sehol a régi hajlék,
Ködbe és éjszakába borult,
Két, út, virág, illat és udvar,
Kapu, hit, kedv, mámor, nóta, múlt
Vad bozótok el-el buktatnak,
Emlékek és borzalmak között
Taposom a vaksötét pusztát,
Sorsomat és a sűrű ködöt.
Vissza a vén csöndes udvarba
Elsülyedt azóta mind az út
S távolból hallom ködben, éjben
Hogy nyitogatnak egy vén kaput.

S nem maradt hátra egyéb, mint

Tagadni múltat, mellet verve,
Megbabonázva, térdepelve.
Meggánni mindent. Törve, gyónva
Borulni rá egy koporsóra.
Testamentumot, szörnyűt, írni,
És sírni, sírni, sírni, sírni. ...

„Mért leszünk nagy, rossz fiúk?” kérdi egy ártatlan fiúcska álmai felé hajolva. És felsír lelkéből a „jóság síró vágya”: „Milyen

jó volna jónak lenni”. Bűnös életének megismerése rávezeti arra, hogy egyedül a hit szabadíthatja meg a pusztulásból s mint az evangéliumi ember, ő is ezekkel a szavakkal kiált segítségért: „Hiszek hitetlenül Istenben”. Vallja, hogy erre a hitre „sohse volt még így rászorulva sem élő, sem halott”. Szívét, testét, lelkét verő husággá lettek a tavaly még holt, cifra semmiségnek tartott igék. Nyomorúságának kínja, bűnbánata saját magát kárhoztatja:

Szépség, tisztaság és igazság,
Lekacagott szavak,
Ó, bár haltam volna meg altkor,
Ha lekacagtalak,
Szüzesség, jóság, bölcs derékség.
Ó jaj, be kellett.
Hiszek Krisztusban, Krisztust várok,
Beteg vagyok, beteg.

Most egyszerre ott áll az élet nagy titka előtt. Titok az Isten, titok a Krisztus, titok az erény, de a titkok titka maga a bűnben összetört léleknek isten utáni áhítóása:

. . . . mért áhitok? — ez magamnál is
ó jaj, nagyobb titok.

Az ember e csodálatos titkát csak akkor láthatta meg Ady, mikor a bűnbánat mélységében megtörtént vele is a nagy misztérium: az én kettéválása, az a megrendítő változás, melyben a bűnbánó lélek egyszerre idegennek és rettenetesnek látja meg a bűnt, amellyel eddig sorsot vállalt, amellyel eddig egy volt, amelyet önmagától meg nem különböztetett s most egyszerre megvilágosodik előtte, hogy ő őseredeti, igazi lényénél fogva Isten gyermeke, akit a bűn leigázott, beszennyezett, akinek képében a bűn bitorolta az életet, de aki már nem vállalja vele a közösséget s mint gyűlöletes zsarnoka ellen, bilincseiből is Isten felé sikolt és Isten tulajdonának vallja magát. Ezt az istengyermekségről való megrendítő valómást, melyet csak azok képesek átélni és megtenni, akiknek igazi bűnbánatuk van, Ady a Seregély és Galamb című mélységes versében tette meg, a bűnnel való közösség elleni tiltakozásnak ebben a költészetünkben páratlan megnyilatkozásában:

Emlékszel-e egy csúf madárra?
Hollók és varjak kósza népe
így vallat éjről éjre.
Emlékszel-e egy csúf madárra,
Egy véres, bűnös, vén seregélyre?

Nem láttam soha seregélyt én,
 Gyöngé, finom fióka-szárnyam
 Úgy-e, hogy makulátlan 'í
 Nem láttam soha seregélyt én,
 Nem láttam én, jaj, sohse láttam.
 Éjben, csókban, borban, szemétben
 Tört szárnyal én sohse loholtam,
 Sebekkel, félig holtan,
 Éjben, csókban, borban, szemétben
 Az nem én voltam, az nem én voltam.

Nem emlékszem a csúf madárra.
 Valaki itt galambnak vélten
 Járt helyettem a vérben.
 Nem emlékszem a csúf madárra,
 Újszülött vagyok, nem is éltem.

Elöttem egy vén seregély járt
 Bizonynal, gonosz, bűnös kedvben,
 Dacolva, istenetlen.
 Elöttem egy vén seregély járt,
 De én, íme, újraszülettem.

Pihés, fehér, szüzi galambként,
 Aki nem küzd, sorsot nem vállal
 Egy csúf seregély-árnyal,
 Pihés, fehér, szüzi galambként
 Halok meg szép galambhalállal.

Aki ide jutott, az immár tudja, hogy az a gyermekség és az a szülői hajlék, ahonnan elidegenedett s ahová visszatérni vágyik, nem harminc esztendő távolban és nem Érmindszinten van, hanem az örökkévalóságban és az Isten szívében. Az eredeti, igazi örökség után vágyik a lélek s amint most gondolatban ismét „ott repül a szánja az éjben” a havas Krisztuskereszt előtt, amely mellett egykor dalolva ment el,

... amit akkor elmulasztottam,
 Megemelem kalapom mélyen.
 Ott röpül a szánom az éjben.

A felületes közfelfogás és a sekély vallásos öntudat azt hiszi, hogy a bűnnek legnagyobb büntetései azok a külső következmények, melyeket szükségképpen maga után von. Ebből a felfogásból következik az a keresztyénietlen magatartás is, amely nem tudja elválasztani a bűnt a bűnöstől. A mély lelkek azonban tudják, hogy a bűn legnagyobb büntetése, a bűnös legfájóbb bűnhődése egy olyan belső, lelki tény, amely csak azután következik be,

mikor a bűnös elvált a büntől, meggyülölte azt, kárhóztatja és bánja, mikor már többé nem a bűn következményeit siratja, hanem a bünt magát, mikor végre odajutott, hogy „Isten szerint való bánattal” bánkódik azon, hogy képes volt gyönyörködni a rosszban. Ekkor éri el a bűnhődés, hogy látnia kell mindazt az isteni életlehetőséget, amelyet örökre elveszített és soha többé vissza nem hozhat. Ady költészetében ez a bűnhődés nyer kifejezést az Új könyvem fedelére című vers zárósorában: „... én már régen meglakoltam!” Ez a bűnhődés sír fel az „istenhez hanyatló árnyék” utolsó strófájában:

S hányattatom, miként a sáska,
Mert csak Tenéked van erőd
S mert nem láttam régen előbb:
Nem szabad hinni senki másba.

Most, mikor minden késő, izen a Patyolat:

Sírva nézem, hogy kendőt lenget
Késetten az én bűnös lelkem
S egyetlen, igazi szerelmem:
A Patyolat.

A bűnhődés teljessége abban a tudatban van, hogy most már teljes bűnbánattal siratja és mégis, soha, semmiképpen vissza nem sírhatja életének előre elvesztegetett, legszebb koronáját:

Heves, álifjúsággal,
Oh, ezerszer jaj nékem,
Mégöltem jövő magam,
Az én szép öregségem.
Ahogy nőnek az árnyak,
Ahogy fogynak az esték,
Ügy fáj jobban és jobban
Az eljátszott öregség.

Ez a hang maga is nagy mélységet ad Ady vallásos lírájának s messze kiemeli azt a büntudat és bűnbánatnélküli sekélylelkű morálköltészetből, de be kell mutatnom azt is, hogy az Ady lelke még sokkal nagyobb mélységeket is tárt föl az, élet misztériumából. Meglátta ugyanis azt, hogy azoknak a lelkére nézve, akik ezzel a legnagyobb s legfájóbb bűnhődéssel lakolnak, ebben a bűnhődésben van felemelő is, mert azokra nézve, akik a bűnhődésben a bünt gyűlölik és a jót szeretik, egy nagy angol ígéhirdető, Robertson szerint a bűn pokolbavivő lépcsői a mennybevivő lépcsőkké fordulnak át. Ezért és erre mondja Ady:

Bűnös, nagy példám a Jövő
S az Időben megszenteltesék.

Mert üdv nekem: szomorú létem
Az Idő óramutatója
S minden bűnöm egy stáció,
Hol a Jövő új embere
Életútját vígabban rója.

Keserves út, fölséges mégis,
Ez már az Anti-Krisztus útja,
Aki elvásik feketén,
Muszájul, szörnyűn, másokért,
Hogy a Jövőt fehérnek tudja.

Adynak ezt a mély megézését egészen racionalizálni lehetetlen, már csak azért is, mivel itt csakis az egészen kivételes és speciális lelkek tapasztalásáról van szó. De képzeljünk el egy foglyot, egy rabszolgát, aki kényszerítve van gyűlölt rabtartójának nevét, ruháját és jelvényeit viselni s akarata ellen szolgálni neki. Képzeljük el, hogy ez a rab másokért szenved, mások helyett, hogy azért vásik el feketén, muszájul, szörnyűn, hogy mások kikerülhessék sorsát. Ebben az elképzelésben világosodhatik meg előttünk Ady mély értelmű strófája:

Hiszen a bűn mindig egy jajkiáltás
A Sors felé, hogy mért nem marad
Az ember mindig tiszta s szabad,
Vadba beoltott nemes rózsaszem.

A visszahozhatatlan romlás bűnhődése, ha igaz bűnbánatban teljesedik, szolgálattá lehet másokért és önmagára nézve, bármely fájó, a bocsánat édességét rejti a „sokat sírt” bűnösnek:

De mégis, mégis, gyászos pírban
Látom a mentő glóriát
Fejem körül, mert sokat sírtam.

Ady vallásos lírájának ez az egyik, a dactól a bűnbánatig terjedő skálája. A másik pedig az, amelyben Istennel való személyes kapcsolata, közössége, élete, vallása nyer kifejezést. Ennek is megvan a maga hullámzó változatossága. A kételkedéstől és tapogatódzástól a boldog kibékülésig és harmóniáig. Az egyik végletet azok a versek képezik, melyekben az Isten úgy áll előtte, mint végzet, (Isten, a Vigasztalan; A nagy Cethalhoz; Láttam rejtett törvényed), melyekben Isten mérhetetlen közönyben áll az ember

felett és a törvény kérlelhetetlen szigorával, személytelenül viszi végbe akaratát, neve: Muszáj, Lesz, Ámen, Egyetlen és borzalmas Isten. Máskor azonban érzi, hogy ez a végzet félelmesen bensővé, lelki valósággá lesz, hogy mégis „van valamiként”, hogy ott van „minden gondolatnak az alján”, hogy néha „mázsás harangnyelvekkel ver bele szívünkbe”. (Az Isten balján.) Majd egyszerre csak idegeiben és szívében hallja meg „az, Istenkereső lármát”.

Sem a végzet, sem az ezredévek által lelkünkbe oltott fogalom nem elég az emberi szívnek, mert szeméi yes, élő Isten kell neki.

Próbáltam sokféle mesét,
De, hajh, egyik se volt elég:
Szívemben, idegimben
Kiabáló, nagy lárma
Téged keres, Fölség,
Isten, a tied minden

Először a bosszúállót várja (Az Isten harsonája), majd a gyermekkor elfeledett Istenét keresi (A Sion-hegy alatt), de egyik sem az igazi. A magáét kell megtalálnia. Istent, aki őt szereti, hozzá jön, őt váltja meg: „Szeress engem, Istenem!” És végre megjelenik az Úr. Először, csak mint „éji árnyék” jelenik meg és a hajnallal tovatűnik, mintha nem akarná, hogy megértse, hogy a magáénak mondhassa (Az éjszakai Isten), de aztán az elhagyatottság, az összeroskadás szörnyű éjszakáján „csöndesen és váratlanul” néma, igaz öleléssel egészen átöleli

és megvakultak
Hiú szemeim. Meghalt ifjúságom
De őt, a fényest, nagyszerűt,
Mindörökre látom.

Adynak ez a megtalált, személyes istentapasztalása a^ért olyan érdekes és jelentős, mert ebben a találkozásban számára a Sion-hegy alatt keresett, elfeledett gyermekkori istenkép telik meg élettel és válik szívet betöltő, édes, személyes, valóságos Istenné.

Már-már lelkem csúf bűnök vesztek
S jöttek békés esték:
Rákacagott a háborúra
Az Uraknak Ura.
Lemenő, szép Nap volt az area
S könyörület rajta.
Az élet be sok újat hozott
S Isten nem változott.
Falusi, nádas iskolában

Már ilyennek láttam,
 Ki rossz helyett jó és új szívet
 Adhat mindenkinek.
 Hajunknak egy ősz, hulló szála
 Följegyzett bú nála
 S ha bűnös lény tőle elköszön,
 Ő vár, míg visszajön.
 Nem rója meg sok vétkeinket,
 Mert ő szeret minket
 S poklok felé visz bár az utunk,
 Ő int s visszafutunk.
 Bennünk él s be jó hinni benne,
 Ez ősz szerelemben,
 Ő még a temetőn is virít,
 Ő a gyermeki hit,
 Főlemelt és vérem lemosta,
 Szívem visszahozta,
 Sebeimre áldóan szedett
 Balzsamos füveket.
 Édes-ernyedten várok várva
 Most már a halálra.
 Szemem: övé volt, kezem: keze
 Mindent ő végeze.
 Háborúba el ő bocsájtott
 S bűnökből kihántott.
 Rákacagott a háborúra
 Az Uraknak Ura.

Adynak ez az Istennel való találkozása, mint előre is kifejezetten hangsúlyoztam, nem történt egyik felekezet dogmája vagy hitvallása szerint sem s bár tartalmilag át van itatva a Biblia és a keresztyénség lelkével, nem volt az a centrális istenélmény, mely a keresztyén hit lényegét teszi s mely Istent a Krisztusban öleli át, a Krisztus Keresztjének áldozati szellemében, a megváltó szeretetben érzékeli. A dyból egyáltalán hiányzik a Krisztus-misztérium átélése. Bár Jézusról gyönyörű versei vannak (Virágos karácsonyi, ének, Volt egy Jézus, A szamaras ember, A nagy Hitető stb.), benne mégis inkább az Istenember emberi oldalát csodálta és dicsőítette. Ez az eltolódás az ő vallásos élményében okozza azt a rebege, bizonytalankodó hangot, mely a döntő és uralkodó kép hiányában sohasem képes a teljes bizonyosságot zengeni. Ezért van, hogy csodálatos szépségű imádságaiban (Imádság háború után, Virágfohász virágok Urához, Szelid esti imádság, Könyörgés egy kacagásért, Egy kevésnyi jóságért, Dühödt, halálos harcban, Beteg ember fohásza, Bosszús halk virágének, Imádság úrvacsora előtt stb.) mindig érezzük azt, hogy az imádkozó előtt az Isten arca,

ségét és valóságos jelenlétét, de nem bír elmerülni a látásában. Hogy milyen csodálatos érzék volt benne az isteni iránt, azt fényesen igazolja ez a strófája:

Add nekem azt a holt hitet,
Istenem,
Hogy nem kell ám fenéig inni
S kehlyed szent borából elég
Egy korty: hinni.

Ez a versszak az Úrvacsora előtti imájában van benne. Mélyen, divinative, igazi kálvinista szemmel látja meg a szakramentum, szellemi jelentését, de azt nem, hogy az a szent bor, melyet a hit ízlel és ha a hit ízlel, annak a vérnek a jegye, mely a szeretet isteni fokú izzását, a megváltó szeretetet jelenti, a Krisztus áldozatában.

És mégis, Ady lelke ősi ösztönszerűséggel érezte meg, hogy az élet isteni titka abban a halálban rejlik, mely a földbevetett gabonamag rothadásából kalásztengert és kenyeret hoz elő.

Ezt mutatja többek között „A Jézuska tiszteletére” írott versének következő része:

A született Jézus,
Ez igézetes gyermek,
Áldja meg azokat,
Kik a szívünkbe vernek
Mérges szuronyokat.

Áldassanak bennünk
A kifeslett vérrózsák:
Bánat, kín, szenvedés.
Mert Jézus volt a jóság
S a nagy, szent türelem.

De Ady költő volt, aki ha meg is emelte a kalapját mélyen a Krisztus-kereszt előtt, mégis csak elsősorban a költőt látta Krisztusban is, akihez így énekel:

Minden költők közül te kaptad
Keresztek és bitók legjobbját,
Mert minden költők költője voltál,
Kiben istenien oldódtak meg
Legemberibb, legalázóbb igák.

Miután saját életének terhét és igáját nem tudta azonosítani és felcserélni a Krisztuséval, a Megváltó neki is csak „nagyszerű példaság” maradt. Ezért vallásos költészete azt az uralkodó benyo-

mást gyakorolja reánk, hogy egy bűneit nagyon mélyen megismert, nagyon fájoan megbánt és nagyon keservesen megbűnhődött lélek istenkeresése, mely gyakran teljesül, nyugszik meg és ujjong az Istennel való találkozásban, de végleges és megzavarhatatlan egy-ségig ebben az életben nem jut el. A nagy diszharmonianak, mely a zseni lelkét tépdeste, Istenben voltak időnkénti feloldásai és meg-tisztulásai, az élet ünnepélyes és irgalmas csúcspontjain, melyeket gyönyörű versek tettek örökkévalóvá költőileg (Rendben van Úr-isten, Adjon Isten mindenkinek, Vezeklő vigadozás zsoltára, Örvendj ifjú, Kis karácsonyi ének, A tavasznak alkonyata, Teveled az Isten, Hozsánna bízó síróknak, Alázatosság langy esője), azon-ban ennek a diszharmonianak végső megoldása csak a Halál lehe-tett, amelyben Ady az Istenhez vezető utat ismerte fel. Már láttuk egy előbbi fejezetben a halállal szembeni kettős magatartását, hogy t. i. megkülönböztette az életet megszépítő Elmúlás tündérét a nyo-mában jövő Rémtől, az Ismeretlentől. Önmagára nézve ez az Isme-retlen mindaddig elbírhatatlan iszonyat volt, amíg sötétségéből Isten arca nem ragyogott föl szemtől-szembe, amíg az Ismeretlen Istennel nem lett azonossá számára. Ez vallásos költészetének utolsó és legfenségesebb hangja, melyet folytonosan közelítő verse-ken keresztül (A vidám Isten, Álom az Isten, A Halál pitvará-ban, Köszönöm) legteljesebben az „Ádám hol vagy?” című verse zeng ki, amely a magyar vallásos líra legszebb alkotása.

Oszlik lelkemnek barna gyásza:
Nagy, fehér fényben jön az Isten,
Hogy ellenségim leigázza.

Az arcát még titkolja, rejti,
De Nap-szemét nagy szájalommal
Most már sokszor rajtam felejtí.

És hogyha néha-néha győzők,
ő járt, az Isten járt előttem,
Kivonta kardját, megelőzött.

Hallom, ahogy lelkemben lépked
S az ő bús „Ádám, hol vagy?”-ára
Felelnek hangos szívverések.
Szívemben őt már megtaláltam,

Megtaláltam és megöleltem
S egyek leszünk mi a halálban.

Ez a vers azért is nagyon jellemző, mert megismétli és össze-foglalja Ady egész vallásos élményét. Azt a vallásos élményt, amely-

nek mozzanatai: Isten közeledésének érzése, az a sajátságos tapasztalás, hogy Isten szeme nagy szájalommal rajta nyugszik, de arca titok és rejtelem, annak meglátása, hogy Isten minden diadalban előtte járt és helyette győzött, az Isten kereső, számonkérő, vádoló és hazahívó szavának és a lélekben való lépkedésének hallása, amelyre „hangos szívverések felelnek”. És végre az a bizonyosság, hogy Istent, noha egy határozott és végleges képben szemlélni nem adatott meg neki, de szívében megtalálta és megölelte s hogy a végleges megismerés és találkozás a Halálban fog megtörténni:

Szívémben már őt megtaláltam,
Megtaláltam és megöleltem
S egyek leszünk mi a halálban.

Bizonyos, hogy a keresztyén tapasztalat teljessége szempontjából Ady vallásos élménye hiányos. A bűnös embernek a kegyelmes Istennel való találkozása sokkal teljesebb, derültebb, gyümölcsözőbb életeket hozott már létre az övénél. De a magyar költészetben kifejezésre juttatott vallásos élmények közül mégis mindenestre az övé a legteljesebb és a legmélyebb, amellet, hogy a legszemélyesebb és a legőszintébb. Másfelől, Ady életéből és költészetéből nyilvánvalóvá lett előttünk az, hogy ránézve a vallás, mint bűntudat és Istenszerelem, élete hullámszásának folytonosan megújuló Nadir ja és Zenitje volt, a harmóniát kereső diszharmonikus zseni életsodrának két partja, melyek között ez a zengő folyam pihenéstelenül rohant a Halál óceánjába. Ránézve tehát a vallás nem földi életének gyakorlati megoldása, nem egyszeri döntő fordulat volt.

Ady attól a pillanattól fogva, hogy sajátos zsenijének tudára jutott, állandóan a halállal állt szemben. A Halállal viaskodott nemzetéért, a Halál csókját érezte a szerelemben, a Halál bélyegeit hordozta testében, holott minden költők között ő volt a legnagyobb életszerető. Egy megmásíthatatlan halálos ítélettel földi életére nézve és egy legyőzhetetlen életigénnyel lelkében kereste a szabaddulást a halál hatalmából. Ez a küzdelem reménytelen volt addig, amíg a halálban az élet ellenségét látta. S mikor csak ezt látta, fakadtak föl lázongó lelkének démoni jajkiáltásai. A Halál elől menekült a bűnbe mindaddig, amíg meg nem ismerte, hogy a bűn élettékozlás, tehát a Halál legegyszerűbb útja. És a Haláltól menekült a bűnbánaton át Istenhez, mint a halál legyőzőjéhez, mint a legyőzhetetlen élethez. Csakhogy tudta, hogy ránézve ezt az életet megtalálni szintén csak a halálon át lehet. Költészetének az a sajátos mély és fenséges záróakkordja, hogy a kikerülhetetlen Halálban Istennel találkozik, Isten az élet és így a Halál az Élet. Ezért

van az, hogy Ady vallásos költészete nem a földi életet megdicsőítő és beragyogó poézis, hanem a Halállal megbékítő, az élet diszharmonióját feloldó kiengesztelődés.

Mivel azonban Ady életének éppen ez a kiengesztelődés volt a legszenvedélyesebben sóvárgott célja, azért a vallás sem bünbánatának mélységében, sem Isten szerelmének magasságában sohasem lehetett ránézve pusztá nagyképüsködés, kacérkodás, affektálás vagy szeszély, hanem még látszólagos és időnkénti ellentmondásai-
ban is a legkomolyabb élet-halál ügye. Hiszen mint maga mondja, mikor az életet hajszolta, akkor is az Isten utáni szomjúság kergette, mikor kevélyen és gögösen adta az élet urát, lelkében akkor is az igazi élet után síró gyermek volt. Aki magamagát így jellemezte, az nem volt ugyan szent, de egyike volt az Isten ama gyermekeinek, akiket a bűnben is megtart és nem hagy elveszni a lényük legmélyén olthatatlanul égő szenvedély az igazi, azaz isteni élet után. Ezért bizonyosan meghallgattatott és helybenhagyatott Isten által a tékozló fiú alázatos önvallomása:

Sok életserleget kihabzolt,
De tudod, hogy szomjan szenvedett,
Álkevélyen, sírón,
És mégis csak igaz fiad volt.

VI. A FEKETE ZONGORA

Mindazzal, amit eddig elmondtam, az volt a célom, hogy megértessem Ady költészetét s így tulajdonképpen az előbbi fejezetekben már el kellett volna dőlnie az Ady homályosságára és élhetlenségre vonatkozó vád meritumának.

Azonban kétségtelen, hogy ezzel a váddal kapcsolatosan egész csomó olyan kérdés merül fel, melyek az eddigiekben nem voltak tárgyalhatók s amelyek éppen Ady költői értékére vonatkoznak, eltekintve a tartalmi kérdésektől, melyeket megvizsgáltunk. Bármennyire is tartalmi kérdések képezik ennek a tanulmánynak voltaképpen tárgyát, határozottan érzem, hogy a szorosabb értelemben vett esztétikai problémának legalább az érintése nélkül az Adyról nyújtott kép mégis csonka volna s így szükségesnek látom, hogy Ady homályosságának és érthetlenségének kérdésével is külön foglalkozzak. Ezt azonban csak tanulmányom céljának megfelelő mértékben, a legfőbb pontokra kiterjedő vázlatossággal kísérem

meg, már csak azért is, mert ezekre a kérdésekre vonatkozólag igen gazdag és értékes irodalom áll az ifjúság és a közönség rendelkezésére. (Ismertetve az „Ady-Múzeum” II. kötetében, Dóczy Jenő és Földessy Gyula szerkesztésében).

Mindenekelőtt el kell ismernem azt, hogy Ady összes költeményei közt, mint költői értékre, úgy érthetőségre nézve is különböző versek foglaltatnak s minthogy általában bizonyos az, hogy Ady nem egyszerre és nem könnyen érthető költő, egy egész csomó versére különös mértékben is áll ez az igazság. Erre nemcsak a versek belső jelentésének mivolta, hanem a költői ihletettség foka és mindenféle külső körülmény is befolyt.

De akármiféle válogatás után is bizonyos marad, hogy Ady érthetőségének megvannak a nehézségei és feltételei. Ezek elsősorban történetiek, helyesebben irodalomtörténetiek. A nagy, népies nemzeti költők nyomában járó epigon-nemzedék teljesen kitaposta a költői kifejezésmódnak azt a demokratikusan világos és érthető útját, melyet a nagyok kezdeményeztek. A közönség már megszokta, hogy a költői mondanivalók és formák terén többé nem érhetik meglepetések. Ez a megszokás odavezetett, hogy a közönség ezt a módot azonosította a költészettel magával s nem is akart, nem is tudott elképzelni más és új lehetőséget. Tartalom és forma már annyira beidegződtek a költők és a közönség tudatába, hogy le, egészen a képzetek, szavak és ritmusok folytonos ismétlődéséig az asszociációnak egy már egészen gépies sablonja merevedett meg költészetünkben, melynek maga Ady is hódolt első kötetében. Ebből a reménytelen körforgásból csak egy módon és csak annak a költőnek lehetett menekvése, aki elég nagy egyéniség tudott lenni ahhoz, hogy a költészetet mondanivalókban és formákban kitepje e demokratikus világosság és fáradság nélküli érthetőség hínárjából. Ez volt Ady, akinek költészete szükségszerű reakcióként egyéni és arisztokratikus lett. Én-költészet, mely a legbensőbb és a tömeglátástól legrejtettebb lelki tartalmat a legegényibb és a legszokatlanabb költői formákkal fejezte ki. Természetes, hogy a kitaposott útra szokott lelkeknek és füleknek nehéz, vagy egy bizonyos életkoron és megrögzöttségen túl egyenesen lehetetlen volt behelyezkedni az új lírába. Mert ennek feltétele, egyebek mellett az a lelki megfelelés is lett volna, amely mint láttuk, egy egész nemzedékből hiányzott. A homályosságnak és érthetlenségnek ez a tünete különben nemcsak Adyval kapcsolatban jelentkezik, hanem minden költővel szemben, akinek az új mesgye-nyitás jutott feladataul. Része volt benne Petőfinek és másoknak is. Nagyon helyesen mutatott rá Földessy Gyula, hogy az időnek is változik a lelke, a szel-

leme s ezzel együtt változik a nemzedékek megértő és kifejező képessége is. Sinte homályosságának és érthetlenségének egyik tényezője tehát szinte független tőle magától s a haladó idővel együtt megszűnik, mert az idő szellemével *egy* mederben folyván, a felnövekvő nemzedék előtt magától természetessé és érthetővé válik az, amibe egy más gondolkozású nemzedék nem tudott belehelyezkedni. Egyébként az a vád, hogy Ady minden tradíció nélküli forradalmár lett volna s ezért érthetetlen, teljesen igaztalan. Költészetébe a Biblia, Pázmány, a kurucok, Csokonai nyelve és lelke szívódott fel, tehát olyan magyar nyelvi és lelki színek és erők, amelyek a legmagyarabb és leggyökeresebb tradíciót képezik, csakhogy a magyar köztudatból időközben kiestek, Ady ezeket a forrásokat kereste föl és ezekkel gazdagodva meg, tradícióellenes forradalmárnak nem mondható, sőt a magyar költészetet a kihasznált energiaforrásoktól egy ősből és gazdagabb tradíció kútjéhez kapcsolta vissza.

Ettől eltekintve is vannak azonban Ady költészetében a könnyen érthetőségnek nehézségei. És ezek már az ő sajátosságából következnek. Mások is megállapították már Adyval kapcsolatban (pl. Horváth János, Riedl Frigyes), hogy Ady az előtte járók nagy többségével szemben új költői típust jelent. Míg pl. Petőfi meg Arany, követőikkel együtt ahhoz a típushoz tartoznak, amelyik egy határozott és logikailag tiszta jelentést, tárgyat költői eszközökkel tesz művésziévé, s a költői kifejezés, vagyis a kép csakis a kifejezendő tartalomért van, tehát annak tudatos eszköze, addig Ady azt a típust képviseli, amelyiknél a kifejezés öncélú, ösztönös és nem egy határozott logikai jelentés, hanem egy lelkiállapot kifejezése.

Az előbbi költészetet az jellemzi, hogy témái, tárgyai, azoknak megfelelő műfajai, logikai és etikai mondanivalói vannak, amelyeket a költői kifejezőmód a hasonlatok, metaforák, allegóriák stb. útján fokozottan érthetővé, megközelíthetővé és elsajátíthatóvá tesz. Célja éppen ez s azért a költői képek benne tudatosan csak hasonlatok, a költőnek is, a közönségnek is.

Ady költészetének ellenben nincsenek ilyértelmű mondanivalói s költészeté nem érettük van. Ady önmagát éneklő, önlelkének érzelmi állapotait s ezért költői kifejezőmódja szimbolikus, nála nincs metafora, allegória, metonímia, alakzatok, hanem minden költői képe szimbólum, azaz jegye önmagának. Önmaga pedig nem logikumokban és etikumokban tárgya a költészetnek, hanem folyton hullámzó érzelmi és indulati állapotaiban, ő a kifejezendő élet s a kifejező képeknek, melyeket a világ ad, csak annyiban van je-

lentőségük, amennyiben alkalmasok ennek az életnek szimbolizálására, azaz érzéki jegyekben való közlésére. Mivel így minden költői képe önmaga, ezért a képek, a szimbólumok megtelnek önálló élettel, önmagukért valókká lesznek, eszközi hasonlatok helyett magát a valóságot jelentik és adják, mintha élének és léteznének. Miután ez a költő mindenben és minden által csakis önmagát látja és mindent csak annyiban és úgy lát meg, amennyiben önmagának tolmácsolására alkalmas, költészetében egy új és sajátos látásmód, külön világkép és életszemlélet jön létre, mely mint egy roppant vízió, az egész mindenséget újjáteremtve tükrözi.

És ez a látásmód alkotja a döntő különbséget a két költői típus között.

Az előbbi művészeti szemléletbe foglalja a valóságot s ezzel szemlélteti azt. Az utóbbi megleklesíti, életre támasztja, megéreztetni és elhitheti a valóságot, mely tulajdonképpen nincs, amely csak benne van, amely csak az ő lelki hullámvásának kivetített, szimbolikus képe. Ez vizionárius, a vátesz, a látnok-költő, aki a világ lelkét látja és láttatja, mivel önmagában hordozza a humánus teljességét és mindent, ami van, ennek szimbólumává tesz. Teljes mértékben áll reá a Shakespearera mondott jellemzés: költészetében az élő természet meghalt és a halott természet feltámadott. Ez a költő Ady és ez talán ebből a szempontból is rávilágít, hogy miért nem lehet és nem szabad költészetéből konkrét logikai, etikai és pedagógiai következtetéseket vonni le s mégis miért rejthet magában nagy és örök tanulságokat, mint maga az áradó, minden értékítéletet megelőző élet? Természetes azonban, hogy a magát éneklő Én-költő szimbolizmusa, fantáziájának különös, egyéni, arisztokratikus alkatánál fogva a homályosság és érthetlenség benyomását kelti mindenütt, ahol tisztán logikai és racionális úton akarják megközelíteni, holott logikai képletekké csakis akkor tehető, akkor se teljesen, ha a belehelyezkedés, az érzelmi átengedés Ősztönös útján próbálunk vele érintkezni.

Készséggel megengedem, hogy ez a logikai -utakra szoktatott és a kényelmes megértésre nevelt olvasóknak nem könnyű dolog. Pedig az is igaz, hogy az Ady költészete, mihelyt sikerült az érzelmi szférájába belehelyezkedni, sokkal egyszerűbbé és érthetőbbé válik, mint sok gondolati költő fogalmi rendszere.

És Adynál elsősorban ez az érzelmi belehelyezkedés a fontos, annál is inkább, mert szimbolikus képei többnyire kifejtetlenek, csak „rátapintó hasonlatok”, amint egyik ismertetője (Laczkó Géza) mondja. A kép csak annyit jelez, vagy érint, amennyi a szimbolizáláshoz szükséges, gyakran egyenesen homályba

borítja a jelentést, hogy az érzelmi megértést mozdítsa elé. Ady szimbolizáló fantáziája egy egészen külön költői világot teremt, egy új természeti világrendet, melynek tényezői valóságukat mind az ő lelki funkcióiban bírják s mind életté varázsolt, konkrét lények, hasonlók az ősi animizmus naiv perszónifikációihoz, egy költőzseni ösztönös művészi vízióiban súlyosabb és mélysegebb realitásra születve. Babonás, kísérteties világ ez, amelyben mindennek sejtelmes, mágikus vonatkozása van a költő sorsához, kinek a lelke maga is egy ódon, babonás vár, amelyből a Fehér Asszony néha kinevet két szemének ablakán s ilyenkor kigyúlnak a sötét szemek. Majd holttenger a lélek, melyen piros-fekete glóriával feje körül evez az Asszony, két csodás karjával, a halálba. Mások a dalok szent hegye a lelke, melynek szüzi havas csúcán a Gondolatmanók járnak csodatáncukat, de mélyében gonosz tárnák búgnak, melyeket álmok, leányok, bomlott ingerek, gondok és kínok vájtak. Míg fenn a csodatánc folyik a csendben, lenn harsognak a rémek a gyűlő tárnákban, míg egyszer megindul a hegy s a semmiségbe vágódik a büszke tető táncos népe. Körülötte egy titokzatos világ terül el, közepén a piros csodákkal rákot Életfa, aztán a láp, amelyben az ördög lánya lakik, aki egyszer le fogja húzni a halálba, majd a Tavaszkunyhó, melyben a Tavasz leánya, a Zavar lakik, aztán a jegenyék közt álló titokzatos Ház, amelyben alkonyatkor minden szerelem föltámad és kigyúl, ott van valahol a sötétben a babonás rom, amelyben Szentgyörgynap éjjelén az Özvegy legények járnak a haláltáncot, tovább a Csókcsatátér, testetlen fehér lovagjaival, akik a halottakat összeszedik és a Kék hegyek országába viszik, ahol a csók üdve remeg, kivéve azt az egyetlen nagy hőst, aki sebeivel asszony talán tájra bujdosik meghalni. Innen nincsenek már messze a Hóvár-bérccek, melyek alatt a szerelmi patak zuhog, két partján a szerelmesekkel, akik csak úgy tudnak egymáshoz jutni, ha a költő hid gyanánt átfekszik a zuhatagon. És túl az Életen, de még a Halálon innen, ködben, homályban alszik a Csókpalota, ezer szobájában ezer elérhetetlen asszonyával. Ez a világ, amelyet ritkán süt át a napfény, de annál delejesebben és kísértetiesebben világít be a hold, lepnek el a fehér, gomolygó ködök, tele van csodálatos, félelmes, kísérteties lényekkel, boszorkányokkal, akik a bús csodák ligetében szíveikkel dobálják meg őt, a kevésszavú, rosszszemű, fürge, vérvívó Álomfickókkal, akik éjféltől hajnalig lovagoltatják vele a koporsót; különös madarakkal, melyek hol tüzet szítálnak szárnyukból szívére és idegeire, hol rémmeséket huhognak füleibe, hol némán, sorvasztó vágyakat ébresztve húznak el a magasban;

de megjelenik benne a Sárgaláng lidérce, a Disznófejű Nagyúr, a Nagy Pénztárnok, Júdás, Lázár, sőt maga a Sátán is, akikkel, vagy akik miatt nagy, halálos viaskodása van az aranyért, a hatalomért és az életért; ott kísért a sápadt Dús lovag, aki lakodalman bilincsbbe vereti az élet örömeire egyedül jogosult ifjakat és leányokat, majd kisértve, kacagva átrobog dalos kedvvel, zene-szerszámmal, paripáján vágatva Ős Kaján, hogy otthagyja őt holtan az asztal alatt. A jövő tengerén előtör a forradalmait Vörös szekere és megremegteti a szívét az eljövendő vihar sejtelmével. A Szajnában titokzatos ujjak írják a végzetet, a Dunán romlásba és halálba hívó Jégcimbalom zúg-zeng, ez a Folyamróka kacagva mormolja el a kis népek végzetét. A ködbevesző síkon hirtelen ezer esztendő kereke fordul vissza s vak ügetését hallja a hajdani, Eltévedt lovasnak. Látja az Időt, amint a világ felett állván, óriási rostán hullatja ki az elvénült, élhetetlen nemzetet s őt magát. Léda ajkai közt bújócskát játszik az Isten, a Mámor és a Halál. Jó Csöndherceg jön a háta mögött a holdfényes erdőn és rögtön eltíporja, ha elnémul, vagy a holdra bámul. De az úton is, melyre a Hold süt, a Halál fekete lovai ügetnek új és új utasokért, akik előtt megállanak, azok elsápadnak és nyeregbeszállnak. Sietve öltözik a holdfényes szobában, megy ajtót nyitni, mert tudja, hogy a Halál ott várja a küszöbön. A Halál, aki hol mint Sápadt Orvos, hol mint hetykén lépkedő Násznagy, hol mint Vidám Hajókormányos, hol mint az álomhozó hús grammyi porban fehér papíralarcot viselő gyönyörű Rém, hol mint kicsi, keményszívű Hideg Király, hol mint Életszépítő, hol mint irtózatosszerű Ismeretlen tölti be egész világát. És végre sejtelmesen, néha csak mint egy álom, majd mint egy fényes szem, ismét mint láthatatlan, meleg ölelő kar, gyermeki látomás, hazahívó hang, Szent Halál, ott trónol egész élete és világa felett az Isten, míg szelíd, áldott, nagynevű követe, Jézus, a költők költője idelenn ragyog bele néha ebbe a titokzatos, félelmes világba. Ami pedig ebben a fantasztikus és mégis valóságos világban történik: harcok, szerelmek, mámorok, bukások, megbánások, kibékülések, mind összeállnak egy különös temetési menetbe: az élet búcsúzás, készülődés, távozás. Távolról jövő szekerek, különös őszi láрма, közeledő temető képein át a várás a közeledő koporsóra, a misztikus temetési pompára, a breton tengeren tovarohanó vörös bárkára, melyen a költő és asszonya futnak fehéren és halottan, hogy aztán csak visszatérő halálarcuk kísértsen fel a rózsakoszorús ifjú párok bálján. Adynak ez a külön mitológiát teremtő és külön világot alkotó sajátos fantáziája mindezzel a saját élő lelkét szimbolizálja, de

a szimbólum természete szerint úgy és olyan erővel, hogy a valóság, a realitás szuggeráló, elhithető hatalmát gyakorolja. Soha, egy pillanatra sem jut eszünkbe, hogy a költő szándékosan és tudatosan metaforázik, eszközi képekkel fejez ki racionális valókat, hanem teljes az illúziónk, hogy ő maga szentül és szó szerint hiszi, sőt látja ezt a világot, ezeket a lényeket és ezeket a történeteket s a fantáziának ez a varázshatalma az olvasó lelkét is elragadja, átformálja, magábaszívja és élményévé teszi azt, amit alkotott.

Ezt nagy mértékben elősegíti verseinek és képeinek hatalmas hangulati ereje. Költészete minden ízében telítve van egy tisztán nem fixírozható, homályos, érzelmi fluidummal, mely átítatja azt, amely azt a különös érzelmi hatást kelti, hogy verseinek a ritmus megelőző, mély, lelki zenéje, sajátos színei, sőt sajátosság illata van. Ez a zene, ezek a színek, ez az illat határozottan tragikus. Fekete zongora mélyen bűgő sírása, fekete virágok heves halálparfömjei szállnak ki költészetéből. Egy halálraitelt életimádó csapkodó, zengő, háborgó és elcsituló érzéstengerének a humánium teljességét átérő hullámkarjai tárulnak ki benne. Megértése nagy mértékben függ az életet átérző képesség erőfokától és terjedelmétől, tehát általánossá olyan mértékben, mint a demokratikus szemléltető költészeté, beláthatóan nem lehet, de viszont kétségtelen, hogy az érzésvilág finomodásával, mélyülésével és tágulásával egyenes arányban növekedő lehet és lesz.

Ady szimbolizáló fantáziájának egyéni sajátossága mellett költészetének érthetőségét nehezíti, főleg a szélesen szemléltető költői stílushoz szokott lelkek számára erősen tömörítő költői kifejezőmódja és költői nyelve, mely általában a modern művészetnek, de különösen Adynak kiváló tulajdonsága és jellemzője. Költészete nagyfeszültségű érzelmi állapotok heves, átmeneteket és asszociációkat kiugró, erősen tömörítő, összevonó kirobbanása. A kifejezendő állapotot nem készíti elő, nem vezeti be, nem írja körül, nem igyekszik hasonlatok útján előre megértetni, hanem csak egy-egy föl villanó, szimbolikus jelzéssel villámszerűen megvilágítva, rögtön az érzés, a lelki szituáció és az élmény kellős közepébe visz. Pl. „Hunyhat a máglya. Ezek a szomorú, vén szemek Nem néznek soha másra”. Csak a vers végén és csak után gondolással állapítható meg, hogy ez a máglya kedvesének szerelmi vágya volt, amelyen ő elégett. Ilyen tömörítés egészében a „Sírni, sírni, sírni”. Vagy: „Akkor én majd nem erre járok. Nem Napfényországban rogyok össze. Magyar árok lesz az az árok”. Az „akkor” a halál óráját jelenti. Vagy „Fölszállott a páva a

vármegyházra, Sok szegénylegénynek szabadulására”. Ez a két sor jelenti az új idők összes következményeit, amiket a vers később felsorol. Egész sereggel lehetne idézni részleteket, melyek a tömörítést, a kiugró összevonást egyes képeken, kifejezéseken, szavakon viszik végbe. Szó- és szóképalkotó fantáziája éppen ebben a tömörítésben és ezzel a kifejezőerő fölfokozásában nagy-szerű s ez teszi őt a magyar nyelv kivételes művészevé.

Sajnos, itt nem tudom költői nyelvművészetének csodálatos kincseit még csak megcsillogtatni sem, de olvasni kell őt ebből a szempontból és mindenestre érdemes és szükséges elolvasni Laczkó Géának Ady költői nyelvéről a Nyugat Ady-számába (1909. II. 10. 11.) írt tanulmányát, illetve bemutatását. E helyen csak azt kellett leszögeznünk, hogy nyelvének szokatlanságát és ú. n. homályosságát is ez a tömörítő mód és erő okozza, amely azonban a nyelv szellemének is, költészete szellemének is kiválóan megfelel s egyik legnagyobb értéke.

De ez a tömörítés általában egész költeményeken keresztül jellemző Adyra. Csak két példát idézek. „Az elzárt Király-lyány” e. versében Ady nem azt mondja el, hogy az én mosolyom olyan volt, mint valami pajzán király-lyány, aki így és úgy... de én többet nem akarok mosolyogni, mert így és úgy... hanem ezt mondja és így mondja:

Mosolyom, e pajzán király-lyányt,
Vén bús kapukkal, íme, becsukom,
Arany-haj át, nagy gyermek-szemét
Utálom, irigylem és unom.

Nem mondja azt, hogy azok a vén, bús kapuk az ő mosolytalan ajkai, csak egyszerűen a képet használja, hatalmas kifejező erővel. És nem azt írja le, hogy ez a mosolytalan élet milyen lesz, hanem azt, hogy az elzárt király-lyány hogy fog epedni, elfonynyadni s csodálatos költői vízióval szemlélteti, mi lett belőle, mikor (t. i. a halál pillanatában, amit szintén nem mond) a „kapuk” ernyedten szétnyílnak:

S majd hogyha a kapuk kinyílnak,
Felejtette légyen azt, ami volt:
Megölelem a fonnyadt, ősz lányt,
Az aggszűzült, tört halálsikolyt.

A másik példa „Az öreg Kunné”, akinek életét így tudja összefoglalni:

Tíz gyermeket hozott világra
 Küzdésre, búra, de vitézül,
 Szalmás tetőjű kunyhójában
 Az öreg Kunné halni készül.

Kunyhó, olajméc, munka, éhség.
 Gyermek, rongy, szégyen és a többi
 S végül a legnagyobb parancs jött:
 Tessék a tüdőt kiköhögni.

Az öreg Kun a múltra gondol.
 Eszébe jut a lakodalma,
 ölni szeretne. A mécs pislog
 S a vénasszony ránevet halva.

Ennek a tömörítő művészetnek, a megelőző magyar költészet-
 hez mérten az újszerűsége főleg két mozzanatban van: először
 abban, hogy a tárgyakat szemléltető költészet, összes költői alak-
 zataival átalakul a költő belső állapotait spontán kifejező szim-
 bolizmussá, minélfogva az addigi széles leírások, kifejtett hason-
 latok, tudatos metaforák, nagyszabású allegóriák mint költői
 szemléltető eszközök, összetömörödnek villanásszerű, sejtető, csak
 ráutaló szimbólum-jegyekké, másodszor és ebből következőleg
 abban, hogy a költői nyelv hozzátömörödik a belső élet hullám-
 zásának és változásainak természetéhez s a logikai következetes-
 ség és kifejtettség helyébe az érzelmi élet kifejezését spontán adó,
 összevont, kiugró, expressziós költői stílus lép.

Ha csak hirtelen felötlő példákat veszünk is ennek szemlél-
 tetésére, rögtön láthatjuk ennek az újszerűségnek egész jellegét és
 jelentőségét a magyar költészetben. Pl. Petőfi ragyogó, széles, sze-
 relmes leírásai az Alföldről (Az Alföld, A Tisza, A Kis-Kunság,
 Szülőföldemen, Kutyakaparó) a költői nyelv és kifejezőmód
 összes művészi eszközeivel, bár a költő lelkületén át, de mégis
 az Alföldet, a tárgyat akarják szemléltetni, míg Adynak pl.
 „Gőzösről az Alföld” c. versében maga a természeti kép csak né-
 hány szóval, jelzővel érintett s azonnal szimbólummá tömörödő
 kifejezése annak az érzésnek, amelyet a magyar végzet szárny-
 csapása ver föl a költő lelkében. Ugyanezt a különbséget látjuk
 Aranynak a Toldi bujdosását leíró nagy hasonlata és Adynak az
 Eltévedt lovasról szóló szimbóluma közt, vagy az Arany „El-
 hagyott lak”-ja és Ady „Ház jegenyék közt” c. víziója közt.
 Hogy még egy, talán kissé már kirívó példát idézzek, érdekes
 összevetni a Lévy „Szüretünk” c. kedves, külsőleges leírását
 Adynak „Elillant évek szőlőhegyén” c. versével, amelyben tömör,
 gyors, nagyszerű vonásokban szintén ott van a szüret egész képe,

de mint szimbóluma a költő távozó életének. Ennek a tömörítő szimbolizmusnak tartalmi és formai megértéséhez kétségtelenül szükséges az olvasó lelkének intuitív megfeszítése és magát adó behelyezkedése. Ennélfogva bizonyos, hogy Ady költészete sohasem szolgálhatja a versekben csak futó élvezést, szórakozást kereső lelkek szellemi fényűzését, mint valami könnyed szalónköltészet. Rászánást, áldozatot, komoly elmerülést kíván s csakis az ilyen munkát jutalmazza meg kincseivel.

Végre a megértés egyik éspedig fontos kulcsát adja annak felismerése és a hozzá való alkalmazkodás, hogy az Ady költészete mélyen érzelmi, indulati, egyszerűen lírai mivoltánál fogva volta-képpen lényegében zene. Hogy szavakkal és szóképekkel kell dolgoznia, melyeknek jelentése van, ez Adyra nézve sokszor tragikum és végzet, mert lelkének zengő-zúgó tartalma a zene konkrét jelentés nélküli hullámain kétségtelenül teljesebben és szabadabban tudna átömleni a világba. Az indulati és érzelmi élet művészi kifejezésére a zene kétségtelenül elsődlegesebben és teljesebben alkalmas, mint a beszéd. Ady költészetének zeneisége nem is csak külső, formai és technikai kérdés. Bár kétségtelen, hogy ezen a téren is sajátos egyéniség, aki a magyar versnek szokványos sablonná mervedett s ezért szokványossá vált, unt asszociációkat kapcsoló jambikus formáját, amely már bilincs és halál kezdett lenni, összetörte és szabad versformát alkotott, melynek egyéni ritmusában lelkének érdes, pattogó, bátor és szenvedélyes zenéje lüktet. De még mélyebben, még lelkibb és tartalmibb értelemben véve, egész költészete transzponálható egy sötét, tragikus színű, sötét és tragikus hullámszerű hatalmas zenére, önmaga végtelen kiterjedésű lélektengerének titáni muzsikájára. Ebben a zenében, mélyen a szavak és azok jelentése mögött sír, jajong, panaszol, átkozódik, prófétál és vall a magyar lélek, bűg a szerelem fájdalma, liheg a kék és csörög az arany, nyerít a Sátán, énekel a Halál, harsonázik az Élet, zúgnak a Zsoltárok s kicsendül a végtelenbe a Vox Humana. Ennek a költészetnek a megértése, a megértés teljes és igazi módján lehetetlen addig, amíg ezt a kozmikus zenét meg nem halljuk benne, mint az egésznek ősalapját. Míg lelkünk előtt meg nem nyilatkozik a Fekete Zongora, mely Ady életének és költészetének egységes szimbóluma. Mert életét és költészetét ez a misztikus hangszer egyesíti „az Élet melódiájává”.

*

Tanulmányom elején annak a meggyőződésemnek adtam kifejezést, hogy ifjúságunknak meg kell ismernie, éspedig alapo-

san Ady költészetét, hogy öntudatosan tisztázhassa: ki és mi reánézve ez a költő. Ehhez a megismeréshez igyekeztem a tanulmányban segítséget nyújtani, a tőlem telhető elfogulatlansággal.

Nagyon jól tudom, és teljesen egyetértek abban a magyar ifjúság minden igaz barátjával, hogy ráknézve most az egyetlen és döntő kérdés: jövődöt építeni, erős, egészséges testű-lelkű, művelt keresztyén ifjúság nevelése által. Megértem, ha sokan ezt a nevelést, éppen a féltő szeretettől indítatva, kizárólag olyan történelmi és irodalmi példák segítségével hívásával óhajtják végezni, melyek csak lelkesítő, csak jó, csak felemelő, csak ideálisan tiszta képeket és érzéseket adnak. Igaz, hogy Ady és költészete nem nevezhető csak ilyennek. Megértem ezt a törekvést, de nem értek egyet vele. Református keresztyén öntudatom és álláspontom szerint olyan ifjúságot kell nevelni, amely az élet egész vonalán öntudatosan vállalja nemzeti és egyéni küldetésének súlyos, suent misszióját. Nemcsak lelkesedő, a jóért rajongó, idealizmusában fenkölt ifjúságot akarok, hanem öntudatosan nemes ifjúságot. A történelem és irodalom egyoldalúan „fehér” kezelése, mint-hogy a valósággal nem egyezik, két nagy veszélyt rejt magában: délibábos, irreális nemzeti érzést növel s az életharcban erőtelen erkölcsi szentimentalizmust táplál, melyek odavezetnek, hogy a nemzeti érzés is, az erkölcsi érzés is frázisokká lesznek, melyek nyilvános alkalmakkor színesen és hangosan puffognak, de az élet harcában, a tettekben és a tényleges magatartásban csak takarói lesznek az egyéni érdeknek és a bűnnek, vagy jobb esetben is nem adnak pozitív erőt az érdek és a bűn kísértései ellen.

Aki alaposan elmerült a magyar élet tanulmányozásában, az tudja, hogy nemzeti és egyéni szempontból egyaránt ez a délibábos hazafiság és ez az erkölcsi szentimentalizmus volt a mi legnagyobb átkunk és végzetünk. Mivel én még tisztább és nemesebb ifjúságot akarok látni a jövőben, mint az említett jószándékú nevelők, azért feltétlenül szükségesnek látom a szent pozitívumok hatását a sötét negatívumok ellenképeivel tenni öntudatossá. Semmiképpen nem tartom megengedhetőnek, hogy a nevelő a legkényesebb, de legáldottabb feladatát: a veszedelmekre fölvertező munkát egy helytelenül értelmezett idealizmusból kifolyólag átengedje a véletlennek, az esélyeknek, a körülmények durva és szerzetnélküli támadásainak és romlottlelkű illetéktelenek beavatkozásainak. Jól hallok az ellenvetést: negatívumokkal nem lehet jövődöt építeni. Csak negatívumokkal nem. De negatívumok nélkül sem. Valósággal reszketek az elgondolásától annak az önámító pedagógiának, mely a magyar ifjúságot nemzeti érzésé-

ben és erkölcsi lelkületében reális történelemszemlélet és öntudatos bünszemlélet nélkül eresztené neki a jövődönék.

És éppen ebből a szempontból tartom Ady költészetét, amely különben nem mondható csupa negatívumnak, nagy tanulságokkal teljesnek a magyar ifjúság számára. Nemzeti és egyéni szempontból.

Igaz és nem is titkoltam el, sőt mindenütt kimutattam, hogy Ady a magyar költő és a magyar faj sorsának felpanaszolásában sokszor és sokban vad, túlzott, keserű és igaztalan volt, hogy szociális felfogásában tévedett, de viszont kétségtelen, hogy Széchenyi óta és mellett leginkább tőle lehet tanulni kritikai hazaszeretetet, mely a nemzet sorsának és bajainak belső okait látja, fájjalja, mely a régi bűnök ellen öntudatos harcra készlet és önámítás nélkül, világosan hirdeti, hogy a nemzetnek, ha élni akar, a maga életét kell élnie, hogy egyetemes értékű emberi életet kell a maga módján termelnie s hogy saját vezetését csak saját legértékesebb szellemű és jellemű fiaira lehet bízni. És én rendületlenül meg vagyok győződve a felől, hogy erre a kritikai szeretetre nemzete iránt soha nagyobb szüksége nem volt a magyarságnak, mint ma és jaj neki, ha frázisokért és görögützért feláldozza ezt a megmentő és megtartó szeretetet. Én volnék a legboldogabb, ha a magyar ifjúság Ady tragikus látását „az eltevédt lovasról” megcáfolná és bebizonyítaná, hogy a magyarságnak meg van az elvitathatatlan, mert pótolhatatlan polgárjoga Európa művelt népei között és az emberiség nagy közösségében. De ehhez az első lépés éppen az Ady által hirdetett tragikum ismerete, öntudatos feldolgozása a lelkekben és az *így* megedzett életakarat diadalravivése.

És egyéni szempontból, bár kétségtelenül rá kellett mutatnom Ady költészetében az önmagát romboló beteg lázadozásra és démoni kitörésekre, melyek mellett ott vannak az örök emberi szépségek is, kétségtelen, hogy a diszharmonikus lélek küzdelmei rendkívül tanulságos képét adják saját lelkünk rejtett mélységeinek és kritikai állásfoglalásra ösztönöznek saját bűneink ellen. A kór-kép, amely korkép is, annyi vádat foglal magában társadalmunk ellen, hogy egy öntudatos ifjúság életharcára a legnagyobb ösztönzésekkel teljes. Az pedig vitathatatlan, hogy az a költő, aki a nemzetet és az egyént a halál tükrében láttatta meg: a legnagyobb ösztönző az életre.

És végre, Ady bűnbánata és Istenélménye, amely a maga nemében egyetlen egész irodalmunkban, nagyon komoly intelem arra, hogy bűnbánatunk ne legyen pusztá templomi frázis, Isten-

szerelmünk ne legyen illúzió és keresztyénségünk ne legyen életelen dogma.

Azt hiszem, hogy ennyi tanulság kevés magyar költő művéből sugárzik és ez természetes is, mert Ady a humánus minden irányú átélésében az összes magyar költők közül a legelső. Tiszán esztétikai szempontból pedig nem szabad elfelejteni, hogy Ady költészete a teremtő fantázia és a magyar költői nyelv kifejezőereje szempontjából olyan értékkel gazdagította irodalmunkat, melyre akármelyik nagy európai irodalom büszke lehetne.

Szeretném azért, ha tanulmányom az Ady-kérdést kiemelhetné volna abból a helytelen megvilágításból, amely úgy fogalmazta meg azt, hogy lehet-e Ady a magyar ifjúság követendő mintaképe¹? Hiszen világos, hogy nem lehet, nem is akart az lenni és nem is volt soha. De tragikus életében és költészetében a magyar lélek olyan válságai, bűnei és szépségei nyiladoztak ki, melyek együttvéve hatalmas életformáló tanulsággá tömörödhetnek egy öntudatos nemzedék lelkében. Ezt a tanulságot elzárni a jövővelől senkinek sincs joga, de senkinek sincs hatalma se, mert ez a tanulság azért küldetett, hogy hasson és neveljen. Biztos, hogy Ady felületes, vagy könnyelmű ismerete, egyoldalú hangoztatása, vagy egyoldalú agyonverése ártalmasak, mint minden visszaélés a valósággal és igazsággal. A komoly és tisztaszándékú megismerés azonban itt is áldott, mint maga a valóság és igazság. A magyar nemzetnek, a magyar kultúrának, a magyar közéletnek, a magyar ifjúságnak a valóság és igazság szeretetére, tiszteletére és követésére van egyedül szüksége, hogy végre megszűnjék „Mesebeli János lenni”, tragikus naivja a délibáboknak és végre önmaga lehessen.

Lehet, hogy nevelői oldalról az a vád fog érni, hogy túlságosan bízom az ifjúság megértő és ítélőképességében. Természetesen arra az érettebb ifjúságra gondoltam, melyik már irodalmat tanul és a főiskolákon dolgozik. Ezekre nézve igenis, nagy és határozott bizalmam van. Örvendek, hogy kimondhatom: bízom a magyar ifjúság intelligenciájában, és bízom a szívében is. Az élet másként bánt és bánik velük, mint a mi nemzedékünkkel és az előttünk jártakkal. Nagyobb a terhük, nagyobb a felelőségük, keményebb a sorsuk, kell tehát, hogy erősebb és férfiasabb legyen a lelkük. És kell, hogy szebb és gyümölcsözőbb legyen a jövőjük. Teljes bizalommal helyezem azért mondanivalóimat az ifjúság szívére, mert a bennük való bizalmam titka ez: bízom Istenben.

MAGUNK REVÍZIÓJA

— 1931. —

I.

PARANCSOLÓ TÉNYEK

János evangéliuma 1. rész 46—47. verseiben találkozunk Natanael-lel, az előítélet örök típusával. — Az evangélium forró szélzúgása megindult a földön. Jézus első tanítványait választja el. Csak az imént hódított meg egy lelket: Filepet. A meghódított lélek, mint a szélben kigyúlt ház: tovább lobogja a szent tüzet; lelkendezve újságolja Natanaelnek: „Aki felől írt Mózes a törvényben és a próféták, megtaláltuk a Názáreti Jézust, Józsefnek fiát”. De Natanael szíve nem fog tüzet. Nem lobban lelkesezésre. Hidegen, visszautasítóan felel: „Názáretből támadhat-e valami jó?” Örökre jellemző megnyilatkozása ez az előítéletnek. Natanael, a kegyes, tudós és hű zsidó, a rabbik és a farizeusok elvtársa bölcsen tudja és teljesen meg van győződve arról, hogy „aki felől írt Mózes a törvényben, és a próféták”: az Izrael reménye, szabadítója, a Messiás csak Jeruzsálemből jöhet. Mert minden igazság csak Jeruzsálemből származhatik. Az, ami máshonnan jó, a törvénytudatlan nép köréből, a bűnös, sötét „vidék”-ről: előre rossz, átkozott, kárhuzatos. „Valami” Jézus, a József fia... de nem is fontos, hogy ki az, akiről szó van, hogy mit mond, mit akar vagy tesz, teljesen elég, hogy Názáretből jő. Tehát nem lehet jó, igaz, szent, Messiás. Az előítélet lényege az, hogy a nem lényeges körülmények döntök előtte.

Natanael később kénytelen volt megváltoztatni a felfogását. Legyőzte az előítéletet, mert látott és meggyőződött. De ez a kijelentése ott maradt a Szentírásban, jellemzésére és megszegyenítésére az előítéletek láncában vergődő lelkeknek. Mi lett volna Natanaelből, ha megmarad az előítélet börtönében¹? Sohase látta volna meg a fölszabadító, nagyszerű, isteni igazság életét! Benne maradt volna a legborzasztóbb helyzetben: saját maga kötötte volna be a szemét az előítélet kendőjével s ezzel az igazságot, az életet zárta volna el magától örökre. Mi tudjuk már, ki és mit jelentett e világra nézve az, akit Natanael egy kézlegyintéssel akart elintézni. Mi teljes mértékben látjuk ennek az előítéletnek

botorságát. És mégis azt mondom: egész világunk, egész életünk ebben a vakságban tántorog.

Nem szabad lekicsinyelnünk azokat a legártatlanabbnak látszó jelenségeket sem, amelyek mindennapi életünket szövik át meg át az előítéletek szálaival. Csak mosolyogni szoktunk azon, hogy az öreg gazdasszonynak „nem lehet” jó az, amit a fiatal készít. Egyszerűen azért, mert ő nem úgy csinálta, nála, az ő idejében másként készült. Ezerszer is látjuk, hogy valakinek a megítélésében miként meredeznek kőfalként előtérbe a kérdések: kinek a fia vagy leánya, milyen társadalmi osztályból való, van-e diplomája, kik a pártfogói, hallottuk-e már a nevét, milyen városban vagy intézménynél szolgál, s szent borzalommal tekintünk például arra a vakmerőre, aki elsőnek bízta rá egy orvosra a zápfogát vagy a főregnyűlványát. És viszont: a reklám megfelelően ügyes puffogása és rakétázása esetén ugyan kinek volna külön véleménye egy könyvről, képről, intézményről, divatról vagy emberről? Az apák és fiak között a tragikumig fokozódhatik az előítéletnek ez a kölcsönös dilemmája: ami ríj, az nem lehet jó, ami régi, az feltétlenül rossz. Mindenki tudja, hogy milyen előítéletek uralkodnak az irodalmi alkotások megítélésében: körülbelül minden ünnepelt írónak az előítéletek kása-hegyén kellett átrágnia magát az elismertetéshez. A tudomány birodalmában a neveltségességig halmozódik az újat jelentő felfedezés vagy elmélet útjában az előítéletek torlasza. A politikai és társadalmi élet szinte alig látszik egyébként előítéletek zürzavaránál. Kétségbefejtő előítélet a sovinizmus lényege, úgy látszik, kiirthatatlan előítélet a többségnek az a véleménye a kisebbséggel szemben, hogy ez az utóbbi föltétlenül megbízhatatlan és elnyomandó. Kicsi vagy nagy dolgok rengetege bizonyítja: micsoda átka az emberi életnek az előítélet. Mert előítélet minden lezárt fogalom és álláspont az élet változásaival, a folyton változó étellel szemben.

Minden lezárt fogalom és álláspont! Ez talán mégis túlzás! Elismerem, hogy a kérdés tulajdonképpen nem egyszerű, sőt, nagyon is bonyolult. Kétségtelen, hogy az a folyamat, ahogy az előítélet keletkezik, szükségképpen és elkerülhetetlen. Nem csak, hanem jogosult is. Egy bizonyos pontig az, viszont azon a ponton túl lelki-leg életveszélyes. A kérdés az: hol van, melyik az a fordulópont, ahol a megismerés folyamata átfordul az előítélet útvesztőjébe?

Herakleitos ősi megállapítása szerint a világ és az élet szakadatlanul hullámzó és rohanó folyam. Ez a folyam a lelkünkön zuhog át és azt az ingerek kozmikus záporával borítja el. Elsodoratna és megfulladna az ember, ha valami módon úrrá nem lehetne

e fölött az áradat fölött. Lelkünk ezt a „lélekzetvételnyi” uraságot, ezt a legalább ideiglenes és folyton megismétlődő felülkerekedést az által szerzi meg, hogy fogalmakat alkot az őt érő, elborító, rajta átzuhogó és őt magával ragadó valóságáradat mozzanatairól. Ezek a fogalmak a gát, a háló, a keret, az edény, melyekkel az ember megállítja, bezárja, szemléli és megérti a valóságot, s egyben a saját öntudatos részévé, életévé teszi.

Tapasztalás és tanulás lassanként a természeti és szellemi világ egészét fogalmasítja és rendszerezi, s ebből a rendszerből logikai és erkölcsi elveket von ki, melyek tudásunkat és jellemünket határozzák meg. Itt nem részletezhető módon, de ezen az úton alakulnak ki világnézeti, erkölcsi, művészeti, politikai, pedagógiai és mindenféle nézeteink, meggyőződéseink, egész világunk és ez együtt mind saját magunk vagyunk, az illető konkrét ember, a személyiség, a maga életpályájával és életgyakorlatával.

Ez a folyamat természetes, törvényszerű, szükségképpen. De — és ez a de itt a fontos ! — tudnunk kell, hogy maga az életvalóság, melyet fogalmaink, ítéleteink, világrendszerünk értelmi formái megragadni igyekeznek, nem áll meg soha, folyton megy tovább s e közben folyton új és új habokat vet fel, változik: tehát fogalmaink egy idő múlva többé nem fejezik ki és nem fedik az életet, a valóságot magát.

Vannak gondolkozók, — pl. Bergson — akik szerint a fogalomnak és az életnek ez az inkongruenciája általában vonatkozik minden fogalomra, a fogalomra magára.

Ennek az előadásnak a keretében nem lehet vitát kezdeni az ismeretelmélet legmélyebb alapjairól és legfinomabb disztinkcióiról. Áll azonban ez az igazság abban a szűkebb és speciálisabb értelemben, hogy az emberekről, az életről alkotott és az élet gyakorlati menetét irányító elveink, meggyőződéseink, ezek az elsősorban lelki és erkölcsi „fogalmasítások” a folytonosan új fordulatokba hullámzó életvalóságot csak ideiglenesen tudják fedni és kifejezni, anélkül, hogy ez a tény befolyásolná azt, ami örökkévaló és változhatatlan. Ha már most ebben az értelemben az élet maga túlhaladja fogalmainkat, mi következik ebből reánk nézve? Ezeknek a fogalmaknak folytonos revíziója küzdelmes alkalmazkodás az új és új vonásait mutató valósághoz.

Miből keletkezik tehát az előítélet!?! Abból a csökönységéből, hogy egyszer lezárt fogalmainkat és ítéleteinket nem akarjuk többé revízió alá venni.

Csakhogy ez a csökönység a saját magunk, embertársaink,

egyéni, családi, társadalmi, nemzeti helyzetünk és feladataink megítélésében maga a halál.

Mi lett volna, ha a tékozló fiú nem vette volna revízió alá a saját magáról és életéről alkotott bűnös, halálos meggyőződését? Hát még ha az Atya nem lett volna hajlandó revízió alá venni a fiúról alkotott lesújtó ítéletét?

Az evangélium legistenibb lényege éppen az, hogy Isten revízió alá vette az emberiség halálos ítéletét s hogy nagylelkű szeretettel, bűnbocsánattal hajolt le hozzánk. Ebből következik reánk nézve is a revízió nagy kötelessége magunkkal és embertársainkkal szemben.

Az előítélet tehát nem egyéb, mint makacs és oktan ragaszkodás a fogalmakhoz, szemben az étellel. Változhatatlanságot tulajdonítani azoknak az emberi, ideiglenes véleményeknek, melyekbe a folyton változó, hullámzó, egyre szélesebb, gazdagabb, változatosabb és nagyszerűbb valóságot tökéletlenül befogni akartuk.

Így állván a dolog, kimondhatjuk, hogy az előítélet lényege tulajdonképpen önvédelem. De egy életellenes, gyilkos önvédelem. Az ember oktan módon ragaszkodik ahhoz, hogy biztosított, végleges, lezárt formái legyenek, mert ez kényelmesebb, nem igényel új erőfeszítéseket, küzdelmet és szenvedést. A tudós, aki előtt felhajnallik az új igazság angyala, megbúvik egy elmélet immár üres csigahéjában, melyből az élet kihalt, mert fél, hogy ennek az angyalnak megjelenése halált jelent az ő megszokott és népszerűvé vált, hírt, dicsőséget, vagy hasznot jelentő tanítására. Nem akarja látni az angyalt, hanem mint Gedeon, tovább akarja csépelni a szalmát, mert fél az újabb erőfeszítéstől, az áldozattól. Így kapaszkodik meg az ember a saját magáról alkotott képben, amely őt igazolja: pedig ő már régen nem az többé. Az élet új és új helyzeteivel, feladataival, zengő hívásaival, kürtszavú parancsaival szemben így vetjük meg a lábunkat szentesített erkölcsi, nemzeti, politikai, pedagógiai elvekben s a saját tehetetlenségünket, kislelkűségünket, gyávaságunkat, kényelmünket, önzésünket, mint örök és változhatatlan igazságot szegezzük neki az életnek, melynek árja új jövő felé rohan. Az előítélet az emberben levő vis inertiae, a sárba, porba visszahúzó ósállat ordítása: nem akarok tovább menni, más lenni, küzdeni, élni: aludni akarok, rothadni akarok!... Az előítélet az elme és a szív összehúzódása, megkeményedése, elzárkózása a valóság, az igazság, az élet elől.

Nem szükséges azonban, hogy az előítélet tudatosan rosszindulatú legyen. A jobb meggyőződés ellenére való ragaszkodás a rosszhoz, az elavulthoz, az élettelenhez, már túl is van az előítéleten. Az

előítéletben éppen az a lényeges, hogy az ember nem engedi meg a jobb meggyőződés fölülkerekedését, már csirájában eltapossa a lehetőséget, hogy más álláspontra jusson. De azért az előítélet mégis mindig bűnös, a kötelességmulasztás büne. Az elásott talentum felelősségét és legszigorúbb büntetését hordozza.

Mi az a nagy kötelesség, amelyet az előítélet megtagad? Magának az életnek örök megújulási útja: folytonosan tágítani az elmét és a szívet, rugalmassá és befogadóvá tenni az étellel szemben, mindig újra és újra feltenni a már megoldottnak hitt kérdéseket és mindig újra megkeresni rájuk a feleletet, hogy ezáltal részesei lehessünk a valóságos életnek, munkatársai a folyton teremtő és alkotó Úrnak, szolgák és harcosok, építők és eszközök az élő kövek faragásában és beillesztésében a jövő, az Isten országa épületébe.

Az előítélet minden kor és minden ember életében ott kísért és pusztít. De vannak korok, helyzetek, nemzedékek, akiknek életében megszászorozódik az előítélet kísértése és veszedelme. Korunk gondolkozói közül többen igen helyesen mutatnak rá, hogy ma, mi ilyen korban és helyzetben élő nemzedék vagyunk. Ez abból következik, hogy a felettünk elzúgott világkatasztrófa kérdéssé tette az összes lezárt fogalmakat és meggyőződéseket a világnézet, a történelmi szemlélet, az erkölcsi felfogás, a politikai, a gazdasági, pedagógiai, társadalmi viszonylatok egész területén. A mai világhelyzet, az emberiségnek ez a legnagyobb válsága viharos erővel kényszeríti a lelkeket életünk gyökérig menő revíziójára. A jövővéle lehetősége azon fordul meg: hajlandó és képes lesz-e az emberiség irtóztatos előítéleteinek, makacsul lezárt fogalmainak feláldozásával elszánt revízió alá venni önmagát? Mindazok a kísérletek, melyekkel a világhatalmak toldozzák-foldozzák a régi fogalmak rongyokra hasadozó véres köntösét, csak mind fájdalmasabb, kíméletlenebb világossággal tárják fel a meztelen igazságot: az élet meghaladta a múltat, az emberiségnek új életre van szüksége és ehhez az új élethez a fogalmak, a meggyőzések új ruhája és nem új foltjai kellenek. Krisztus ítélete zúg a világ felett: „Senki sem vet új posztóból foltot az ócska ruhára, mert ami azt kitoldaná, még elszakít a ruhából és nagyobb szakadás lesz”. (Mt. 9:16.) A régi ruha fenntartása lehetetlen. A régi felfogás előítéletté vált. Új életparancsoknak új törvények kellenek.

De nagyon érdekes az, hogy az élet revíziója nem új kitalálások, hanem éppen az a minél régibb, minél megszokottabb és minél magától értetődőbbnek tartott fogaknak, elvek, ítéletek újra való átvizsgálása, felelevenítése, revíziója által lehetséges. A termékeny forradalmak, a nagy felfedezések, a korszakokat formáló igazsá-

gok mindig a legrégebb és legmegszokottabb fogalmakhoz tértek vissza és azoknak revíziójából születtek meg. Saját életünk megújulása is csak az alapvető fogalmak revíziója útján lehetséges. Ezért mondta Krisztus: Új parancsolatot adok néktek: hogy egymást szeressétek! A szeretet fogalma, kötelessége nem volt új, de üres szóvá, merev törvénnyé, szűk és halálos előítéletté változott: szeresd barátodat, gyűlöld ellenségedet. Ezt az előítéletté változott alapfogalmat újjá kellett tenni, gyökeréből revízió alá venni, a szeretet isteni életének igaz értelmével, jelentésével tölteni meg, úgy, hogy ez a legrégebbi szó, mikor igazi krisztusi lélekből fakadt, a legújabb szóvá tüzesedett ki az apostolok ajkain, olyan hatalmas, életteljes, nagyszerű szóvá, mintha soha senki azelőtt nem ismerte, hallotta és mondta volna, mert a fogalom alkalmazkodott a valóság isteni új fordulatához, a Krisztusban megjelent élethez magához.

Tehát az előítélet legyőzése nem abban áll, hogy ugyanannak a lemaradt, megüresedett, megkövült, beteggé és méreggé vált lelkületnek és törekvésnek új neveket adjunk, hanem, hogy a régi fogalmakat új tartalommal töltsük meg, hogy alkalmazzuk fogalmainkat a tények új parancsaihoz, újra szőjük a ruhát, az igazság, az élet, a valóság mértéke szerint, amely kinötte és szétszakította a régi posztót.

És ezzel meg is találtuk a mérővesszőjét a kérdésnek. Fogalmak és meggyőződések mindig szükségképpeniek és elkerülhetetlenül szükségesegek. De, hogy előítéletekké ne váljanak, annak az élet minden terén egy biztosítéka van és ez a tény. A tények minél mélyebb és igazibb megismerése, a tényekhez való engedelmes alkalmazkodás, a helyes együthaladás a tényekkel: ez az élet titka.

Az előítéletben az ember nem aényt magát ismeri fel, nem ahhoz alkalmazkodik és nem annak engedelmeskedik, hanem a tény egy magyarázatának, amely többé nem kielégítő, melyet e tény teljesebb, vagy másoldalú belépése az életünkbe meghaladottá, feleslegessé, vagy gátlóvá tett. Mert a tény, minden tény végtelenül több annál, mint amit a tény idői ismerete, fogalma képes megragadni belőle.

Ebből következik az igazság megismerésének egy olyan eléggé nem méltányolt elve, mely ma, a mi számunkra egyenesen életparancs: a tényeknek minél szélesebbre tárt, minél nagyobb befogadóképességű és minél rugalmasabb elmét és szívet kell érniök. A mi kötelességünk mindig extenzívebben és intenzívebben figyelni meg a tényeket és minél elfogulatlanabban odaadóbb elmével és szívvel fogadván őket, alkalmazkodni a parancshoz, amelyet hoznak.

Hyg félre ne érthessük ezt az igazságot, hangsúlyoznom kell

azt az evangéliumi felfogást, hogy a tények nem önmagukért vannak. A tények követek, parancshozók, útmutatók. Hiszen teljesen io-az hogy néha a tények tiszta felismerése éppen nem a hozzájuk való alkalmazkodást, az engedelmisséget, hanem a szembeállást, az ellenszegülést követeli meg. Abból a kijelentésből, hogy az élet útja a tényekhez való alkalmazkodás, nagyon sokan a megalkuvás igazolását hajlandók kihallani. De ha arra a magaslatra emelkedünk, hogy a tények önmagukon túl mutatnak, hogy néha éppen akkor engedelmeskedünk az általuk hozott parancsnak, mikor szembeállunk a tényleges adottsággal: akkor nem fogjuk félreérteni a tények jelentőségét az életünkben.

A Szentírás a legszélesebb értelemben tanítja, hogy a természet tényei, — minél jobban megismerjük őket önmagukban és egymással való kombinációik végtelen sokaságú formációiban — éppenúgy, mint az emberi történelem és az emberi lélek élettényei együttesen hordozzák azt a nagy parancsolatot, hogy az ember a nagy Élet öntudatosan szolgáló, engedelmes szerszáma legyen. A tények a Kijelentést igazolják.

Ebben a megvilágításban az előítélet azért halálos bűn, mert a tényekben az élet új és új parancsai előtt zár kaput, tehát a magunk régi, kicsi, önző érdekeinek zsupori féltése az önfeláldozó kötelességteljesítés keresztjétől, a szeretet szolgálatának egyetlenül fenséges élettartalmától való gyáva, tunya és alávaló menekülés, mely egyesekre, családokra és nemzetekre nézve halált jelent.

Ezek a talán kissé magasból és távolról induló sugarak az erdélyi magyar nemzeti kisebbségek nagy sorskérdésébe akarnak belevilágítani.

Tizenkét esztendei kisebbségi sors és élet immár elegendő kellett hogy legyen annak a kötelességnek meglátására: az erdélyi magyarságnak revízió alá kell vennie életének alapvető kérdéseit. Az erdélyi magyarságnak számolnia kell a tényekkel, amelyek sorsdöntő hatalommal léptek az életébe. Az erdélyi magyarságnak, hogy életben maradhasson, az élet igazságára és ehhez az igazsághoz való engedelmes alkalmazkodásra van szüksége.

Miért kell ezt tennie? Miért van erre szüksége?

Mert azok az alapvető fogalmak és meggyőződések, amelyeket, régi életéből hozott magával, többé nem fejezik ki az életet, a valóságot magát, ha csak át nem mennek az elme és a szív gyökereit megrázó revízió tüzén.

Mert az az önvédelem, amelynek lényege az, hogy „nem felejt és nem tanul”, az elme és a szív összehúzódása, megkeménye-

dése, elzárkózása a valóság parancsai elől és nem védheti meg a haláltól.

Mert előítéletei vannak, melyek meddők és pusztítók, melyek miatt nem tudja felismerni és követni az önfeláldozó kötelesség és a szolgáló szeretet isteni parancsát, melyben élete, igazsága és jövődjéje van.

*

Azok a makacsul lezárt fogalmak és ítéletek, melyekben egy irreális és veszedelmes önvédelem kísérlete rejlik, mindenekelőtt a múltra vonatkoznak. Az előítéleteknek ez a csoportja nemzeti öntudatunk gyökeres revízióját teszi szükségessé. Azok a nagy, összefüggő tények, melyek a világlátszólag éppen reánk szakadtak, anynyira alapjaiból rázták meg egész életünket, hogy az összezúzott test ájulataiból szinte máig sem tudtunk felocsúdni. Senki se tagadhatja s ha tagadni akarná, a mindennapi élet eseményei beleordítják az idegeibe, hogy olyan letagadhatatlan és általunk meg nem másítható tényekkel állunk szemben, melyek véglegesen eltáposzák azt, aki nem számol velük.

Tizenkét év alatt ennek a leszámolásnak sokféle kétségbeesett kísérletét láttuk elvonulni a szemünk előtt. Hunyjuk le egy pillanatra a szemünket és háriítsuk el a torlódo események iszonyú bozótját, amely tizenkét év alatt közénk és a nagy szakadék partja közé nőtt... íme, halljuk az expatriáló és repatriáló vagonok kekeinek szomorú csattogását és látjuk azokat az ezreket és ezreket, akik a tényekkel úgy számoltak le, hogy kitértek a tények parancsai elől. Ez nem vád akar lenni, a legtávolabbról sem, csak annak megállapítása, hogy sokan, sokan kényszerültek, külső vagy belső kényszerűségből így számolni a tényekkel. Egyre halványodva és fogyva merül fel előttünk az a magyar arc, amelyiknek tekintete és vonásai dacosan hirdetik: nem veszem tudomásul a tényeket. Aztán látunk itt-ott egészen más dacosságú arcokat is, akik fanyarul vagy hetykén vetik oda: igenis, tudomásul veszem a tényeket és levonom a konzekvenciákat. Mindezek a leszámolási kísérletek az öncsalás és csalódás, a tévedés és tévesztés útjai reánk nézve, akik itt maradtunk, itt vagyunk és itt kell megmaradnunk a törvényes rend minden tisztelete mellett — örökre magyaroknak. Mi Románia polgáiraivá lettünk; ennek az országnak törvényei és törvényes rendje a mi életünk meghatározója lett. Mi ennek a rendnek kereteiben, ezekben beleilleszkedve kell hogy magyarságunkat megtartsuk, nem mások ellen, hanem a ma-

gunk öröklött lelki és szellemi egyéniségének békés és munkás érvényesítése érdekében.

Nekünk számolnunk kell a tényekkel, de kétségtelen, hogy ez a számolás alapvető fogalmak és meggyőződések revízióját kívánja meg éspedig első sorban azokét, amelyek a múlt megítélésére vonatkoznak. Az erdélyi magyarság első és legfontosabb feladata a múltrol alkotott felfogásának olyan revíziója, amely kizárja az életellenes előítéleteket s az önvédelemnek és az; önállításnak egészséges formáját teremti meg.

Tudom, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozni még ma is nagyon kényes és nehéz. Két oldalról is félreérthető. De semmi sem lehet akadálya a kötelesség teljesítésének, az élet pedig sürgeti ennek a kötelességnek teljesítését.

A múlt megítélésére vonatkozó előítéletek két ellentétes csoportra oszthatók. Az első csoportot körülbelül ezek a meggyőződések alkotják: A múlt mindenestől jó volt. Az a korszak, amelyben születtünk és nevelkedtünk, a magyar nemzet történelmének legdicsőbb korszaka volt: a virágzás, az öntudatosság, a kultúra, a hatalom, a jólét verőfényes, boldog ideje. Mindazok, akik bajokról beszéltek, hibákat emlegettek, nyugtalanul jósoltak a csillogó felszín alatt lappangó örvényekről, csak saját, ki nem elégített hiúságuk és önzésük motorja által hajtottak és végeredményben ellenségei voltak a nemzetnek. A magyar nemzet összes erőinek kivirágzása már-már azon a ponton volt, hogy véglegessé érlelje uralmát a saját földjén s örök időkre biztosítsa a nemzet boldog jövőjét. A harmincmillió magyar álma, a mindent és mindenkit magyarrá boldogító kultúra látomása már-már ott járta tündértáncát a láthatáron. Abban az időben nem volt elnyomás, igazságtalanság, nyomorúság. A jognak, igazságnak, lovagiasságnak, becsületességnek tündöklő magyar vonásai uralkodtak a kormányzatban, a közigazgatásban, a kultúrában, a nevelésben. Igaz, hogy voltak szomorú és gonosz ellenségek, akik érthetetlenül romlására törtek a nemzetnek. Így a szociáldemokrata munkásság, amely nem tudni, mi okból, folyton elégedetlenkedett, zavargott és kizsákmányolást, jogtalanságot, nyomort, miegymást jajgatott. Aztán Ausztria, amely irigyen elzárta a világ elől a magyarságot, hogy félreismerjék, vagy egyáltalán ne ismerjék. De mindezek nem magának a magyarságnak hibáiból keletkeztek és ármánykodtak, sőt visszaéltek azzal a nagylelkű jósággal, amellyel a magyarság telítve volt. Mít érdemelt volna egy ilyen nemzet? A világ elismerését, bámulatát, barátságát, támogatását. És ha ezt érdemelte, akkor

ami történt velem, az a legnagyobb igazságtalanság, ami a világon valaha történt. Ennek az igazságtalanságnak okozóit nem lehet nagyítóüveggel sem felfedezni a magyarság életében, lelkében, jellemében, — teljesen rajta kívül álló okok idézték elő, szerencsétlen és gonosz találkozása egy csomó idegen ütközőnek, amelyek az ártatlant és igazat zúzták darabokra. Tehát semmiképpen és semmi részben nem vagyunk felelősek azért, ami történt. Mi ártatlan szenvedők vagyunk. Mi a teendője az ártatlan szenvedőnek? Várni a csodát, mely az igazságtalanságot eltörli és az igazságot helyreállítja. Jogunk van csodát várni és várjuk is, mert megérdemljük, hogy Isten csodával adja vissza nekünk azt, ami a miénk volt. Az ellenkező tények csak ideiglenesek és semmi okunk arra, hogy ezekből a tényekből „tanuljunk”, hogy ezek miatt valamit „elfelejtsünk”, hogy ezek a tények álláspontunk, meggyőződéseink megváltoztatására bírjanak, hogy belőlük új feladatok új parancsait halljuk ki.

Itt van tehát előttünk négy ítélet: A múlt jó volt. Velünk igazságtalanság történt. Nem vagyunk felelősök. Jogunk van csodát várni.

Miért mondjuk ezeket az ítéleteket előítéleteknek?

Nem azért, mintha teljes egészükben hamisak lennének, vagy pláne tudatosan rosszhiszeműek. Ezek a meggyőzések lehetnek teljesen szívből fakadók, őszinték, mélyen átérzetek és a legtöbb esetben azok is; bizonyos, hogy bennük az igazságnak nem egy vonása is feltalálható. Ha a múlt nem is volt csupa jó, a múltban bizonyára sok jó, igaz, értékes és nagy vonás van. Kétségtelen, hogy az emberi ítélkezés, míg igazságot vél szolgáltatni egyfelől, súlyos igazságtalanságokat követ el másfelől, egyénekek és nemzetekkel is. Az is bizonyos, hogy nem mindenki, nem egyformán és nem mindenért felelős, ami történt. De mégis, mindez nem egyéb szomorú előítéletnél, mihelyt a tényekkel szemben azt az álláspontot foglalja el, hogy neki joga van csodát várni. Ez a csodavárás a legszomorúbb magyar előítélet. A tények, a valóság meghaladták a nemzeti öntudat büszke, öntelt, ragyogó fogalmait. Tegyük fel és fogadjuk el egyelőre, hogy minden jó volt úgy, ahogy a múltban volt. De ha így is volna, az a múlt visszavonhatatlanul múlt, nincs többé és vissza nem hozható. Ez a tény. Tegyük fel, hogy minden, ami velünk történt, a legnagyobb igazságtalanság. De ez az igazságtalanság megtörtént, így van és nem másként. Ez a másik tény. Ezekkel a tényekkel szemben csak két álláspont lehetséges. A makacs elzárkózás, az előítélet álláspontja, amely bűnös, mert élettellenes és

halálos. A másik a tények elfogadása és a tényekben fölhangzó életparancs meghallása és követése.

Mielőtt azonban megkísérelnők ezt az életparancsot megragadni látnunk kell az előítéleteknek azt a másik csoportját, amely éppen ellenkező fogalmakat szegez a valóságnak. Itt a következő elvekre és véleményekre akadunk: A múlt nem egyéb, mint végzetes tévedések és hibák halmaza. A történelem különben sem szolgál semmi tanulssággal, teljesen megbízhatatlan, hamis, mert minden nemzet vak sovínizmussal csak saját magát dicsőíti benne. Mindaz a dicsőség, amiről zeng, csak felület, látszat, külsőség. A legdicsőbb korszak sem volt egyéb, mint hatalmasoknak basáskodása, kéjelgése a felszínen, míg alul korrupció, elnyomás, kizsákmányolás búzlotték. A magyar múlt bűnös nemtörődömséggel készítette elő a katasztrófát. Frázisok, jelszavak, kicsépeelt szövegek alkották a hazafiságot és a nemzeti öntudatot. Munkanélküliség, kivándorlás, eladósodás, a termelő munka eljéteése, a gazdasági és kulturális erők idegen kezekbe csúszása jellemzik a magyar erő és hatalom éráját. Éppen az volt benne a legrosszabb, ami magyar volt. Végzetes, hogy minden hatalom és irányítás egyetlen osztály kezébe összpontosult s hogy ez az osztály nem a szellemi és erkölcsi erők letéteményese volt. A liberalizmus és demokrácia puszta jelszavak maradtak, amennyiben pedig tényleg megvalósultak csak éppen a magyar faj nem vehette hasznukat: kizárólag az idegennek gyümölcsöztek.

Mi tehát egy vezetőosztály vétkeiért szenvedünk, a felelőséget kizárólag ők hordozzák mindenért, ami történt. A tények arra mutatnak, hogy nem kell törődnünk a múlttal s úgy kell a jelenhez alkalmazkodnunk, hogy egyéni megélhetésünket biztosíthassuk.

Ezek a gondolatok: a múlt rossz, a felelősség a múltakért az akkori vezetőosztályt terheli, a múlttal nem kell többé törődni, a jelenhez egyénileg kell alkalmazkodni, csak abban különböznek az első csoportba tartozóktól, hogy a csodavárás helyett egyénileg elismerik a tényekkel való számolás és a tényekhez való alkalmazkodás szükségességét. De mégis, teljesen magukon hordozzák az előítélet bélyegét. Lehetnek s vannak igazságok ebben a sötét kritikában is a múlttal szemben, de ezeknek dacára mégis csak elzárkózást jelent a tények igazi arca elől, mert nem hallja ki belőlük ez sem az életparancsot, amely mint nemzethez szól hozzánk és nem egyéni megalkuvást, hanem a nemzeti öntudat új, életrevaló, egészséges kiragyogását követeli, mint a

tények küldetésének igazi megismerését és az ennek való helyes engedelmeskedést.

A tényeknek ezt a parancsát akarom tolmácsolni a következőkben.

II.

IMPERIUM LÉLEKBEN ÉS IGAZSÁGBAN

Most már itt van előttünk a kötelesség, hogy nemzeti öntudatunkat revízió alá vegyük, az előítéletektől megtisztítsuk, a makacs és lezárt fogalmakat föloldjuk, s tisztázzuk az élet parancsszavát, mely a sorsdöntő tényekből azért is úgy szól hozzánk, hogy nemzeti életünknek új lehetőségét formáljuk ki a magunk és gyermekeink számára.

Az első, amit nagyon mélyen és komolyan, nyitott elmével, kitárt szívvel kell meggyőződésünké tennünk, az az igazság, hogy mivel a tények nem önmagukért vannak és csak addig vannak, — de addig mindig vannak! — amíg- küldetésüket elvégzik: nemzeti öntudatunk revíziójában egy pillanatig sem szabad befolyásolnia, gátolnia bennünket a tények ideiglenes vagy állandó voltának. A legrosszabb előítélet a tényekkel szemben az, hogy ideigleneseknek, vagy örökre változhatatlannak tartjuk őket s meggyőződéseinket ehhez az idolához szabjuk. A tény — tény, akkor is, ha ideiglenes, akkor is, ha maradandó. A tény, mely az élet új hullámát hozta, mindenesetre azt a parancsot is hozta: neked újjá, mássá kell lenned. Feltétlenül, okvetlenül meg kell újulnod, mert örökre meg vagy haladva. Ez a parancs független most már minden külső körülménytől. Hiába áltatnád magad azzal, hogy a tény ideiglenes, hogy nemsokára minden úgy lesz, ahogy volt; többé soha se lesz e világon semmi *úgy*, ahogy volt; de ha szinte úgy lenne is: neked akkor is újjá, mássá kell lenned. Lehetséges, hogy a tények egykor, vagy nemsokára újra fölvesznek egy olyan csoportosulást, mely külsőleg hajszálnyira hasonlít egy régihez: ez külső dolog, melyben az élet most már úgyis mást akar, mint ami régen volt. És lehetséges, hogy soha többé nem áll elő a körülményeknek egy már letűnt csoportja, de ez nem engedi meg neked a makacs, negatív elzárkózást az élet parancsszava előtt: annál inkább meg kell újulnod, mert különben elvesztél. A tények parancsa tehát ez: nemzeti öntudatunknak mindenképpen, bármilyen sorsban is, meg kell változnia, újulnia, tisztulnia.

Nemzeti öntudatunk második, alkotó tényezője ez a meggyőződés kell hogy legyen: vannak hibák és bűnök, melyek a nagy világhatalmakkal kihullottak az Idő rostájából. És ezeknek ki is kellett hullaniuk. „Nem szabad megengednünk, hogy az, ami felett ítéletet mondott az Idő, halottan is életet szimuláljon és tovább kísértsen közöttünk. A régi bűnöknek holtan kell maradniuk”. (Magyar Fa Sorsa. 34. 1.) Nem volt minden jó, ami volt, és nem volt minden jól, ahogy volt. A tények megkövetelik, hogy a romantikus, szentimentális, kritikátlan és naiv nemzet- és történet szemléletet bátran és következetesen változtassuk át kritikai szemléletre. Egy nemzetet szétfűző világtörténelmi katasztrófának mindenestre voltak a kicsi nemzeteken kívülfekvő, tőle független, nagy világokai ij — mégis az a helyes és mégis az a parancs, hogy a katasztrófát úgy fogadjuk, mint belső okok, életellenes bűnök retentő következményét és büntetését. Mert esetleges, véletlen, külső szerencsétlenségnek tartva, csak a magunk igazának mellőnézésénél maradunk és változatlanul belekövülünk a régi bűnökbe. El kell fogadnunk a tényeknek azt a tanítását, hogy a pusztítás nagy külső alkalmak csak kinyilvánította és megpecsételte a sorsot, amely saját bűneinkben saját magunk által megíratott. Nehéz ezt így látni, nehéz lemondani a saját igazunkról, de az élet érdekében kell elfogadni ezt a szabályt: ami velem történik, annak sohase keressem és sohase fogadjam el külső okát addig, amíg csak egyetlen belső ok is van, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy az a valami megtörténjék. Inkább legyen igazságtalan és kegyetlen önmagamhoz, minthogy a magam igazolására külső okokat találjak. Mindenesetre közelebb vagyok az igazsághoz, ha magammal szemben kérlelhetetlen vagyok, amíg csak egyetlen dudva ját látom magamban a halálhozó bűn mérgének. Azt pedig tisztán kell látni, hogy a magyar múltban, a magyar lélekben is volt és van halálhozó bűn. Pártossága, gögje, szenvedélyessége, szalmalángja éppen elégszer ázott neki óriási sirvermeket történelmének tragikus fordulóin. Keleti tunyasága, álmos közönye, földhöztapadó önzése éppen eléggé hátralékték a saját földjén is, Európában is a népek nagy versenyében.

Történelmi tényezővé vált tragikus bűne pedig az, hogy nem tudott lelki, szellemi vezetés alá állani. A születési és vagyoni alapon való nemzetvezetés lassanként megrögzítette az elfogultság, a szellemi törpeség és önállótlan utánzás uralmát s ezzel képtelenné tette arra az egyetlen életmódra, amely ütközöpontra került kicsiny nemzetnek adatott: a szellemi rugékonyság, fogékonyság, befogadó-képesség, progresszivitás és egyetemességre törekvés útjára. A magyarságnak meg kellett hallania az Idő lesújtó ítéletét: „Szegény és

kicsi nemzet kisszerű vagy középszerű szellemiség mellett nem élhet meg”. (Magyar Fa Sorsa. 43. 1.).

Ha ezt az ítéletet — minden előítélet eltiprásával — meghallgattuk, öntudatunkba fogadtuk, következik nemzeti öntudatunknak az az új vonása, amelyet az idők parancsa ki akar váltani belőlünk s amely ha megszülethetik bennünk, valóban új magyar öntudat hajnalát fogja jelenteni. Vállalni kell a felelősséget a múltért! Vállalni, éppen azért, mert látjuk és tudjuk, hogy az a múlt hová jutott. Mint a magunk bűnét, kell vállalnunk, éppen azért, hogy levezelhessük, hogy megbánhassuk és hogy újra többé soha el ne követhessük. Könnyebb volna ugyan szembe állni azzal a múlttal, talán megtagadni vele a közösséget, kikiáltani, hogy bűnei nem a mi bűneink, hogy mi nem vagyunk felelősök érte, hogy elítéljük és kárhozzatjuk, mint ártatlan áldozatai. Ez volna a világon a legnagyobb gyávaság, a legszegyenletesebb árulás és a legalávalóbb hazugság. A felelősség vállalása, a bűnbánat és a vezeklés a legnagyobb tett, amellyel egy nemzet a maga élethez való jogát és életrealitását megbizonyíthatja. A bűnbánat nem szégyene egy nemzetnek, hanem dicsősége és hatalma, ha igazán szégyenli és bánja a bűneit. A felelősség súlya alatt álló, bűnbánó nemzet mérhetetlenül felette áll az igazának és dicsőségének, kiválóságának és érényeinek mámorában vakon hadonászó nemzeteknek.

De természetesen nem szavakban való felelősségvállalást, bűnbánatot és vezeklést gondolok. Elszánt harcot értek ezalatt természetünk életellenes vonásaival. Itt egy kicsi, szegény, elhagyatott magyar kisebbség vergődik. Egy másfélmilliósi kicsi vízcsepp az óceánban. Vihar van-e ebben az egy csepp vízben, vagy szent, komoly szélcsend, magábaszállt, letisztult, minden atomjában egységes béke? Tud-e legalább ez a kis töredék az lenni, ami az egész sohasem tudott? Ki tudná-e küszöbölni legalább a maga kicsi közösségéből az ellentéteknek azt a marcangoló vírvárját, amely a múltban szétépte és amely, ha nem vállalt, meg nem bánt és le nem vezetelt bűne marad, minden szenvedése hiábavaló volt és lesz. Ez a tények által hirdetett életparancs !

Nemzeti öntudatunk alkotó vonásai közt az eddigiek a kritikai oldalt képviselik. De természetesen, van ennek az öntudatnak egy másik arculata is, amely nélkül az előbbi elvesztené jelentőségét. A múlt kritikai szemléletére, a bűn tiszta és világos látására, a felelősség vállalására, a bűnbánatra és a vezeklésre csakis azért van fel-tétlenül szükségünk, hogy végre egész hatalmában, nagyságában, vigasztaló és éltető ragyogásában kiemelkedhessek előttünk az az érték, amit múltunk és jellemünk, Nemzetünk Génusza hordoz és

áraszt. Amennyire szükséges az, hogy az életellenes bűnöket tisztán, öntudatosan lássuk és kárhoztassuk, hogy aztán kiirihassuk magunkból, éppannyira szükséges, hogy minden előítéletől mentesen tisztán lássuk és forró szeretettel öleljük magunkhoz mindazt az élettámasztó és gazdagító drága és szent értéket, amit a magyar múlt és magyar lélek termelt, képvisel és sajátjaként az emberiség nagy értéktárában, mint a maga páratlan, nélkülözhetetlen és pótolhatatlan birtokát, fölmutat. Ha veszedelmes előítéletnek kellett bélyegeznünk a múlt és a nemzeti lélek hibáinak tagadását, a csupa jót és nagyszerűt látó romantikát, ugyanolyan erővel kell lerombolnunk minden olyan előítéletet, mely tagadni merészelné és semmivé tenni akarná ezer esztendőös történelmünk és az örök magyar lélek nemes, igaz, szép, jó és nagyszerű értékeit. Meggyőződésem az, hogy bármekkora kárt is okozott és okozhat ma is a naiv és kritikátlan „hazafiság”, „magyarkodás”, amely Ádámtól kezdve minden jót magyarnak tart és semmi jót sem ismer el, ami nem magyar; még sokkal mérgezőbb és pusztítóbb következményekkel járna és jár az a csakúgy kritikátlan eljárás, amelyik teljesen negligálja és megveti azt, ami sajátosan és csak magyar, s szomorú göggel gyökértelen!ti meg életünket, hogy a szelek és habok játékszerévé legyen és megsemmisüljön.

Történelmünk a magyar elme, szív, jellem és erő folyton fel-lángoló és folyton visszahulló törekvése a saját lényegének és értékének kibontakoztatására; tele van bátor, szép nagyszabású kezdetekkel, melyek mindenike egy-egy magyar meglátást, célt, utat, életformát, igazságot akart megtestesíteni, a valóságos élet eleven hajtóerejévé tenni és sohasem sikerült! Miért?... mert a magyarok nem engedték meg. Mert a magyaroknak nem kellett. A magyaroknak mindig csak az imponált, az kellett, az volt jó>, amit idegen elme és szív hullatott közjük. És ebben nincs különbség köztünk. Hány magyar tudós elme gondolatai maradtak a sötétben, hogy később valami idegen alkotó harsonákkal üdvözölt gondolatként jelenjenek meg a magyar elme előtt!

Kinek kellett a magyar ipar értékes és jó termékei, a legvadabb tulipánosdi idejében is?

Ki hitt egy magyar mozgalomban addig, amíg idegenek nem állottak az élére!?

Melyik magyar nemzedék fogadta el a maga magyar próféta-Danák és vezérének, egy Bethlen Gábornak, egy Széchenyi István-nak útmutatását?

Csak a sirjaitak építették és ékesítették fel a prófétáknak, amint meg vagon írva.

De éppen itt kezdődik a mi új magyar öntudatunk kialakításának pozitív munkája. Nem arról van szó, hogy elismerjük és megdicsérezzük a magyar múlt nagy teljesítményeit, hogy lelkünkben ékes síremléket emeljünk nekik. Hanem arról, hogy újra keressük meg, szedjük össze, újra értékeljük, öntudatosítsuk a múlt igazi magyar értékeit és építsük bele azokat életünkbe, munkánkba, jövőnkbe.

Nagy személyiségek, mozgalmak, intézmények és alkotások, életpályák és sorsok egész sora tárja fel előttünk a magyar gondolkodás, a magyar teremtető, a magyar jellem egészen sajátos értékeit. Kutatni és ön tudatosítani kell: mi volt igazán magyar a magyar múltban? És látni fogjuk, hogy ennek a nemzetnek a lelkében, a maga sajátos lelkülete szerint, meg volt és meg van az az erő és képesség, hogy gondolataiba ő is felölelje a világ egészét és az emberiséget, hogy teremtő erejével ő is megalkossa a fizikai és szellemi élet kibontakozásának formáit és csatornáit, hogy életében ő is megvalósítsa a nemes embermivoltot. Lelkületének két alapvető értékvonása: az igazságosság és a jóakarát olyan életlehetőséget biztosítottak neki, amely messze jövődbe nyit kaput előtte, ha öntudatosan akarja saját magát adni és kifejteni.

A magyar múlt előítéletmentes mérlege — Istennek hála — nem halálos ítéletet hirdet e nemzet fölött, hanem a mindig újra magáravett vezeklés, a súlyos lecke megtanulása árán: a megújulás, az élet magasabb és mélyebb értelmű lehetőségét, misszióját. A nemzeti jellem, mint a történelem főtényezője, bűneiben és vezekléseiben, bukásaiban és megújódásaiban tipikus nemzeti katasztrófák és tipikus nemzeti hősök példáiba testesülve mutatja meg nekünk ennek a mérlegnek két karját és eredményét.

Augsburg, Muhi, Mohács, Majd tény, megsemmítésnek látszó katasztrófák színhelyei az egyik oldalon; Szent István, IV. Béla, Bethlen Gábor, Széchenyi István, a nemzet megújuló életét jelentő nemzeti hősök a másik oldalon: példázatos tanítása ez a múltnak, mely minden tiszta szem előtt semmivé teszi a csodaváró és megalkuvó előítéletet egyaránt, hogy kiragyogtassa az élet igazságát: retentő realitás a bűn, mely le nem tagadható, el nem hazudható és el nem kendőzhető, melynek következményeit vállalni és szenvedni kell; de a bűn felett is diadalmas realitás a szellem értéke, mely a vezeklés tűzén át, soha meg nem alkudva, manifesztálja a maga hatalmát és győzhetetlen életerejét.

Ha ennek a történelmi mérlegnek tanítását megfigyeljük, előttünk áll a magyar bűn: az olcsó dicsőség hajszolása; az idők és helyzetek tanításai elől való elzárkózás; az elrontott életre keserű

mámorban pontot tenni akaró szilaj halálkeresés; a letargiába sülyedő „minden-mindegy” álmos elereszkedése.

Ezek a tragikus bűnök talán egyetlen nemzet életében sem öltöztek olyan tragikus képekbe, mint a magyar nemzet életében, ahol egyenként egy-egy nagy nemzeti katasztrófa megrendítő és szinte végső megsemmisülést ábrázoló arculatát vették magukra.

A polgári élet rendjébe szerveződött s a keresztény társadalom civilizatorikus és kulturális értékeit kitermelni kezdő Európa ellen nyilait lövöldöző, vak hajrában rohamozó magyar „huj-huj” véres hörgésbe fullad az augsburgi mezőn, hogy kérlelhetetlenül hirdesse a halál ítéletét a kalandok olcsó dicsősége felett. Hogy a saját szertelen és féktelen erejének mámorába szédült nagy kölyöknek arcába vágja az igazság vasöklét: nem nemzet, nem élet, nem jövő, nem érték az, ami vagy.

A muhi mezőn felállított szekérvárban a bezárkózott nemzet a tatárnyilak és a fölgyújtott tábor füstjének felhőiből az ítélet rettentő szózatát kényszerül meghallani: a lovad rosszabb, a nyilad rövidebb lett, amióta elszakadtál kelettől; a várad és a stratégiád azonban még messze áll a nyugati kőfalak és páncélok s a nyugati ember szervezett védekezésének művészetétől. Felemás nemzet vagy, se keleti, se nyugati, az egyik már nem, a másik még nem; elzárkóztál mind a kettőnek legjavától, meg kell fulladnod a gyűrűben, melyet magad vontál magad köré.

Mit jelent Mohács? Ítéletet a fölött a nemzet fölött, amelyik azt hiszi, hogy pártviszályokban szédült, eltékozolt, saját sűrű véréből önkeze által kiontott áldozattal legyengített életét, ezt a nyomorult tengődést megszépítheti, kiengesztelheti, megdicsőítheti egy mámoros nekiszaladással a halálnak. De a költő szerint „magyar mulatságnak” nevezett öngyilkossági kísérlet nem oldhatja fel a történelem verdiktjét: kétségbeesett halálugrásokkal, halálbravúrokkal nem lehet kicsikarni a végzettől a jövendőt. A történelem tékozló-fíúja vagy és utad a szolgaság vályúja felé vezet.

És Majtény? Az utolsó zászlók letörése? A kifáradt, ellobbant, földreterült nemzeti életerő ítélete, az öncélú nemzeti élet csődje. Többé nem élhetsz önálló életet, mert lemondta önmagadról: így szól az utolsó ítélet.

De egyik ítélet sem lett utolsó ítélet. Mert a katasztrófák által példázatosan hirdetett nemzeti bűnökkel szemben a magyar Génusz minden esetben vállalta a felelősség, a bűnbánat, a vezeklés kötelességét, melyből az új élet ereje fakadt s melyben a bűnnel szemben mindig az ellentett magyar érték ragyogott fel. És itt is azt találjuk, hogy talán egyetlen nemzet életében sem öltöz-

tek az értékek olyan kifejező képekbe, mint a magyar nemzetében, ahol a katasztrófák után egyenként egy-egy nagy nemzeti hős személyiségében testesültek az új élet arculatává. Ezért nevezhetők azok a bűnök igazi magyar bűnöknek és ezek az értékek igazi magyar értékeknek, mert a magyar nemzet életének sorsfordító tengelyeivé lettek egyszer alá, egyszer felfelé.

Az augsburgi ítéletre: az olcsó dicsőség kalandora nem nemzet: Szent István művében felel a magyar Géniusz s az államot és kultúrát teremtő munka alkotóerejét szegzi a halál ellen. Megbizonyítja, hogy igenis nemzet az, étellel, értékkel, jövővel bíró nemzet, amelyik dolgozni tud. A szervező és építő munka a magyar lélek vonásává, képességévé, elemévé lesz.

A tatárjárás után temetővé vált magyar földön IV. Béla személyiségében egy második honfoglaló és alapító jelenik meg, a nemzeti Géniusz benne megfellebbezi az elmaradt és tudatlan náció végzetét s megbizonyítja, hogy a magyar tud tanulni Kelettől is, Nyugattól is, ki tud lépni a maradiság szekérvárából s rövid idő alatt Kelet felé is, Nyugat felé is meg tudja védeni saját magát. Így lesz magyar érték a tanulás, az elfogultságot legyőző elmekitágítás, az éber, figyelő, elsajátító, magáévá tevő öntudatosság.

A halálbravúr „magyar mulatságának”, a szép halál mámorának tékozló fia Mohácsnál óriási sírba temetkezett. De a szabad halál bére a szolgaság ígája lett. A magyar Géniusz erre a halálos ítéletre, mely szinte megmásíthatatlannak látszott, Bethlen Gábor nagyszerű jellemében és művében reagált, s ez a gyönyörű felelet a legértékesebb, mert a legnehezebb és legkritikább vonásokat tette a magyar jellem tulajdonává: az önmérsékletet, a türelmet, a bölcs önmegtagadást és a reális viszonyokat felhasználni tudó letörhetetlen gyakorlati életkedvet. Ezekkel a tulajdonságokkal tett bizonyosságot a magyarság arról, hogy az a nemzet, amely saját erőinek mértékét ismeri és ezeknek az erőknek mértéke szerint tud elhelyezkedni az ütköző erők mérlegének nyelvén: éltrevaló nemzet, öncélú nemzet.

És végre az utolsó zászlók földrehajlásában feliszonyodó ítélet, hogy éppen nem lehet öncélú többé az a nemzet, amelyik lemondott a saját sorsának irányításáról, Széchenyi István prófétaságában kapott nagyszerű fellebbezést. Ez a Bethlenével sok tekintetben rokon appelláta az élethez, azáltal nyer sajátosság magyar értéket, hogy a letargikus álomba süllyedt magyar nemzetet a modern idők óriásivá tágult világhorizontjába emelte fel s megnyitotta előtte az ész, a szellemiség nagy életének távlatát. Széchenyiben lobogott fel a magyar önerő öntudata, az az igazság, hogy az

öncélú, tehát szabad és nagy élet csak magából a nemzetből, a nemzet szellemi és jellembeli önértékéből fakadhat. Nemzet vagy érték vagy, élet és jövő vagy, mely „nem volt, hanem lesz”, mivel: „ne keressétek határaitokon kívül javatokat és híreket: magatokban hevernek a valódi arany- és ezüstbányák, munkátlan, nyitlatlan, sőt még a legjobb magyarok előtt is ismeretlenül.”

Íme tehát a múlt előítéletektől mentes, valódi mérlege: kalandor dicsőséghajhászat, maradi elzárkózás, könnyelmű élet-tékozlás, önmagunkról való tunya lemondás: a bűn halált hirdető mérlegkarja; az alkotó munkaerő, a tanulás tártelmjű készsége, a bölcs mértéktartás és az önerő nemes tudata: az érték élethetir-hirdető mérlegkarja. Mi ennek a nagy számadásnak eredménye? Halál, ha egyoldalú előítéletekbe veszve, magunkra nézve, újra, most is nem tesszük valósággá ennek a múltnak nagy tanítását: vezeklés által a megújuláshoz! — és élet, ha elszántan megcselekedjékük ezt!

Mert tudnunk kell, hogy az előbbieken mintegy példázattá, iskolai példává preparált történelmi szemlélet (melyet először „A múlt értéke” című előadásomban körvonaloztam. A mi utunk c. kötetben jelent meg 1929-ben) nem csupán a névvel jelölt esetekre és személyiségekre korlátozódik, nem csupán azokban és azok által megnyilvánult esetlegességeket jelent, távolról sem azt akarja mondani, hogy a magyar bűn és a magyar érték csak ezekben a fizikai fegyverek által végbevitt véres katasztrófákban és csak e néhány országos építőszemélyiségben nyilvánult meg, hanem az örök törvényét és modelljét akarja szolgáltatni a magyar élet mindenkori és mindenirányú mérlegének.

Nemcsak politikában, de kultúrában, társadalmi életben, családban és egyénben, nemcsak fizikai, de lelki, szellemi, erkölcsi értelemben is ezek a magyar bűnök és ezek a magyar értékek vívják élet-halálharcukat bennünk is, ebben a magyar nemzedékben is.

A mi életünknek is nagy kísértései, átkai s ha nem szabadulunk tőlük, nagy katasztrófái az olcsó sikerre és érvényesülésre törő, a kalandormódra kincset kereső életfelfogás, a tények nagy tanítása elől kitérő és elzárkózó tudatlanság, a keservét mámorba fullasztó élettékozlás, az önmagáról lemondó tunya megalkuvás. És a mi életünket is egyedül csak az alkotó munka, a tanulás, az önmegtágadó bölcs fegyelmélettség ég az önerő, a magunkba visszahajló és elmélyedő öntudat újíthatja, mentheti meg.

És ezzel elérkeztünk nemzeti öntudatunk revíziójának ahhoz a feladatához, melyet kisebbségi sorsunk ír elő.

A kisebbségi magyar öntudatot ezelőtt néhány évvel egy előadásomban („Közönség és irodalom” 1927. Megjelent „A mi utunk” c. kötetemben 1929) a következőleg körvonaloztam: Ennek az öntudatnak „van egy olyan mély alapja, amelyet köztudattá és közmeggyőződésé kell tenni, az erdélyi magyarságban. Ez a kisebbségek világhivatása a jelenlegi súlyos időkben. Az európa-szertc elszórt sokmilliónyi kisebbség, elszakítva nemzetének szuverenitása alól, mindenütt kettős feladat elé állított. Egyrészt a saját fenntarthatása és élete érdekében mindenütt be kell látnia, hogy a politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntartásának egyetlen útja a saját nemzeti tradícióm nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élete, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszűkülő, tehát halálraítélt, hanem az anyaországénál, melytől elszakított, mindenütt egyetemesebb, a humánium örök magaslatait jobban megközelíthető és mélyebben emberi kell hogy legyen. Minden önálló ország kultúrája szükségképpen alkalmazkodik a politikai érdekhez, ellenben a kisebbségeket ityen érdek nem kötvén, nemzeti jellemét mindig egyetemesen emberi ideálok szolgálatába állíthatja s kultúrájában keresheti és megközelítheti a nemzeteket összekötő nagy közös értékek csúcsait. A kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképpen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánium, egy egyetemesebb emberi szellemiség s az igazi embertestvériség nagy-szerű és gyógyító jövőjének előkészítésére. Semmi szenvedés nem volt és nem lesz ok nélküli, sőt egyenesen gondviselészerű lesz a világ életében, ha a kisebbségek ezt az isteni hivatásukat meg-értik, vállalják és odaadóan munkálni fogják.”

Ezek alapján hirdetem már akkor is, hogy az erdélyi magyarságnak a magyar örökségben gyökerező és azon felépülő, de önálló szellemi életet kell kifejlesztenie, amely öntudatosan keresi és munkálja az egyetemesen emberi értékeket.

Hogy ez mekkora erőfeszítést és micsoda feladatot jelent, azt láthatjuk a magunk életének összehasonlításából a magyarországi magyar és a romániai román kultúrélettel.

A helyzetre és a lehetőségekre nézve döntő különbség az, hogy ezek a kultúrák a saját országuk és államuk keretei közt a nemzeti impérium által támogatva és védelmezve, az anyagi, jogi és intézményes erők olyan fegyvertárával rendelkezhetnek, melyből nekünk úgyszólván semmink sincs. Ma még természetesnek látszik, hogy egy ország a kisebbségi kultúrát legfennebb eltűri és élni

hagyja, de nem találja érdekének, hogy különösebb védelemben, támogatásban részesítse, főleg sajátosan nemzeti vonatkozásaiban.

Az a tény, amely a mi kisebbségi magyar öntudatunkat meghatározza annak a realitásnak minden oldaláról való komoly végiggondolása és számbavétele, hogy mi semmiféle földi impériummal nem rendelkezünk. Ez azt jelenti, hogy sajátos életünk-ből csak annyit valósíthatunk meg, amennyit minden külső segítség nélkül a magunk erejéből meg tudunk valósítani.

A magunk erejét pedig a szervezettség mértéke és határai állapítják meg. Miért tagadnék, mikor ez a tagadás a legbotorabb előítélet lenne, hogy ha szervezettségről van szó, akkor a mi helyzetünk képe ebben a pillanatban még szinte reménytelen. Ezt a képet szemlélve, Ravasz László, illetén kérdésben kiált fel: „Mit lehet kezdeni a magyarsággal? Lehet-e cementet csinálni ebből a csillogó, de szétmálló homokból, apró, csodálatos kristályok laza tömkelegéből ?” („Nagy Károly”. A halál árnyékában c. kötetben. Budapest, 1927.)

Miután kell, tehát lehet is. Csak a kötőanyagot kell megtalálni hozzá. Erről később kívánok szólni.

Most azt kell mindenekelőtt megállapítanunk, hogy az impériummal nem rendelkező kisebbség, saját magára utalattva és azzal a gigászi feladattal, hogy nemzeti jellemét egyetemes értékek szolgálatába állítva, a legmagyarabb magyar és a legemberibb ember legyen, csak lelki alapon, módon és értelemben valósíthatja meg azt, amire rendeltetett. Mert a mi számunkra is lehetséges egy, egyetlen impérium. Ez a léleknek, a jellemnek az impériuma, amely egyedül a maga értékével kényszeríti ki az elismertetést, a lét jogát és a tiszteletet. Ez az impérium lehetséges. Lehetséges akkor, ha egyrészt nem tartjuk olyan kicsinek, semmitmondónak, ködszerűnek, hogy fenséges realitása és nagyszerűsége megfoghatatlanná váljék és — másrészt — ha megértvén, nem rettenünk el mérhetetlen arányaitól annyira, hogy ne merjünk hozzá közelíteni és magunkat neki átengedni. Mert az, ami lelki, — az anyagi valóság formáihoz és vaskos realitásához tapadt embernek mindig valótlan és üres. Viszont annak, aki valahogy megpillanthatja, de készületlenül éri, rendesen olyan félelmetesen idegen és nyomasztó, hogy eldőbben tőle. Ezzel az értelmetlen kicsinyléssel, vagy ezzel az eldőbbent borzadással szokta az ember hallgatni Krisztus szavát a lélek impériumáról. „Mit használnál, ha valaki az egész világot megnyeri is, de lelkében kárt vall?”

Hogyan kell tehát ránevelnünk magunkat a lélek impériumával való élésre? Meg kell fosztanunk gondolkozásunkban azt, amit

a „magyar” szó jelent, a földrajzi, állami, jogi, politikai meghatározóktól és magunk elé kell állítanunk azt, ami örök magyar: a lelki nemzetet. Ez a lelki nemzet konkretizálódik számunkra a magyar múlt nagy személyiségeinek gondolkozásában, alkotásaiban, jellemében és a magyar szellem műveiben a tudomány, irodalom, művészet, erkölcsi eszmények, életbölcseesség és szokás területén. Az így konkretizált nemzet lelki valóság, de valóság; élő, ható, formáló, nevelő hatalom. Együttesen egy sajátos lelkület, jellem és élet valósága, mely örökre egybefűzi azokat, akik ennek a Géniusznak szülöttei és neveltjei. Ez a lelki egység: közös gondolkozást, életfelfogást és életgyakorlatot teremt, melyet az anyanyelv egysége megörökít, kifejez, hirdet, véd és megerősít.

Ez a lelki magyarság, melynek alapigazsága az, hogy lélek szerint örökre egyek vagyunk mindennel, ami magyar érték, a magyar igazság és a magyar szeretet életévé válik kultúrában és társadalmi megszervezettségben és így valóságos, alkotó tényezővé is lesz mindenütt, ahol az igaz és szerető magyar lelkek élnek. Mit jelent tehát ezek után reánk nézve magyarnak lenni! Az anyanyelv által kifejezett, egységbefűzött közösségben a munka, a tanulás, a fegyelem és az önzetlen szeretet értékeit kifejleszteni és gyümölcsöztetni. Az ilyen közösség öntudata megőrzi a reábízott nemzeti örökséget és azt átadja gyermekeinek is úgy, hogy sohase legyenek kénytelenek kölcsönélelet élni, és mégis úgy, hogy ez az élet sohase zárkózzék el az emberiség egyetemes, nagy érdekei és szolidaritása elől.

Kisebbségi magyar nemzeti öntudatunk revíziója így főképpen két nagy lelki átalakulást kíván meg tőlünk: az egyik az, hogy a földi impériumhoz kötött magyarságot lelki magyarsággá tegyük magunkban; a másik azonban az, hogy az így fölszabadított örök magyarságot ne tartsuk gyöngébbnek a külső impériumhoz is kötött és attól is támogatott magyarságnál és egyetlen atomját se alkudjunk el azért, mert így nehezebb magyarnak lenni, mert így önerőnkől kell magyarnak lenni. Természetes, hogy ebből az öntudatból egyenesen következik egy olyan önfenntartás és önállítás, mely a magyar közösséghez tartozó minden egyénnek, feltevé, hogy léleklben ehhez a közösséghez tartozik, biztosítja az anyagi és szellemi, a kulturális és erkölcsi egzisztenciáját és ezáltal igazolja önmagát.

Ez a kérdés azonban a szervezés és nevelés nagy problémáiba ágazik át, melyekről most már külön-külön kell elmélkednünk.

AZ EGYSÉG ÉRCALAPJA

Mindnyájan mélyen érezzük és tudjuk, hogy az erdélyi magyar kisebbség élete a társadalmi megszervezkedésen fordul életre vagy halálra. Ez a döntő kérdés, voltaképpen az egyetlen nagy kérdés, melynek megoldása reánk vár, mivel a társadalmi megszervezkedés magábfoglalja és önmagából természetesen sugározza ki az összes létkérdések: a gazdasági és kulturális problémák megoldását is.

Mindenki tudja, hogy a szervezettség egységet jelent. De kevesen és nehezen akarják belátni, hogy az egység nem jelszó, még kevésbé bálvány, mely körül ünnepi táncokat kell lejteni. Az egység szervezett életet, organikus munkaközösséget jelent egyetlen célnak: a nemzeti érték önfenntartásának szolgálatában. Nagyon nehéz ezzel a kérdéssel úgy foglalkozni, hogy többet és mást hozzunk ki belőle, mint amit tizenkét esztendeje folytonosan hallunk. Azért nehéz, mert a köztudat elhatározta, hogy az *egység* olyan magátólértetődő és természetes követelmény, amiről felesleges szót szaporítani.

De a baj az, hogy ez a természetes és magátólértetődő valami ténylegesen nem létezik. Mint jelszó és bálvány, a hírlapi cikkek, beszédek és viták ezreiben szerepel ugyan, de a valóságban még a világos körülírást, az elvi tisztázást, az öntudatos programlévésnek pedig még a csírábaszökkenését is fájdalmasan nélkülözi. Mindenki tudja, hogy ez az a feladat, amit sürgősen és alaposan el kell végezni, de csodálatos módon éppen ez az, amiben elhatározó tettek nem történnek.

Miért? — Véleményem szerint ennek többféle oka is van. Az egyik az, hogy a magyar nemzet természeténél fogva nem összeálló matéria. Azonban ez a körülmény legyőzhetetlen nehézséget nem állíthat az egység útjába, mert a létparancs, az élet-szükséglet kemény prése maga segít összesajtolni a széthúzásában és szétesésében halállal fenyegetett tömegeket. A történelmi idő nem ellenségünk, hanem hatalmas segítők ennek a természetbeli fogyatékoságnak legyőzésében. A másik ok a történelmi iskolázatlanság, melynek pótlására tizenkét esztendő tapasztalatai, akármilyen sűrítve adták is évtizedek tanulságait, mégis kevésnek bizonyultak. De a legfőbb ok az öntudatlanság. Nem azt jelenti ez, hogy a kérdés értelmileg nincs még kellően megvilágosodva, ha-

nem azt, hogy a magyarság lelkileg nem érett még meg egy tetekre képes és telített öntudatosságra a saját önfenntartásának kérdésében.

Ha pedig ez az öntudatosság hiányzik, annak csakis lelkünkbeigyökerezett előítéletek lehetnek az okozói. Olyon makacsul lezárt fogalmak és ítéletek, melyek merev meggyőződésekké kövülve, nem fedik többé a változott valóságot és nem képesek megérteni a tények parancsszavát. Annak a lelki revíziónak, mely ezen a téren feltétlenül szükséges, kétségbeesetten védett régi beidézések, lustaságok, önzések és érdekek állanak útjában.

Ismételten hangsúlyozom, hogy a lelki revíziónak mindig az alapmeggyőződésekkig kell visszahatolnia. A legmegszokottabb, a legközönségesebb és legkevésbé vitatott fogalmainkat kell újrazvizgálnunk és értékelnünk, hogy az élet ütemével megint egy takusba kerüljünk.

Ez az igazság a társadalmi élet kérdéseiben különös jelentőséget nyer.

A társadalmi előítéleteknek olyan különös természetük van, ami miatt ezeket a legveszedelmesebb előítéleteknek kell tartanunk. Itt a baj nem az ítéletek megfogalmazásaiban, nem a szavakban van, hanem a lélek érzéseiben, amelyek sohasem, vagy már régen nem hangzottak egybe a szavakkal. Röviden: itt hazugságokkal állunk szemben.

Vannak a társadalmi életnek olyan alapvető fogalmai, melyeket értelmi jelentésük szerint már régóta nem vont kétségbe senki sem, sőt mindenki vallotta, hirdette őket, — szóval. De a lelke, szíve szerint akkor sem értett egyet velük. Igaz, hogy szégyenelte az ellenkezőjét kifejezni és szóban nem is fejezte ki, de igazi meggyőződése szerint sohase fogadta el a nyilvánosan vallott elvet és életgyakorlatában folytonosan meghazudtolta őket.

Ezeket a társadalmi előítéleteket joggal nevezhetem ezért titkos és titkolt előítéleteknek, melyek úgyszólván a világ közvéleményével ellenkezve, sohasem mertek színt vallani, de annál erősebben kiütköztek az életgyakorlat minden komoly és döntő fordulóján.

Ezt a szomorú tényt annál inkább hangsúlyoznunk kell, mert a társadalmi előítéletek ellen harcoló ember mindig az a vád éri, hogy nyitott kaput döngtet, hogy ami ellen küzd, azt mindenki elítéli és mindenki vele küzd ellenük, hogy amiket hirdet, azt felesleges, esetleg nevetséges is kürtölni, mert mindenki előtt tudott nyilvánvaló és elismert igazságok.

A társadalmi életben valóban nem a fogalmak és ítéletek szóbeli, kifejezésbeli, egyszóval értelmi revíziója a fontos, hanem a lelkület, a szív revíziója. Lehetséges, hogy a megújult lélek sem tudna magának társadalmi igazságai számára jobb kifejezéseket alkotni a már közismerteknél, de nem is ez a fontos, hanem az, hogy valósággal önmagát fejezné ki bennük, hazugság nélkül: életet, igazságot öntene azokba a fogalmakba, amelyek azért látشانak annyira elcsépelteknek, mert mindig is üresek voltak, sohasem pergett ki kalászaikból a tettek érett búzája. Frázisok voltak, melyekben nem lüktetett élő emberi szív s nem lehet belőlük élő lélek.

Lehet, hogy minden ember jól tudja, mi az igazság, de a kérdés az, hogy valósággal, élete igazságaképpen fogadja-e el és gyakorolja-e¹?

Meg vagyok győződve arról, hogy a mi társadalmi életünk megszervezése, tehát egysége éppen attól függ, hogy a jól ismert, folytonosan hallott, régóta hirdetett és külsőleg teljesen el is ismert társadalmi igazságokat vérünk-ké, lelkünk-ké tesszük-e s képek vagyunk-e életformáló tettekké váltani át?

Az életünket döntőleg meghatározó tények parancsszava világos: meg kell semmisítenünk titkos előítéleteinket s tetteinkkel kell utólránunk a régóta vallott elveket, hogy frázisok és álarcok helyett az élet igazságává legyenek.

Hogy a dolog közepébe vágjak, felteszem azt a kérdést, amely a társadalmi előítéletek titkos mélyére világít: lelkünk szerint, valósággal, minden hazugság nélkül kit tartunk embernek?

Ilyen kérdést a nyilvánosan ismert és vallott fogalmak szerint csaknem nevetséges és valószínűleg illetlen dolog feltenni. De a titkos meggyőződések mélységei minden ilyen kérdés feltételénél azért háborganak, vagy legalább is rezzennek fel, mert éles ellentétben vannak a nyilvános fogalmakkal.

Az igazság az, hogy a titkos előítéletek világában nagyon kevesen jönek emberszámba.

A szervezett, életképes és ennél fogva meg nem semmisíthető társadalmi egység követelménye ebbe a legszomorúbb emberi előítéletbe ütközik.

Az emberek, lelkük mélyén attól félnek, hogy az egység minden feltétel nélküli egyenlőséget jelent. A világ közvéleménye s az ezt tükröző törvényes jogrend már régen el is törölte az emberek közt levő s külső körülményekből folyó különbségtételt. Ez nyilvánul meg a törvény előtti egyenlőségben és abban, hogy a jogok és kötelezettségek az élet alapkategóriáiban mindenkire

nézve azonosak, tekintet nélkül származásra, rangra, címre, diplomára. Elvben, szóban természetesen mindenki helyesli is ezt.

A valóság azonban az, hogy az emberek folytonos kibúvókat, menekülési lehetőségeket keresnek maguknak a nivellírozó embermivolt törvénye alól. Az emberi természet nem bírja elviselni az egyenlőséget. S ennél fogva nem tudja elképzelni és szíve szerint akarni az egységet sem.

A társadalmi egység nem azonos a minden feltétel nélküli egyenlőséggel. Minden feltétel nélküli egyenlőség sohasem volt, ma sines, sohasem is lesz, mert nem is lehet az emberek között.

Van valami, ami az embereket egymástól megkülönbözteti. Még Krisztus tanítványai is azon vitatkoztak egymás között az úton, hogy ki a nagyobb?

De az a valami, ami megkülönbözteti és mégis egységbe fűzheti az embereket, egészen más, mint azok az előítéletes meggyőződések, amelyek a mi társadalmi életünket szétszaggatják.

Társadalmi egységünk megalkotásának egyetlen, rettenetes akadálya az a nyilvános meggyőződésekben elhallgatott, sőt elítélt, a titkosságban azonban annál nagyobb erővel robozó emberi törekvés, amely minden módon külön létalapot akar keresni magának, ami őt mássá teszi és feljogosítja arra, hogy az „emberinek” a határát önmagánál lezárja s úgy tekintsen a lennebb nyüzsgő tömegre, mint valami más-masszájú jelenségre, akit nem kell és nem is lehet egészen, esetleg félig sem, néha pedig egyáltalában nem emberszámba venni.

Ez a törekvés, sajnos, megállandósult a mi társadalmunkban s az embermivolt folytonos elszigetelésére, szétválasztására, szektálására vezetett, amivel szükségképpen együtt jár a társadalom atomokra való széttördelése.

Ennek a törekvésnek a mélyén nincs más rúgó, mint — sajnos, ki kell mondanunk — az önzés, a *gőg* és a hiúság. A leganti-szociálisabb lelkület ez a világon.

A parancsoló tények kíméletlen világosságában ez az egész előítéletkomplexum úgy jelenik meg, mint halálos anakronizmus, mely kétségbeesetten komikus volna, ha nem lenne a legszívetszoritóbban tragikus.

Csak néhány vonást és adatot ebből az életgyilkos atmoszférából!

Mint valami monstruózus mithosz, gyökerezett szét és burjánzott el az a babona, hogy létezik egy emberspecies, amelyik más mint a többi. Jól értsük meg: a valóságban a helyzete, a hatalma, a birtoklása más, — de a babonában a vére, a konstitúció ja, a lé-

nyege más. Annyira más, hogy az emberi egyenlőségről hirdetett igazság ránézve mindig csak külsőleg kényszerített fogalom és igazi nevén nevezve csakis sérelem lehet.

Persze ebben a kategóriában a legkevesebben lehetnek. De van más kategória is. Az embert nem csak ezek a misztikus tulajdonságok, de ezek híjján a cím és rang is „mássá” teheti, mint a többi. Ha ezek sem lennének meg, vannak állások, amelyek különleges tekintélyt adnak. Sőt minden állás ad egy sajátos tekintélyt, amelyet külön címmel lehet kifejezni. A tanár úr tekintetes, a képviselő úr nagyságos, a főispán úr méltóságos, a miniszter úr kegyelmes.

A tanulás célja a képesítés. Mert, mondja az igazi magyar közmondás: „Akinek az Isten hivatalt ad, annak eszet is ad hozzá”. (Ha már a lényeg megvan, a járulék magától jön.)

Nem az a fontos, hogy az embertől tanácsot kérjenek, hanem hogy tanácsos legyen.

Nem a kamara a fő, hanem a kamarásság.

Legfőbb az, hogy az ember az úriemberek közé tartozzék. Igaz, hogy ennek a színeképnek végtelen távolságokat összekötő skálája van, de ha egyre halványodó színekben is, fontos, hogy még belekerüljünk. Mert ezenkívül vagyon a külső sötétség és a fogaknak csikorgatása. Röviden: a parasztek. Tekintélyt csak az állás ad, a foglalkozás nem úri dolog. Még a tanító úrnak, jegyző úrnak, tanár úrnak is „állása” van, — de már a kereskedő, az iparos, a munkás és a földműves csak „foglalkozik”. Ezért tiltakozott az úriember az ellen, hogy gyermeke valami efféle legyen.

Azért nem kell kétségbeesni a kereskedő és az iparos sorsa felett sem, ha az illető magyar, ők is kitalálták a maguk külön lételejét ebben a névben: városi ember.

Sohase felejttem el, hogy mikor falusi pap voltam, és egy ilyen „városi ember” tévedett be hozzám, micsoda irtózáttal és lenézéssel szemlélte a sárt, a sötétséget, a marhákat és a parasztokat. „Hát kérem, ezek nem emberek!” Ember meg nem élhet aszfalt, villany, vízvezeték, kávéház és színház nélkül!

Nagyon tévedne az, aki most azt hinné, hogy én valami holdkóros „szintelést” szeretnék végezni az emberek között. A külső különbségeket történelmi, gazdasági, kulturális okok teremtették meg az emberek között. Oknélküli és haszontalan dolog volna azt hinni, hogy ezeknek a különbségeknek pusztá eltörlése, azaz papiroson való megszüntetése valami nagy értékötöbletet hozna az életbe, vagy csodamódon jóvá tenne minden bajt. Távol

áll tőlem az is, hogy igazságtalanul általánosítsak. Múlt és jelen sok-sok példája demonstrálja, hogy mindezen különbségek között és azok dacára minden kategóriában voltak és vannak igazi emberek, akik megértették, hogy mi következik reájuk nézve abból a szituációból, ahova születtek vagy kerültek.

Én kizárólag a különbségek mögötti lelkülettel törődöm.

Ha a külső különbségek nem tudnak értékkülönbséget is jelezni, akkor az önzés, a gőg és hiúság életellenes előítéleteit termelik s ezzel a társadalmi egység és az egészséges nemzeti önfenntartás gátjaivá lettek.

Nem az a baj tehát, hogy ezek a különbségek léteznek. A baj ott van, ahol nem fedik és nem fejezik ki azt a szükségletet és értéket, amelyért létrejöttek. Ennélfogva egészen helytelen, néha egyenesen fölháborító előítéleteket rejtenek magukban arra nézve, hogy az egyik ember miért különb, mint a másik?

Ha valaki azt hiszi, hogy ő a vére összetételénél fogva, valami titokzatos felsőbb matériából valósága folytán, vagy a névéhez illesztett cím mágikus hatalmánál fogva, vagy egy rang és méltóság misztikus emanációja által, egy állás tekintélyének megfelfejthetetlen varázsa miatt, vagy külső kulturáltságának előnyeikért, vagy egyszerűen mivel városban lakik és egy csomó itt fel nem sorolható ostobaságért különb, emberebb, mint az ezek nélkül való, mondom, ha azt hiszi, hogy ezekért és éppen ezekért van joga ágaskodni, az kétségtelenül elárulta, hogy egyébként nem tekinthető értéknek, embernek. Ezek a bálványok az értéktelenség takarói, álarcai. Hazugságok, csalások, legjobb esetben önámítások, babonák. Mert ezek egyáltalában nem különböztetik meg egymástól az embereket. Ezek a különbségek nem léteznek, nem vehetők számba. Ezek jelezni voltak hivatva valami más valóságot, valami többletet és pedig kötelességben, lelki és szellemi értékben való többletet. Ha ez a többlet nincs meg, a jelző üres cifraság lett és aki ezt tartja lényegnek, az méltán bukik meg egy „elemzésből!” „Kicsoda az közületek, kérdi az Úr, aki minden aggodalmaskodásával képes megnövelni termetét egy arasszal?” Egy miliméterrel sem lesz emberebb az, aki így akar azzá lenni.

A mi kérdésünk itt nem az, hogy szükséges-e ezeknek a megkülönböztetéseknek fenntartása, vagy nem, — egyáltalában nem akarok efféle kérdésekkel foglalkozni, nem is tartozik reám, — amit itt kell megtárgyalnunk, az egészen más, sokkal mélyebb kérdés.

Nem szabad, hogy bármiféle megkülönböztetések most is, ebben a helyzetben is megakadályozzák a kisebbségi nemzet egység-

ges társadalmi szervezetének kialakulását. Ez az, ami egyedül fontos.

És ennek a célnak elérése nemcsak megérdemli, hanem mint létünk alapja, megköveteli a titkos társadalmi előítéleteknek, ezeknek a nemzetgyilkos babonáknak a kiirtását és az ember-mivolt-ról való meggyőződésünknek a szív gyökeréig hatoló revízióját.

Rámutatatok itt azokra a tényekre, amelyek mintegy külső kényszerrel sürgetik ezt a revíziót. A társadalmi babonáknak alapot adó körülmények — a mostani helyzetben — elvesztették valóságukat. Az előjogok és a vagyon többé nincsenek, vagy utolsó foszlányaikban tünedeznek el; a köztisztviségek nimbusza immár nem a mi fejünk körül ragyog; a kulturális fölény a rohanó idővel együtt hamarosan csak üres dicsekvéssé fakul; — mi hát az a realitás, amellyel egy teljesen magárahagyott és magáraitalt kisebbség rendelkezik s amelynek alapján önmagában az embereket elválasztó megkülönböztetéseket tehet?

Éppen ez a külső kényszer mutatja meg, hogy van ugyan ilyen realitás, de az egyedül a lelkiület, a jellem erkölcsi ércalapja. Az egységes társadalmi szervezet nem jelent egyformaságot, egy-nívóságot, hanem az értékek szervezett organizmusát, mely csakis az erkölcsi érték mérővesszője szerint alakulhat meg. Ha pedig ezt a mérővesszőt, ezt a Kánont igazi lényegében akarom felállítani, eljutok az evangéliumhoz.

Az evangélium mértéke szerint az emberek között, — önmagunkat önmagunkban tekintve — nincs különbség, de azért nincs, mivel az isteni mérték alatt valamennyi elégtelennek, rossznak, bűnösnek bizonyul. Isten előtt meztelenül áll minden ember és le kell tennie a magáraaggatott rendjeleket. A különbség csak azután kezdődik, ha ez a rend jelletevés bevégeződött. Ékkor nyílnak meg előttünk az emberrélel útja azáltal, hogy mind teljesebben felöltözzük azt a lelkiületet és életté tesszük azt a jellemet, mely Krisztusban kijelentetett nekünk. Az evangélium szerint tehát csak egy különbségtétel létezik az emberek között: hogy innen, vagy túl vannak-e a saját valójuk megismerésén, az ebből fakadó bűnbánaton és Krisztus királyságának engedelmes elismerésén? Ilyen mérték alatt állván, — most mellékes, hogy elfogadtuk-e vagy nem magunkra nézve ezt a mértéket, — egy egészen bizonyos: magyar és magyar között, továbbá ember és ember között a különbségtétel, a sorrend, a feladat megállapítása csakis a jellem döntő erkölcsi értéke alapján tehető meg. Ez nagyon természetesen meghagyja az embereket a maguk sokféle feladatkörében, de ennek a körnek az egészre nézve fontos mivolta szerint követeli

meg az erkölcsi felelősség és az önzetlen jóakarat megnyilvánulását mindenkitől. Ez az a nemesség, ez az a kiváltság, ez az a cím és rang, amellyel kisebbségi nemzetünk egyedül dekorálhatja fel a maga tagjait.

Csakis ezen az egész világfordulást jelentő nemzetpolitikai alapon szűnhetik meg társadalmi életünk megszervezésének alapvető akadályai: az óriási szakadék a „nép” és az „úr” között.

IV.

FORRÁSOK A KÖSZIKLÁBAN

A romániai magyar kisebbség óriási többsége földművelő nép. Nem lehet kétséges, hogy a magyarság fennmaradása Erdélyben a nép fennmaradását jelenti. Az sem vitatható ma már, hogy az intellektuális pályán maradtak vagy leendő kis serege, nemzeti jelentőséget, csak mint a népért élő, a nép közt élő, a népet szolgáló vezető-réteg nyerhet. A tulajdonképpeni értéket, mint nemzeti lelkületet és jellemet, a nép hordozza, az intelligencia pedig a felelősséget hordozza ezért az értékért. Egész lelki és szellemi életünknek, kultúránknak vissza kell hajolnia a néplélek mélységeibe és onnan kell öntudatra hoznia, kimívelnie és a világ előtt is megmutatnia mindazt, amiért joga van élnie a magyarságnak.

Természetes, — a mi múltunk és viszonyaink folytán szomorúan természetes, — hogy a nép azt az értéket, amelyben az élethez jogot adó sajátosság rejlik, csak mint csiszolatlan gyémántot hordozza és ez a csiszolatlanság kelti saját vezető osztályaiban azt a fatális tévhitet, hogy nem is gyémánt az, ami a kezünkben van, hanem értéktelen kavics. Szinte hihetetlennek hangzik, pedig saját füleimmel hallottam és nem egy embertől, azt a véleményt, hogy a nép képtelen azokra az érzésekre, melyek az „úri” ember lelkében hullámszanak, hogy a nép lelkéből egyszerűen hiányzanak azok a lelki, szellemi képességek, melyek a tanult ember sajátjai. Igaz, hogy a nép gondolatvilága szűkebb és egyoldalúbb, abban a vonatkozásban, amit a megtanulható konkrét ismeretek alkotnak, hogy az életcéljai foglalkozásának horizontjával együtt földiesebbek, kisebbek, közeli-ebek; hogy a kifejezései, melyekkel a lelkében hullámszó érzéseknek testet ad, durvábbak és szűkszávúbbak. De az is igaz, hogy ezek a különbségek egyáltalán nem lényegbeliek. Az embermivolt alapvető

vonásait ezek a külsőségek egyáltalában nem érintik. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a lélek és jellem örökkévaló alkotóvonása nem a tanulás és nem a helyzet-, vagyon-, vagy foglalkozásadta előnyök szülőttei. Többet mondok. A lélek és jellem kibontakozása, kivirágzása és gyümölcsözése szempontjából minden tanulás, ismeret és kultúra másodrendű tényező. A lélek gyémántjának csiszoltsága szempontjából, persze, igen jelentős tényezők ezek, de mellékesek, ha az értéket magát tekintjük. Ha pedig abba az örökkévaló távlatba állunk bele, melybe az evangélium állítja az embert, mosolyognunk kell a felett, hogy valaki azt hiszi: érettségi bizonyítványok, doktori diplomák vagy világgóborlás-adta ismerethalmazok jelentenek valamit az ember megítélésénél. Ami lényeges az emberben, ami nagyszerűt és örökkévalót az emberi lélek be tud fogadni és ki tud sugározni, — mindazt az evangélium, mint „örvendetes izenet”, halászoknak és parasztnak mondta el, jelentette ki s csodálatosképpen lehetségesnek tartotta, hogy ezek az isteni igazságok megértésre, elfogadásra, megvalósításra találtnak ezekben, az iskolázatlan és kulturátlan lelkekben. Viszont, mikor az evangélium a tudós rabbikhoz, az előkelő urakhoz és fejedelmekhez szólott, nem válogatott más kifejezéseket, nem öltözött tudományos elméletekbe és nem alkalmazkodott a doktor urak terminológiájához: ugyanazt mondta és ugyanúgy és éppen ellenkezőleg, nekik fejezte ki azt az aggodalmát, hogy amit az értelmetlenek és kicsinyek könnyen befogadhattak, a tudósok és bölcsek nehezen tudják megérteni. Mert az ember lényegét és feladatát, életének célját és értelmét jelentő igazságoknak nem a tanulatlanlás, hanem a tanultságból származó előítéletek szokták útját állani.

Ilyen előítéletekből származik az a lenézés, az a semmibevevés, — mely a népet nem veszi emberszámba, képtelenné tartja emberi méltóságra és reménytelenné mélyíti a szakadékokat ember és ember között.

Ennek a szakadéknak mivoltát azonban maga a nép is érzi és vallja és éppen ezzel tesz bizonyosságot arról, hogy nagyon is tisztában van az „uri” mentalitás igazságtalanságával. Egyik körutamban alkalmával, az egyházi szokásban természetes és hagyományos módon használt „testvéreim” megszólításra, mely különben megszokottságánál fogva sem feltűnő, a „paraszt”, az „értelmetlen” és „durva” atyafi így reflektált: „Főtiszteletű Uram, nagyon messziről lehetünk mi testvérek az urakkal”. Egy másik, öreg székely szép köszönő beszédben adott hálát az Istennek az Igéért, amelyet közöttük hirdettünk és mikor bizonyosságot tett

arról, hogy most szeretet szólott hozzájuk, így folytatta: „Nálunk, ahol legfennebb egy csergedező kis patak hirdeti a nagy utón járóknak, hogy itt a hegyek között is élnek emberek, ritkán járnak urak. De azért voltak egyszer-mászor, mikor szavazatért jöttek. „Testvéreim”, „kedves bátyám”, „édes öcsém” voltunk olyankor. Hát leszavaztunk. Elmentek ki a nagy útra és többet sohase láttuk őket. Sok szép ígéretből nem lett soha semmi. Miért? Mert nem Jézus küldöttei voltak”. Az „ostoba” paraszt nagyon is jól megérezte, hogy ő és társai nem önértékek voltak, hanem csak eszközök az urak szemében és kezében.

De aki ezt megérezte és kifejezte, szerény szavakban tengernyi keserőséggel, — az érzi és tudja, hogy ő ember, hogy ő szeretetet kér és szeretni akar. Ősi ösztönnel érzi, hogy ő a bányász, benne terem az arany és tudja, hogy az a bányász, aki nála járt, tolvaj volt.

Mert fordítsuk meg a dolgot. Az a tanultság, amiben az úri ember felette áll a parasztnak, kétségtelenül nagyon sok előnyt és előnyös eszközt ad a kezébe, hogy eligazodjék és érvényesüljön a közélet és a társadalmi viszonylatok ezer és ezer bonyodalma között, melyekben a paraszt gyermeki módon megbotlik és szinte észrevétlenül elvágódik.

Mi következik ebből? — Mi következik abból, hogy az atya tudja, mígféle veszedelmek fenyegetik a gyermeke testét és lelkét s látja, hogy milyen tájékozatlansággal tapogatózik közöttük a gyermek? — Talán az, hogy az atya büszke legyen rá: milyen okos ő és milyen számár a kölyök? Az, hogy nagy tudásának fölényénél fogva magát embernek és gyermekét állatnak tartsa! Az, hogy tapasztalatainál és jártasságainál fogva ámitsa és becsapja a fiút? Ha pedig valami egészen más: a bölcs szeretet önzetlen és boldog szolgálata az, ami ebből következik, — azt hiszem, tisztában lehetünk a felelősséggel és az ítélettel, ami a néppel szemben reánk nehezedik.

Mindazokból az előnyökből, melyek az úri ember birtokában vannak, a néppel szemben csak kötelességek származnak! És mindaz, amit az úri ember a népért tehet és tesz, semmiképpen sem több, mint tőle függetlenül adott értéknek hozzásegítése a minél teljesebb kibontakozáshoz.

Ez az önmagában hordozott, független érték meglehetősen ismeretlen. Sőt, a néppel szemben ellenkezőleg vádak hangzanak el. Hármat említek meg ezekből: a nép önző, a nép megalkuvó, a nép nem ismer más életet, mint az evés-ivást.

A nép önzése főleg a földjéhez való ragaszkodásban áll. A

mi az övé, az a néhány hold föld és az a pár marha, ahhoz erősen ragaszkodik, — abba beleöli az életét, annál messzibb célokat nem akar ismerni és szolgálni. Nem érti meg a nagy közönség érdekeit, nem áldoz közcélokra. Nem szereti az olyan adózást vagy adakozást, melynek célja kívül esik az ő közvetlen láthatárán, amelynek eredményét nem ő, nem az övéi, vagy legalább is nem a saját községe élvezik. Hasznót akar látni mindenből és persze a maga hasznát, a maga részesedését. Ilyen a nép. Hát az urak milyenek? ők persze nem ragaszkodnak ahhoz, ami az övék. (Elég baj, hogy sokan nem!) Ők persze nem akarnak hasznót látni abból, amiért pénzt adnak. (Elég baj, hogy haszontalan dolgokra adják a pénzüket!)

A dolog úgy áll, hogy a népnek ez az önzése, a földjéhez és marhájához való ragaszkodása nemcsak természetes, hanem a legnagyobb mértékben kívánatos is. Bárcsak meg is tudná tartani és gyarapítani is tudná azt, ami az övé! Másodszor, sajnos, nagyon kevés az, ami az övé. Harmadszor: vajjon ki a felelős azért, hogy a nép a nagy közösség realitását nem érzi?

Mit tett és megtett-e mindent az intelligencia arra nézve, hogy a nép a nagy közösséget a maga életének érezze? Mit is jelentett reá nézve ez a nagy közösség? Jobb, szabadabb, emberibb, mélyebb és kívánatosabb lehetőségeket az életre? — A nép önző, mert élni akar. Sajnos, nem látja tisztán, hogy életének lehetősége mit kíván tőle és mit eredményezne, ha ennek a kívánságnak eleget tenne. Mert nagyon kicsik a lehetőségei, nagyon kicsinyesek az aggodalmai, a félelmei is. Ez az önzés gyermekies, öntudatosságban szegény, kezdetleges.

De hogy változtatható meg? A magasabb életigények fölébresztése által. Nem az életmód fizikai, érzéki igényeinek fölébresztésére gondolok. Hanem magasabbrendű szellemi, erkölcsi igényekre. Csak ezek válhatnak ki nagyobb erőfeszítéseket és önzetlenebb lendületet belőle. Ilyen igények ébresztése, magasrendű szenvedélyek keltése csakis akkor remélhető és lehetséges, ha ennek a népnek tanítói, írói, művészei, vezetői: az intelligencia a maga egészében nagy szeretettel hajlik le hozzá és felébreszti a lelkében alvó vágyakat a tudás, a szépség, a jószág kincseire.

Miért megalkuvó a nép? Mert közeli, kicsi érdekeket, amiket lát és amikben kimerül az életigénye, fontosabbnak tart számára egyelőre távoli és kevés valósággal bíró, tulajdonképpen csak szép szavakat jelentő nagy érdekeknél. Megalkuvása ösztönös alkalmazkodás a viszonyokhoz, melyek között élnie kell. Ha igazán igényelné a maga egész ember-mi voltát és él et jogát,

nem alkudna meg a körülményekkel, kivívná a nagyobb lehetőségeket, biztosítaná magának azt, ami életének nélkülözhetetlen értékévé lett. Vegyük például az anyanyelv jogát. A nép állítólag nem fejt ki valami nagy buzgóságot abban a küzdelemben, hogy gyermekei anyanyelvükön, tanuljanak. Kétségtelenül azért, mert ez az anyanyelv reánézve nem az az egyetlen, páratlan és pótolhatatlan érték, amelyért minden áldozatra kész volna. De, kérdem, a magyar írók miért tartják elsőbrendű feladatuknak azt, hogy (legfennebb) a népről írjanak, annál, hogy a népnek írjanak? Hogy éppen az ő számára tegyék ezt a nyelvet igazi kincsé?

Igaz-e az, hogy a nép az élet lényegét és értékét az evés-ivásban látja? Nem igaz. Nem látja nagyobb mértékben annak, mint az úri ember. Egyébként végtelen szomorú, hogy az élet magasabbrendű öröméhez nem juthat hozzá, és ennek nem ő az oka. A nép életereje és életakarata többet igényel az evés-ivásnál. Mikor templomot épít, harangot szerez, iskolát állít: erejének öntudatát keresi és az abban való örömét akarja kiujjongani. Aki, mint én, százszor is látta a „parasztot” csillogó szemmel tekinteni arra a templomra vagy iskolára, amelyet ő épített s amelyre ő adakozott: az sohasem fog kételkedni ebben az igazságban.

A nagy társadalmi teendő tehát, mely az életelő előítéleteket elpusztítja, — a magyar egységnek társadalmi megszervezése. A magyar népnek, amely csak tömeg, élő orgánummá szervezése, melyben minden réteg egymásért és egymás által él. E szervezésnek az önerő kifejlesztése a célja, amelyből a kisebbségi nemzet anyagi és szellemi existenciájának biztosítása következik. Újra hangsúlyozom, hogy ez az egység nem jelent szintelen egyformaságot, hanem különféle feladatok és foglalkozások egymással tervszerűen összekapcsolt, az organizmus minden atomját a maga helyén és a maga értéke szerint érvényre juttató harmóniát. Nem jelenti azt, hogy az intelligencia egészében parasztá legyen, de azt sem, hogy a nép a maga egészében intelligenciává legyen.

Az erdélyi magyar demokráciának helyes értelme az lenne, hogy tisztázzuk és érvényesítsük az életformák önmagukban való szerepét és kölcsönös összefüggését. A nép életének ebben a demokratikus egységben kettős jelentősége van.

A népet a maga foglalkozása, feladata és existenciája a földműveléshez köti. Ennélfogva világosan kell látnunk, hogy a

„földművelő nép” fogalma mindenekelőtt egy sajátos és állandó életformát és ebben egy önálló élettartalmat jelent.

Nem az a teendő, hogy a népet kiemeljük a maga reális és egyedüli életeleméből, hanem az, hogy teljes erőnkől válaszszuk el a „nép” fogalmát a műveletlenség, nyomorúság, öntudatlanság, kicsinyes földhöztapadás, alacsonyrendű lelki élet fogalmától. Egyszóval, hogy a népi életet a maga légkörében és miliójében megnesemesítsük.

Fontos és érdekes lenne ennek a nemesítő munkának módjairól beszélni, de ezúttal lehetetlen ezt a messzeágazó kérdést fejtegetni. A fő itt a kötelesség meglátása, amely az intelligencia tagjait arra hívja fel, hogy az atya és testvér felelős szeretetével szervezkedjék meg erre a munkára, melynek gazdasági, lelki, szellemi, művészeti téren mindenütt rendkívül nagy teendői vannak. Százszorta fontosabb és a jövőt tekintve mérhetetlenül jelentősebb feladata az erdélyi magyar szakembereknek, gazdasági és szellemi tudományok művelőinek, íróknak és művészeknek az, hogy mindennel, amit tudnak és alkotni képesek, a nép öntudatát emeljék fel, a nép anyagi és szellemi életnivóját gazdagítsák meg, a néplélek ösztöneit, vágyait és érzelmeit tisztítsák és finomítsák s a nép örömeit nemesítsék meg, mint az az ambíció, hogy minden más szempontból független „önértékű”, „lart pour lart” alkotásokkal szerezzenek maguknak nevet és dicsőséget. Valóban itt volna az utolsó ideje egy nemzetpedagógiai megszervezkedésnek, az összes tényezők egyesülésének a feladatok megtanácskozására, szétosztására, munkabavételére. Ez az a tett, amelyre a mi nemzedékünk elhivatott és csak ebben van történelmi missziója, vagy rettenetes történelmi ítélete, ha meg nem érti, nem vállalja, lebecsüli és érzéktelenül elveti.

A népelet második jelentősége az, hogy maga adja az erőforrást és a termelőtalajt a saját vezetőinek, a jövőző intelligenciának kialakulására. Viszont ennek a vezetőrétegnek életében a nép megint céllá teendő: azoknak kell élnie, azokat keil védelmeznie, emelnie, gazdagítania, akikből kiemeltetett.

A nép problémája mellett a másik nagy társadalmi kérdésünk az álmagyar munkásság belekapcsolódása a kisebbségi nemzet organizmusába. Fájdalmas tény, hogy az évek folyama alatt ez a magyar réteg mind jobban levált és elkülönült a nemzetesttől. Más, osztályérdek szolgálatában és sajnos, legtöbbször idegen vezetés alatt nagy szakadék állott elő gondolkozásban és életfelfogásban közötté és közöttünk. A baj oka a háború előtti időkre nyúlik vissza, a magyar szociáldemokrácia kialakulásának körül-

ményeibe. Azonban kétségtelen, hogy a közös, kisebbségi sors olyan új lehetőségeket teremtett a találkozásra, az egy organizmusban való életközösségre, melyet a magyar vezetőrétegnek is, a munkásságnak is, mint történelmi figyelmeztetést és életparancsot, kell meghallaniok. Meg fogják-e hallani!? Nagy kérdés. Nem tudom, hogy ők mikor, hogy fogják meghallani. A magam részéről egyetlen-egyszer sikerült alkalmat nyernem arra, hogy — évekkel ezelőtt szólhassak hozzájuk. A találkozás biztató volt. Sajnos, rajtam kívül álló okokból nem lett folytatása. Ettől eltekintve, magunkra nézve kötelességnek kell tekintenünk a közeledés, a szolgálat, a kéznújtás munkáját.

Van egy magasabb szempont, amely ezt sürgeti. Felfogásom és látásom szerint a munkásság egy nagy erkölcsi veszedelembé jutott. A munka jogainak éles és jólszervezett követelése közben a munka kötelezettségének nagy valósága elhomályosult. A munka megérdemli a maga jogait — ha a munka jó, értékes, megbízható, korrekt. Azonban a munka becsületügye, melyről Pál apostol beszél, sajnos, nagyon is megrendült. A munkaóra fogalma nem az egy óra alatt teljesíthető legtöbb és legjobb munkát jelent, hanem a minél kevesebb és minél kevésbbé lelkiismeretes munka minél nagyobb órabérért.

A magyar munkásságnak meg kell értenie, hogy jogainak, követeléseinek százszázalékos kivívása esetén is vereséget szenved, ha e jogok erkölcsi alapja, a munka becsülete, lelkében megrendült s nem tud megfelelő ellenszolgáltatást adni a követelményért.

Én azonban azt hiszem, hogy a szociáldemokráciának egyoldalúan a munka jogára alapított törekvése a munkáslélek előítéletévé lett és éppen ezért ezt az erkölcsi alapot csak egy más alapon szerezheti vissza.

Ez pedig csakis a magyar nemzeti kisebbség szervezett életközössége lehet, melyben a magyar munkás is megtalálja a maga nagy erkölcsi kötelezettségének lendítő erejét és viszont az élethez való jogainak respektálását is.

A társadalmi megszervezésnek a lelki egység e nagy parancsa mellett van egy másik, igen fontos kérdése és ez a társadalmi szervezet önfenntartásának problémája.

A romániai magyar kisebbség lélekszámát másfélmillióra becsülve, alapigazságul kell tekintenünk és meggyőződésé kell tenenünk, hogy másfélmillió embernek van és kell hogy legyen önereje arra, hogy minden anyagi és szellemi szükségletéről önköriben tudjon gondoskodni. Természetesen ennek a követelménynek megvalósítása elválaszthatatlan a közös és arányos teherhordozás-

tól, amely viszont visszatér, mint gyümölcsöző befektetés, az egyesek és az összesség javára. Egyházi téren tett tapasztalataim alapján merem állítani, hogy egy olyan közteherviselés megvalósítása, amely a magyar közösségnek elsősorban nagy anyagi és szellemi érdekeit, de helyes értelmezés mellett az egyesek egzisztenciáját is biztosítani tudja, kilencven százalékban a megszervezés kérdése. Nézzünk a szemébe a valóságnak és merjük kimondani, hogy az, ami ezen a téren eddig történt, teljesen elégtelen, de teljesen helytelen is.

Az a mód, ahogy eddig a kisebbségi magyarság a saját önfenntartását végezte, nemhogy ránevelő munka lett volna az öntudatos kisebbségi életre, hanem csak megkeményítette és megrögzötté tette a magyar természetnek azt a tarthatatlan atavizmusát, amely esztelen irtózáttal viselkedik minden formája iránt a szervezett adakozásnak, a kötelességszerű adózásnak. Mi történt eddig a magyar kisebbség közcéljainak és intézményeinek fenntartása terén?

Keveseknek céltalan kifárasztása, erejük felett való megterhelése. Az, hogy a társadalom bizonyos rétege és szinte személy szerint is mindig ugyanaz a tábor, százféle módon és hihetetlen erőfeszítésekkel önként megadóztatta magát a közösség érdekiéért, akármilyen szép és tiszteletreméltó, mégis céltalanná válik, mert ezt az önfenntartást csak egyre szűkülő, nehezedő és mind elégtelenebb ad hoc injekciókkal biztosítani nem lehet. Ez nem is nevelői eljárás és nem is igazi erőgyűjtés, mert a mozdulatlanul maradó tömegekben csak növeli a tunya nemtörődömséget, a sült galambra való szájtátást és az ezer kibúvót kereső alacsony önzést.

Ez a gyakorlat, a mellett hogy végre is feltétlenül csődbe kell vezetnie, egyúttal téves is, mert ez az önfenntartás lelki izomzatának elernyesztését munkálja a nemzettest túlnyomó részében. A mellett hogy ez a mód keveseknek vállára hagyta roskadni az elbírhatatlan terhet, egyúttal más szempontból is kifogásolható és ki kell hogy hívja maga ellen a kritikát.

Ha ugyanis teljes komolyságában átlátjuk a kisebbségi önfenntartás súlyát és jelentőségét, ha öntudatosan ismerjük a célt a maga roppant nagyságában, akkor teljesen méltatlannak kell ítélnünk azt a gondolatot, amely a közcélokra gyűjtendő összegeket multságok és szórakozások vizontszolgáltatásával akarja kipróbálni. Ez az eljárás egyrészt nemzetgazdasági öngyilkosság, másrészt lelkiileg és erkölcsileg — a célnak az eszközökkel való megalázása, mely egy kisebbségi nemzetre az öntudatlanság és éretlenség szégyenfoltját veti.

Ezekkel a kemény szavakkal nem azokat akarom elítélni, akik a legjobb és legtisztább intenciókkal, önzetlen szolgálattal, tehetőségeik örömmel való áldozathozatalával igyekeznek legalább ezen az úton tenni valamit; az ítélet nem személyekre, hanem a magyarság egészére vonatkozik. A „közösség” áll az ítélet súlya alatt.

Minden józanul gondolkozó ember előtt világos először is az, hogy ezek a mulatsági és szórakozási alkalmak a magyar anyagi erőnek háromnegyed részét csorgatják el nem a cél javára, hanem attól idegen érdekekre; a cél maga a legjobb esetben csak egy-negyed részét kapja a megmozduló anyagi értéknek. Ezért mondható, hogy itt nemzetgazdasági öngyilkosság folyik. Nem igaz tehát, hogy „anyagilag fényesen sikerülnek”.

De nem lehet szó nélkül hagyni azt a szokásos szót sem, amely szerint az ilyen alkalmak „erkölcsileg is fényesen sikerülnek”. Ha ez alatt azt értik, hogy botrányok nem voltak, s ha ez elég, akkor be van bizonyítva az erkölcsi ígények elképesztő szérényisége; de ha arra gondolunk, hogy minden anyagi áldozatnak erkölcsi erőket kell fölszabadítania és megsokszoroznia, akkor ez a kijelentés sokkal szomorúbbat jelent: hazugságot mond, mert semmiféle erkölcsi sikert nem eredményez, sőt rászoktatja az embereket arra, hogy nagy és önértékű erkölcsi kötelezettségeikért mulatságot és szórakozást követelhetnek ellenszolgáltatásul és hogy az erkölcsi kötelezettség morzsákkal is kielégíthető, melyek a mulatság asztaláról lehullanak. Ez pedig nem egyéb, mint a cél meg-alázása és közgondolkozássá vált formájában a nemzeti közösség szégyene.

Sajnos, még az egyházi életben is találkozunk az „áldozat” ilyen formájával, ahonnan pedig még az írmagja is kiirtandó: de a társadalmi életben is tarthatatlan, eredménytelen és méltatlan ez a módszer.

Két megjegyzést akarok tenni a félreértések kikerüléséért.

Ezek a megállapítások nem az élet tisztességes örömei, az egészséggel és jóízléssel összeférő mulatság vagy szórakozás ellen szólnak. Megvan ezeknek a jogosultsága és szükségessége, megvan a hozzánk illő lehetősége és módja is, De erre alapítani a kisebbségi önfenntartást, a közös célok szolgálatát, teljesen elhibázott és megengedhetetlen dolog. E mellett egy öntudatos közösségi életben arany szabály az is, hogy a mulatság és szórakozás csak a kötelezettségek százszázalékos teljesítése után megmaradó lehetőség! Egyébként egy öntudatos társadalom mindenkinek kell hogy biztosítsa ezt a lehetőséget is.

Másodsor: az elmondottak semmiképpen se akarják kizárni annak a kötelezettségnek teljesítését, hogy a magyar -társadalom a lélek örömeit fakasztó művészi megnyilatkozásokat igényelje, élvezze és támogassa. Sőt! Az én felfogásom ebben a tekintetben az, hogy sokkal többre kell értékelnünk ezeket, mint amik ma. Mert ma ezek a multság fűszerei csupán, holott igazság szerint szellemi önfenntartásunk lényeges alkotótényezői, tehát önmagukért kell őket igényelni és támogatni s ez éppen úgy beletartozik önfenntartásunk szervezett módjának megalkotásába és programjába, mint a gazdasági, vagy iskoláztatási kérdések.

Mindezek alapján a feladatot így fogalmazhatjuk meg: a jótekingodó társadalmi akciók helyett szervezett életfenntartást kell formálnunk.

Lehetséges-e ez?

Igen, mert merem állítani, hogy a magyarság még távolról sem próbálta ki gyermekei, családja, kultúrája, nemzete iránti szeretetének teherbíróképességét és termőerejét. Meg vagyok győződve róla, hogy az összes anyagi és szellemi szükségletek komoly számbavétele és az összes anyagi és szellemi erő komoly felmérése alapján lehetséges-v volna egy olyan teherviselés megalkotása, amely a mellett, hogy elbírható lenne, elégséges is lenne. Egyesekre nézve kisebb, de viszont általános mivolta biztosítaná ezt.

Nagyobb kérdés az, hogy ami lehetséges, hogyan valósítható meg?

Világos, hogy semmiféle impériummal nem, mert azzal nem rendelkezünk, az erkölcsi impérium gyakorlása pedig csak ránevelés útján ölthet megfogható és hatékony formát. Erre feltétlenül be is kell rendezkednie a kisebbségi nevelésnek.

Addig is egy sarkon fordul meg a jövendő ajtója: csakis akkor remélhető a kérdés megoldása, ha annak anyagi és szellemi eredményei, gyümölcsei mindenki által hamarosan tapasztalhatók lesznek.

Az a hitem, hogy a magyarságnak végre is minden formációjában vannak képviselői, akikben megbízik és akiknek a szavára hallgat.

Ezeknek egy — mindenféle előítéletet félretevő — összejövetele, tanácskozására és összefogására lenne szükség, hogy mindenekelőtt egy komoly számotvetés a feladatokkal s a lehetőségek és teendők ön tudatosítása, egyszóval az önfenntartás programja kialakulhasson. Ha ez sikerülne, a meggyőzés és megnyerés propagandája vehetné kezdetét.

Meggyőződésem szerint a program és a propaganda minőségének titka az, ami a megszerveződés sikerét eldöntené.

Ilyenféle alapvető kérdéseket kellene tisztáznunk:

Miféle közintézményekre és milyen közös alakulatokra van feltétlenül szükségünk gazdasági és szellemi téren?

Mi az, ami ebből megvan? Mi az, ami van, de nem felel meg a szükségletnek s vagy átalakítandó, vagy megszüntetendő?

~Melyek azok a társadalmi akciók, amelyeket közös támogatással fenn kell tartanunk? Hogyan lehetne biztosítani a számbavevés, nyilvántartás, ellenőrzés, támogatás szervezett formáját?

Mibe kerül mindez? Mi jut minderre, ha az erőket ismerjük? Hogy lehet ezt a terhet progresszíve elosztani? Milyen eszközökkel lehet biztosítani?

Miféle egzisztenciális következményei lesznek ennek a szervezetségnek?

Ezek és ezekhez hasonlóak a magyar kisebbségi nemzetpolitika alapvető kérdései.

Hogy ennek a nemzetpolitikának itt az ideje s hogy munkába kell kezdenie, az kétségtelen, mert különben a magyar társadalom az alapvető kérdésekben való tájékozatlanság és az egészségtelenül megoszló és elégtelen teherhordozás alatt rövidesen össze roskad és szétzilálódik.

Két veszedelemnek, melyek társadalmi életünk rákfenei, Hamarosan meg kell szünniök, mert nem hordozhatók el tovább.

Lehetetlen, hogy társadalmunk széles rétegei egyszerűen elzárkózzanak a közös kötelezettségek és teherviselés létparancsa elől.

És lehetetlen, hogy a minden terhet hordozó kisebb rész mind e mellett még a szabad kalózkodások prédája is legyen, melyek a gombamódra termő és teljesen haszontalan, vagy egyenesen káros úgynevezett jótékony akciócskák, lapolapítások, könyvecskék, tiszteletjegyek és egyéb egyéni üzletecskék záporával borítják el.

Az életösztön fuldokolva sikolt egy fórumért, amely védelmet nyújt, amely igazságosan ítél, amely a kötelezettségeket megállapítja és amely a maga erkölcsi tekintélyével lesújt és felemel.

Egy öntudatos és élniakaró közösség e nélkül meg nem maradhat s ha ennek megalkotására magát képtelennek tartja: kimondta önmaga felett a halálos ítéletet!

A KÉRDEZŐ JÖVENDŐ

A nemzeti öntudat revíziójának és a társadalmi megszervezésnek gyümölcsei a fiatal nemzedék számára érnek. Ezért nagyon fontos reánk nézve a magyar kisebbségi nevelés szellemének minősége és alkata.

Azt nem lehet mondani, hogy a magyarság az eltelt tizenkét év alatt ne érezte volna kellő súllyal a nevelés és az ezt lehetővé tevő iskola fönségét. Küzdelmeink legelső vonalában állott ez a kérdés, s lehet állítani, hogy tartalmilag is betöltötte a kisebbségi küzdelem háromnegyedrésztét.

Talán különös, ha ennek dacára ezen a ponton is sürgős szükségnek állítom a revízió gyökeres végrehajtását.

Van egy olyan előítéletünk, amely a nevelés és az iskola kérdésével nőtt össze s amelyben összesűrítve megismétlődnek mindazok a nemzeti és társadalmi babonák, amelyekről eddig szóltam. Ez szomorúan természetes is, mert az idősebb nemzedékben, a nevelői generációban mindig megvan a törekvés arra, hogy a maga lezárt fogalmait és meggyőződéseit átörökítse a gyermekeire s így a jövendőt is a maga képre formálja. Csakhogy ez a törekvés a nevelésben még sokkal rosszabb, mint a jelenlegi felnőtt nemzedék életének gyakorlatában, mert ha az előítéletek valóban az ifjúság tulajdonává is lennének, akkor még a lehetősége is ki volna zárva a jobbtélmű változásoknak. Azonban, szerencsére, az eset az, hogy maga az ifjúság már mélyen érzi ezeknek a belső megváltozásoknak szükségességét. Kell, hogy a felnőttek nemzedéke is érezze ezt és véghez vigye magában az elme megváltoztatását, nehogy tragikus ütközés csattanjon ki a két nemzedék között — amelynek kétségtelen jelei máris mutatkoznak.

El kell ismernem, hogy nagyon sok külső körülmény szolgál a szülők és nevelők előítéletének megerősítésére és látszólagos igazolására. Ezért nagyon nehéz is ezen a téren egy új öntudat felébresztése. Bátor szembenézés kell itt is önmagunkkal és elszántság arra, hogy a tények igazságával szemben készek legyünk elménket és szívünket befogadóvá tenni. Azt hiszem, csaknem általános meggyőződés az, hogy a régi nevelés és a régi iskola maradék nélkül megfelelő és jó volt, míg a mostani éppen ilyen mértékben rossz. Mi az, ami ezt a meggyőződést kelti és megszilárdítja? Azok a külső nehézségek, amelyek tőlünk függetlenül sú-

lyosodnak reá gyermekeink nevelésére és iskoláink életére. És természetesen, letagadhatatlanul igaz mindaz a sok panasz, ami ezekre vonatkozik. Tizenkét év alatt volt módunk megtapasztalni, hogy a kisebbségi nevelés és iskolauty elé miféle rettentő korlátok, bilincsek, gátak emelkednek s hogy mennyiféle, szinte fel sem sorolható nehézsége állott elő annak, hogy a magyar szülő gyermekét a saját iskolájában, a saját maga által jónak tartott szellemben neveltethesse. Természetes, hogy tőlem áll legtávolabb a nevelés és iskola e tőlünk független bajainak Magadása, hiszen kötelesség és meggyőződés szerint folytatom ellenük minden felelős tényezővel együtt, a lankadatlan küzdelmet. Sajnos, nagyon messze állunk még attól, hogy az erre vonatkozó örök emberi és nemzeti jogaink elismerve és érvényesítve legyenek. Tehát igenis, vannak külső bajok, amelyek a mai iskolát a régivel szemben rosszá teszik, vannak kötelességek, melyek folytán harcolni meg nem szűnhetünk mindaddig, amíg ez a külső rossz a jogok megnyerése által el nem enyészik. De senkinek sem szabad megállania azon, hogy csak olyan bajok vannak, melyek tőlünk függetlenek és amelyekről mi nem tehetünk s ha ezek megszűnének, nevelésünk és iskoláink minden problémája el volna igazítva.

Ebben a felfogásban fenyeget minket az a nagy veszedelem, hogy ifjú nemzedékünk testi és lelki minőségéért, szelleméért, törekvéseiért a teljes felelősséget a tőlünk független külső körülményekre toljuk át. Az a kötelességem, hogy figyelmeztessem az erdélyi magyarságot: a gyermekeiért, a jövőjéért, bármiféle iskolarendszer, bármiféle külső nehézségek dacára is, egyedül ő maga viseli a felelősséget a saját lelkiismerete, a történelem és az Isten előtt.

Semmiféle külső nehézségnek, a külső körülményekkel szemben fennálló semmiféle jogos panasznak és a megillető jogokért folytatott semmiféle külső küzdelemnek nem szabad elfeledtetnie és semmivé tennie azt a felelősségteljes kötelességet, amely bármiféle körülmények közt a szülőket és nevelőket terheli a nevelés belső szelleméért.

Mit jelentene számunkra az, ha Isten kegyelméből birtokába juthatnánk a gyermekeink nevelésére és iskoláztatására vonatkozó összes jogainknak? A teljes lehetőségét egy saját szellemünkben való nemzeti és emberi nevelésnek, amely meggyőződésünk szerint az államra nézve is a legjobb és legértékesebb lehetőség lenne. Törvények és intézkedések ennél többet nem is adhatnának és nem is lehet tőlük többet várni. Az, hogy e lehetőségek közt

magának a nevelésnek munkája milyen értéket képvisel, az más kérdés az a mi felelősségünkre tartozik, az tartalmi kérdés, amelyet nem külső szabályok döntenek el, hanem a nevelői nemzedék lelkiülete, jelleme, egész szellemisége. Ez az, amiben résztvettünk önmagunk revíziójára.

Vannak, akik sokféle elodázó kifogást emelnek ez ellen a revízió ellen. Azt mondják, hogy a mai keretek, a mai rendszer, a mai nehézségek mellett nem lehet erre gondolni, ezt megvalósítani. Továbbá, hogy mit is akarunk addig belső kérdésekről beszélni, amíg a külső lehetőségek hiányzanak¹? Majd, hogy ráérünk akkor is megvitatni a belső kérdéseket, ha a lehetőségek teljessége megadatott a külső világban.

Ezek a vélekedések tévesek és veszedelmesek. Kettős fronton kell harcolnunk, ez az igazság. Nem szünhetünk meg küzdeni a jogainkért a külső fronton: ez természetes. De egy pillanatig sem szabad halogatnunk a belső probléma megoldását sem. Nagyon is lehetséges, hogy ez a halogatás még a teljességükben megnyert külső lehetőségeket is hiábavalókká tenné számunkra. Kétségtelen, hogy bármely külső körülmények közt is lehetséges munkálni a belső revíziót is, éppen az a soha fel nem adható reménység, hogy egyszer mégis csak szabaddá válik számunkra a nevelés külső útja, kell hogy folytonosan ösztönözzön a nevelés belső reformjának megvalósítására. Elő kell készülnünk lelkiileg a jobb lehetőségekre, mert egyébként azok méltatlanul találnának bennünket.

Mihelyt erre a meggyőződésre eljutunk, azonnal föltisztul a szemünk előtt a kérdés horizontja és megdöbbenve kell látnunk az igazságot: távolról sem áll meg az a megnyugtató hiedelem, hogy az ifjúság nevelése terén tőlünk függő, belső bajok nincsenek, hogy a régi nevelői felfogás támadhatatlanul helyes és nem szorul semmiféle revízióra.

Ellenkezőleg! Aki nyitott szemmel néz a világba, elmélkedik az ifjúság életében világszerte folytonosan fölbukkanó és sokszor igazán megdöbbenítő jelenségeken, aki egyszer komolyan megpróbálja a saját gyermekeinek lelkét és életét megfigyelni s képes ezt összehasonlítani a maga ifjúságának lelki képével: az riadtan ébred reá, hogy éppen itt van a baj, a nagy válság, a legsürgősebb és legégetőbb teendő.

Csak nemrégiben jelent meg dr. Imre Lajosnak „Az ifjúság világa” c. munkája —, melyet minden szülőnek és nevelőnek a lelkiismerete társaságában kellene elolvasnia —, amely sok más, legkomolyabb nevelőnek meggyőződésével egyezően mondja ki a félelmetes tényt: az ifjúság túllépte a mi nevelői szellemünket, a neve-

lés és az iskola elmaradt az ifjúságtól. A szülők és nevelők nemzedéke — a szó igazi értelmében — nem ismeri az ifjúság lelkét és ezért nem tud segíteni a válságon, amelyben az ifjúság forog.

Sok, nagyon sok szülőnek kellene ráébrednie arra a szorongató, gyötrelmes és egyúttal harcráihívó tényre, hogy saját családjában, saját gyermekeiben idegenek járnak, beszélnek, vágyakoznak, szenvednek, tusakodnak körülötte, akik nem tárják fel előtte a lelküket, akik éppen előtte zárkoznak el megértést és támogatást nem remélhető kérdéseikkel —, s hogy ennek az ő merev elzárkózása, helytelen érzékenysége, makacs célkitűzései és önző kormányzási, alakítási fogalmai az igazi oka. Sok, nagyon sok nevelőnek kellene számotvetnie azzal a ténnyel, hogy a reábizott ifjú leikeket más kérdések és más feleletek érdeklik, mint a hosszú gyakorlat rutinjával eléjük örölt ismeretanyag. Hogy barátra van szüksége az élet kemény és félelmes támadásai között a testében-lelkében tűzbenforgó ifjú léleknek. A szülői és tanító« pedagógiának van egy olyan tévhite, amelyet az idők jelei halálra ítélték. Az a tévhit, hégy ék, hogy mi teremjük és alakítjuk a gyermek lelkét, életét, jövődjét. Ebből következik, különösen ma, a legtöbb szülőnek és tanítónak az a keserves csalódása, hogy egészen váratlanul és a saját intencióik ellenére kell aztán rájönniük arra, hogy az a lélek mellettük, ellenük alakult, hogy nélkük és teljesen másképpen gondolkozik, érez, cselekszik, hogy rombadönti terveiket és természetesen nagyon sokszor veszedelembé, pusztulásba dönti önmagát. Sokszor felneszelnek az emberek arra a tényre: milyen más ez az ifjúság, mint ők voltak. De nagyon ritkán elmélkednek és még ritkábban vonnak le következtetéseket ebből a fölneszelésből. Nem akarják megérteni, hogy a világ, a történelem, az élet nagy tényei, melyek mint mondottam, küldetéssel, parancsokkal jönnek —, ezek azok, amik alakítanak! És az ifjú lélekre ezek nehezedenek reá, ezek hatnak, ezek döntenek, sokszor saját maga előtt is észrevétlenül. Mi hát a nevelői kötelesség? Engedelmesen figyelni a tényekben szóló isteni parancsokra és felelősségteljes szeretettel örködni azon, hogy az ifjúság a parancsokat és ne a tények köntösét, félreértett, mert önzésből fakadt magyarázatát kövesse.

Csakis így jöhetünk tisztába azzal, mi az a régi baj, amely nevelésünk belső katasztrófáját okozza? Mert az kétségtelen, hogy a hiba régi eredetű.

Ha a háborúelőtti magyar nevelést vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy annak tartalma három egymással összeilleszkedni nem tudó, tehát heterogénnek maradó törekvést foglalt magába.

A nemzeti érzés meggyökereztetését; a természettudományos

szellem világmagyarázó módjának beidegzését és az erkölcsi idealizmus életszemléletének kialakítását.

Ennek a három iránynak azonban feltétlenül belső dilemmákba kellett kerülniök az ifjúság lelkében, mivel tendenciájuk kibékíthetetlen ellentmondásban és ellentétben állott egymással. A nemzeti nevelés exkluzivitása az idealizmus univerzalizmusával s mindkettőnek ideológiai jellege a természettudományos szellem materializmusával került feloldhatatlan gombolyagba. Lehetetlen tehát, hogy ennek a széthúzó erőktől feszített nevelésnek sikerült volna egységes öntudatot, egészségesen egyensúlyozott lelkületet fejlesztenie.

A hiba azonban nem magában a három tényezőben rejlik, hanem mindeniknek saját fogyatékságában és helytelen tendenciájában. Ez tette lehetetlenné azt, hogy a mindháromban bennelevő egészséges, értékes elem a magyar nevelés egységes szellemévé olvadhasson össze és reális eredményt adjon a magyar ifjúság egészséges szellemében. A nemzeti érzés nevelését a kritikátlan-ság tette irreálissá. A természettudományos nevelést a világmagyarázatának pesszimizmusa és hitetlensége változtatta méreggá — eledel helyett. Az erkölcsi idealizmus propagandáját a nevelői nemzedék morális álorcájú életgyakorlatának hazugsága erőteleíttette frázissá, s tette ellenszenvenessé.

Nem kellett egyéb, mint a világháború katasztrófája, hogy a nevelői szellem felett a tények kegyetlen és rettentő szava mondja ki a végítéletet.

Most már próbáljuk egyszer megérteni azt, hogy ezzel a nevelői szellemmel szemben, melyet ma is változatlanul fenn akarunk tartani, egy olyan ifjúság áll, amelyik a háborúhozta változások, tények, körülmények által meghatározott lelkülettel néz szembe vele. Rögtön látnunk kell, hogy azt a nevelői szellemet a tények haladták meg, hogy az ifjúság a tények kényszere alatt lépte túl azt. Ezek a tények rettentően kiábrándítók, mert illuzóriusnak, hiábavalónak, haszontalannak mutatják azt a nemzeti érzést, amelynek lelkes szavalásából ez az eredmény jött ki, bünsőnek ítélik azt a világnézetet, amely az „aki bírja marja” elvét szentesítette s így értelmileg megegyezik az emberpusztító háborúval; nevetségesnek és utálatosnak bélyegzik azt az erkölcsi eszménységet, amely hazug kendője volt csupán az önző hatalmi törekvéseknek s megásta a milliók sírját. Nyilvánvaló, hogy ugyanazon értelmű nevelésnek többé hitele nincs, nem is lehet. Érthető, hogy azok a tekintélyek — szülők, család, állam, haza, egyház —, melyek e nevelés elveit elfogadták, vagy éppen szentesítették, megrendül-

tek az ifjúság lelkében s azok az értékek, melyeken a nevelés sarkallott, gyanússá és hatástalanná váltak előtte.

És így, ezer és ezer jeléből láthatjuk az ifjúság életének — kialakulóban van bennük a kor új lelkülete, mely a legtöbbjükben természetesen ösztönös és homályos, de némelyikükben már öntudattá alakuló s a nyomukba lépő és felsarjadzó cserjésben már hangos szóval hirdetett zenéje a jövődönnek. Ennek az új lelkületnek tartalmát ezekben körvonalazhatom: a nemzeti lélek és-muit kritikai szemlélete; — világnézetek és magyarázatok helyett a tények ismerete és felhasználása; erkölcsi frázisok helyett az élet kérdéseivel szemben való gyakorlati állásfoglalás.

Ez az új lelkület a régi nevelés tartalmának revízióját sürgeti.

Ha a nevelő nemzedék ez elől a feladata elől kitér, felelős lesz a világ legnagyobb és minden eddigit felülmúló katasztrófájáért. Miért? Mert csakis a nevelő nemzedék hajthatja végre ezt a revíziót —, önmagában. Ő kell, hogy tudatosná tegye a tények-parancsolta új lelkületet. Mert az ifjúság akar, sejt, törekszik, de természeténél fogva sohase tudhatja tisztán, túlzásoktól mentesen, egészséges realitással azt, hogy mit akar? Ezt csak az őt utóíró a kor parancsát megértő és teljesítő idősebb nemzedék mutathatja fel előtte.

Az ifjúság előtt csupa kérdés áll, az ő saját életének égető kérdései, de a feleletek megadása nem az ő képessége és feladata. A feleleteket a kor parancsát ismerő és teljesítő nevelők adhatják meg neki.

Világos ugyanis, hogy mindaz, amiben ma az ifjúság kételkedik, nem hisz, nem bízik, ami ránézve nem valóság és nem érték: nemzeti múlt, nemzeti Öntudat, egységes világszemlélet, erkölcsi eszmény, tekintélytisztelet — csak formáiban, helytelen tendenciáiban, félrecsavart értelmezésében, lényegével való visszaéléseiben rossz és revideálandó, de nem igazi tartalmában. Sőt éppen az a fontos, hogy mindezek igazi tartalmukat nyerjék vissza az ifjúság számára. De ez csak úgy lehetséges, ha ezt az igazi tartalmat visszanyerik a nevelők lelkében és életében.

Mi vagyunk azok, akiknek másképp kell látnunk a múltat, a világot, az életet, az embert, a jövőt. Másként kell felelnünk az erre vonatkozó kérdésekre, mint ahogy az ősök dicsőségében sütkérező honfibiúszkeség, az eszménytelen és gögös tudomány s a szemforgató erkölcsi kétszínűség feleltek.

Miféle támasztó-pontjaink vannak ehhez?

Az egyiket maga az ifjúság adja. Mi az, ami az ifjúságot érdeklí, ami neki fontos? Ez a kérdés egyértelmű ezzel: mi az ifjú-

ság életének tulajdonképpeni rugója? Nem egyéb, mint maga az életakarás, vagy ami ennek más oldalról tekintett reflexe: az erő öntudata, az élet öröme. Öntudatos, erős, örvendező élet: ez az ifjúság természetes vágya és törekvése. Életkora, jellege hozza magával, hogy ezt a célt az új, a más, a több útján keresi. Feltűnés, rendkívüliség, nagyság, siker azok a csillogó pontok, amelyek e kiváltképpen fantázia-korszak előtt tüzelnek. Hol talál levezetést ez az ösztön? Mik táplálják és mik elégitik ki? A játék, a sport, a mozi, a színház, az irodalom. Helytelen utak ezek? Önmagukban nem helytelenek, eszközök, amelyek nagyon jók lehetnek egy nevelő társadalom kezében. Eszközök, amelyek szaporíthatók, javíthatók. Ilyen például a cserkészlet, mely a modern nevelés egyik leghatalmasabb tényezője. A másik támaszpontot adják mindazok a valóságok, melyekbe az ifjúság nagyotakarása ütközik, amelyek közt és amelyek által kell szabályoztatnia az életfolyónak, hogy romboló árrá, vagy szétterülő mocsárrá ne legyen. Mik ezek a valóságok az ifjú életében? A saját teste, amelyről olyan keveset tudott régebb, olyan kevés jóakarató és bölcs segítséget talált ennek kérdéseiben, amelyet vagy elhanyagoltak, vagy elrejtettek előle vagy avatatlanok felvilágosítására hagytak a nevelői. A saját lelke, amely olyan kevés realitást nyert a régi nevelésben és tanításban, melyet még testénél is kevésbé ismert és még annál is rosszabbul táplált. A múlt, amelyből származott és amelyet a véreben, az idegzetében, a sejtjeiben, a gondolkodásában, az ösztöneiben és akaratában hordoz, amely átok is lehet, ha nem érti és nem szereti, de minden áldás forrása is, ha tisztába jő vele. Az erők és hibák, amelyek sajátjai. A család, a körülmények, a tények, melyek között él. A jövő, amely vár reá. A világ, amely az ő világaül teremtett. A bűn, amely ellensége és az Isten, aki az ő Atyja Krisztusban. Minden szemben áll az ő életvágyával, minden az ő életének kérdése. A nevelő felelni tartozik e kérdésekre. És éppen az a nevelő támaszpontja, hogy minden kérdéses az ifjúnak, ami van.

Aki ismeri az ifjúság lelki rugóját és tisztában van azzal, hogy az ifjúság előtt minden kérdéses, ami van, annak nevelői feladata világos: a nagy, a teljes életre való e természetes és szükségszerű törekvést nem letörnie, de nem is irreális és hazug jelszavak által féktelenné tennie, hanem a tények komoly, alapos, bizalmas, lelkiismeretes feltárásával a valóságos élet feladatainak megoldására kell irányítania.

A nevelő nemzedéknek az a nagy erkölcsi feladata van önmagával szemben, hogy azokat a hatalmas valóságokat, amelyek az

élet titokban működő, zajtalan, de ki nem csúfolható motorjai és duzzasztó-gátjai, egész nagyságukban újra realizálja és érvényesítse a saját életében, hogy aztán az ifjúság életében is örök szabályozókul állíthassa őket. Rend, egészség, izlés, becsület, szeretet: jaj nekünk, hogy frázisokká koptak az életünkben, de százszor jaj ezután, ha szabályozó hatalmukat vissza nem állítjuk a magunk és gyermekeink életében.

Csak azt ne higyük, hogy szülői vagy tanítói állásunk, helyzetünk tekintélye az, amin a dolog megfordul. Az állások és helyzetek tekintélye megrendült, mert sohase is önmagából fakadt, hanem abból az erkölcsi hatalomból, amelyet kifejezett.

Az ifjúság lelkében van *egy* ellentét, amely éppolyan csodálatos, mint amilyen természetes. Az ifjúság nem szereti a tekintélyeket, de szíve mélyéből szomjúhozza a hódolatot. Ez a hódolat mindig megcsalódik, ha a hős, akinek szól, pusztá tekintélynek bizonyul. Csak egyetlenegy esetben válik az élet hatalmas lendítőerejévé, ha a szeretet ellenállhatatlan sugárzása váltotta ki.

Az ifjúság a szeretetet szomjazza. A szeretet az, amit sok vak hódolatában is keres és aztán csalódva, a bálványt széttöri. De az igazi szeretet, amely minden értelmet felülhalad, az életnek soha el nem feledhető, mindig alakító és fölszabadító — egyúttal megmentő segítője lesz.

Tudjuk-e mi úgy szeretni az ifjúságunkat, hogy érettük gyűlölni tudjuk a saját bűneinket és az ő életükért magunk is megújulunk? Ez a mi nevelésünk revíziójának titka.

A Szentírásban el van mondva, hogy Krisztus tanítványai és az írástudók hogyan vitatkoztak és versengtek egy beteg gyermek felett? De meggyógyítani nem tudták. Egyik sem szerette közülük, úgy a gyermeket, mint a maga igazát, tudományát, hírnevét, előítéleteit, tekintélyét. — A gyermeket Krisztus gyógyította meg, aki őt magát szerette.

Nem a tudós pedagógia receptjei fogják a mi ifjúságunkat megmenteni és jövőnket biztosítani, hanem az, ha meghalljuk és megfogadjuk a tanítványokhoz intézett szövegét Krisztusnak: „Hozzátok őt ide hozzám!”

AZ ELSŐ KÖTET TARTALMA

	Oldal
EGYEDÜL. Bethlen Gábor lelki arca (1929)	1
A rejtelmes arc	3
I. Erő	5
II. Sors	44
III. Lélek	fi2
HARC A SZOBOR ELLEN (1933)	77
I. A szobor és az első szobortörök	79
II. A szobor feltámad. Az első igaz kép	85
III. Erőfeszítés az emberért	90
IV. Az élő Széchenyi	103
MAGYAR FA SORSA. A vádlott Ady költészete (1927)	109
I. Ond vezér unokája	114
II. Máriától Veronikáig	139
III. Őskaján	158
IV. A halál rokona	164
V. A Sion-hegy alatt	171
VI. A fekete zongora	193
MAGUNK REVÍZIÓJA (1931)	207
I. Parancsoló tények	209
II. Imperium lélekben és igazságban	220
III. Az egység ércalapja	231
IV. Források a kösziklában	238
V. A kérdező jövendő	249